

Maria João Cantinho

József Attila

(Attila József)

Ott a szobor
a Duna partján,
rejtőzködve figyel
a folyó vizét
a fényekkel teli éjszakában.

Versekre írtál
valami szebb világot,
századod eszméi húztak magukkal.
A hazád nem tudott mit kezdeni
óriás fiával, bántottak inkább.

A fájdalom és az örület maradt,
ide jutottál csendben,
öngyilkos költő, nagy a nagyok között.

Csak nézlek, árva fiú,
itt, a Duna partján,
talán épp az álmodott
Európára gondolsz,
a Balaton tükre volt
az utolsó látomásod.

Az éjszaka hidegében
figyellek, és megérintenek
a költeményeid.

Tudd, hogy örökké velünk leszel!

Petőcz András fordítása

Maria João Cantinho (Lisszabon, 1963–), portugál költő

KISS MARGIT

*Az Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél alakulástörténete**

Bevezetés

Kazinczy Ferenc *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*¹ című értekezése a magyar nyelvújítás történetében kiemelt jelentőségű szöveg, mind nyelvtudományi, mind irodalomtörténeti szempontból. A tanulmány mérföldköszerepét a szakmunkák² sokáig az 1819. augusztus 15-i keltezésű, a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában megjelent értekezésre alapozták.³ Noha az 1993-ban Gergye László által közreadott hagyaték lajstroma utal további szövegváltozatok meglétére,⁴ Czifra Mariann kutatása irányította a figyelmet erre a kéziratgyűttesre, és ő közölte nyomtatásban először azt a későbbi, 1819. november 4-i keltezésű teljes *Orthologus és Neologus* változatot is,⁵ amelyet Kazinczy az augusztusi keltezésű tanulmánya helyett szeretett volna megjelentetni, de a kéziratok cseréje végül nem történt meg. Azt, hogy mi a következménye annak, hogy a tudományos diskurzus csak a megjelent, korábbi teljes

* Köszönettel tartozom Debreczeni Attilának a cikk elkészítése során nyújtott szakmai támogatásáért.

¹ A továbbiakban az *Orthologus és Neologus* rövidített címváltozatot is használom.

² BALASSA József, *Bevezetés = Kazinczy és a nyelvújítás: Szemelvények prózai műveiből*, szerk. BALASSA József, Pozsony–Bp., Stampfel Károly, 1904, 3–6. – BÍRÓ Ferenc, *Az Orthológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*, Békekötés = Uő, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., Argumentum, 2010, 637–651. – BÍRÓ Ferenc, *Orthológus és neológus nálunk és más nemzeteknél: Kazinczy tanulmányának helye a neológia rendszerében*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, (25)2015, 119–124. – CSETRI Lajos, *A nyelvújítási harcok időszaka = Uő, Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 59–103. – DÖMÖTÖR Adrienn, *A nyelvújítás = A magyar nyelv kézikönyve*, szerk. KIEFER Ferenc, Bp., Akadémiai, 2003, 103–115. – HORVÁTH János, *A nyelvi törekvések irodalmi kitisztulása: Kazinczy Ferenc = Uő, Tanulmányok*, I., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 140–159. Különösen 150–155. – TOLCSVAI Nagy Gábor, *A különbözőség egysége: Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai*, Magyar Nyelv, 105(2009), 3. sz., 263–270. – TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás: A nyelvújítás elmélete és története*, Bp., MTA, 1929, 134–137. Stb.

³ KAZINCZY Ferenc, *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, *Tudományos Gyűjtemény*, 3(1819), 11. sz., 1–27.

⁴ GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai / Catalogi Collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 21, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993, 61.

⁵ KAZINCZY Ferenc, *Az Orthologus és Neologus Tudományos Gyűjteményben megjelent változatának és továbbírt variánsának párhuzamos szövegkiadása = CZIFRA Mariann, Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Bp., Ráció, 2013, 205–272.

változaton alapult, hogy mi a két változat viszonya egymáshoz, és hogy mi a jelentősége a novemberi keltezésű változatnak, Czifra Mariann részletesen, több helyütt taglalja.⁶ A fennmaradt összes szövegforrás⁷ egymáshoz való viszonyának a vizsgálata, valamint a fogalmazványok egybeolvasása és összekapcsolása a levelezéssel azonban még nem történt meg. Jelen tanulmány az eddig (két) kiemelt jelentőségűvé vált teljes értekezéssel túl az *Orthologus* és *Neologus* teljes kéziratgyűjtését alkotó, eddig említetlen és reflektálatlan szövegforrásainak ismeretében és tükrében átfogó igénnyel szándékozik feltárni az alakulástörténet fázisait a levelezéssel egybevetve: ezáltal részletesebben láttatva az 1819. augusztus 15-i keltezésű, a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában megjelent tanulmány előtti és az 1819. november 4-i változat utáni időszakot.

E munka kézenfekvő módon támaszkodik a kéziratok vizsgálatára, amelynek alapja a kéziratosság pluralitásában való gondolkodásmód. Cerquiglini filológiai elmélete, amely a kéziratosságot emeli kulcspozícióba,⁸ Kazinczy esetében is alkalmazható, hiszen a szerző alkotásmódja a folyamatos át- és újraírás, ennek elsődleges tulajdonsága pedig a variancia, ami a szöveg jelentésségének az alapja. Velejárója az összes szövegforrás szükségszerű variabilitása mellett a töredékesség, morzsalékoság, ám ezáltal a kéziratok az írás, alkotás folyamatának, a szövegformálódás feltárásának a lehetőségét nyújtják cserébe. Az *Orthologus* és *Neologus* feldolgozása során végzett filológiai munka evidensen irányult arra, hogy meghatározza több szempont figyelembevételével e szövegforrások viszonyát, megkonstruáljon egy olyan összefüggésrendszert, amely egy nagyobb egységet kontextualizál, és egyben befogadói olvasatot javasoljon az egyszerűsítés céljának teljes mértékű elkerülésével. Szükségszerűen kapcsolódik ennek kialakításához primer forrásként a szerzői levelezés, amely a szövegforrások viszonyrendszerének meghatározását direkt és indirekt módon is támogatja.

Jelen tanulmány a *Kazinczy Ferenc művei* kritikai kiadás sorozat még készülő nyelvészeti és irodalomtörténeti értekezéseket tartalmazó kötetének egyes fejezeteire támaszkodik, de nem azok mechanikus átvétele. A dolgozat újdonsága, hogy a szóban forgó kéziratok textológiai-filológiai elemzése révén az összes szövegforrás keletkezésének és egymáshoz való kapcsolódásának a meghatározásával a maga komplexitásában mutatja be az *Orthologus* és *Neologus* alakulástörténetét úgy, ahogy eddig még nem láthattuk, és egyben szakít azzal a korábbi gyakorlattal, amely a megjelent változat köré szerveződően szűkebb intervallumban láttatta a folyamatot. E filológiai megközelítésmód

⁶ CZIFRA, *Kazinczy Ferenc... i. m.* – CZIFRA Mariann, *A magyar nyelvújítás és Kazinczy második Orthologus és Neologusa*, Magyar Nyelv, 112(2016), 307–314.

⁷ *A szövegforrás, szövegváltozat* stb. textológiai kifejezéseket a Kazinczy Ferenc írásaiból készített/készülő kritikai kiadás kötetében alkalmazott terminusok értelmében használom. Erről lásd többek között: DEBRECZENI Attila, *Kritikai kiadás papíron és képernyőn = Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Bibliotheca Studiorum Litterarium 55, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 30.

⁸ BERNARD CERQUIGLINI, *A variáns dicsérete: A filológia kritikai története*, ford. KESZEG Anna = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció, 2011, 219–297. Lásd még: Helikon, (46)2000, 4. sz. – CZIFRA, *Kazinczy Ferenc... i. m.*, 59–64.

azt is jelenti, hogy jelen tanulmány nem vállalkozhat más szempontú elemzésre. Bár a szövegforrások megsokszorozódásával immár szükségessé válik az értelmezői kontextusoknak, tartalmi, fogalmi magyarázatoknak, elméleti, eszmetörténeti háttérnek, intertextuális átszövődések és más szövegalkotó folyamatok elemzésének az elvégzése vagy revideálása, mindezeknek azonban a választott keretrendszer és a terjedelem miatt más, további értekezések tárgyává kell válniuk. Az alakulástörténet filológiai tisztázásának a hiányában fogódzó nélkül marad az értelmező elemzés. Látnunk kell ugyanis, hogy a különféle értelmezői interpretációk szintjén is tükröződnie kell a szövegforrások szemantikai, textuális pluralitásának: a fogalmazványok átírásával, formálódásával több szempontból is újrakonstruálódik a szöveg, és az értelmezői munka nem tudja a szövegalakulásnak és -megsokszorozódásának ezt a jellegét figyelmen kívül hagyni vagy ezt a változást nem követni. De nem tudja ezt megtenni anélkül sem, hogy ne igazodna el a fogalmazványok létrejöttének szövevényes folyamatában.

Az *Orthologus* és *Neologus* változatait alkotó szövegforrások kéziratörténeti vonatkozásait, valamint e fogalmazványok bonyolult textológiai-filológiai összefüggésrendszerét komplexitása miatt jelen tanulmány nem tárgyalja, hiszen az külön, ettől eltérő módszertani megalapozottságú kidolgozást igényel. A fennmaradt kéziratgyűjteményes MTA KIK Kézirattár K631-es jelzet alatt található egybekötött kötete, amely a *Kazinczy Nyelvészeti tanulmányai* címet viseli, ezen kívül néhány ide tartozó szövegforrás azonban ma már más jelzet alatt található.

Toldy iratai alapján az *Orthologus* és *Neologus*sal kapcsolatban azt lehet megállapítani, hogy (1) amikor Jakab Elek a kéziratok rendezéséhez fogott, egy már eleve egységben tárolt, de töredékeket tartalmazó irathalmot próbált meg még összefüggőbbé rendezni, amelyekhez hozzátársított egyéb, az újításhoz kötődő szövegeket. A munka során római számokkal jelölte a különböző szövegdarabokat. Az *Orthologus* és *Neologus* szövegvariánsai közül a töredékesek tehát nem alkottak teljes szöveget, különben nem lett volna szükség sorszámozásra – egymás után rendezhetők lettek volna a töredékek és elegendő lett volna egy lapszám végigvitele. (2) Heinlein István tett még egy kísérletet az *Orthologus* és *Neologus* variációinak szövegbe rendezésére, és még több nyelvújítási tematikájú szöveget csoportosított a csomóhoz. A rendezése felrúgta Jakab Elek sorrendjét. (3) 1948 után bekötötték az anyagot, „Isten tudója ki által” alkotott rendben.⁹

Ha egykor létezett is eredeti kötetrend, az mára már nem rekonstruálható a többszöri átrendezések következtében, és az is bizonyos, hogy a ma elérhető egybekötött anyag rendje nem az eredeti állapotot tükrözi. A fennmaradt kéziratok alakulástörténeti fázisainak a meghatározása, a fogalmazványok szöveghatárainak a vizsgálata után az látszik, hogy nem is maradt fenn minden kézirat: még lappanghatnak valahol, vagy már korábban megsemmisülhettek. A teljes anyag rendezetlensége mellett erre utal, hogy több szövegforrás szó- vagy mondattöredékekkel kezdődik, illetve végződik.

⁹ CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 181. A kéziratok hagyaték történetét lásd: *Uo.*, 177–184.

A szövegtörzset alkotó, jelenlegi tudásunk szerinti 36 fogalmazvány több szempontból is csoportosítható. Egyfelől az alakulástörténet fázisai szerint különíthetjük el őket, másfelől azonban kidolgozottságuk tekintetében is eltéréseket mutatnak: találunk teljes értekezést, de nagyjából mégis inkább rövidebb terjedelmű töredékes fogalmazványokat, amelyek egyes részek ki- és újradolgozásai. Hogy mindezek hogyan illeszkednek a szöveg alakulástörténetének a folyamatába, az az események tükrében látható.

Az 1819. augusztus 15-ig tartó időszak: az előtanulmányok készítése és az értekezés első változatának a megjelenése

Engem most foglal el az a gondolat, hogy a Tud. Gyűjt. számára egy Értekezést (völebam dicere *Aufsatz* et non *Abhandlung*) dolgozzak a Recenziók és Tollcsaták felől; már hozzá fogtam, s hosszú nem lesz, és még is sokszor elvettem már a mi kész volt; félek azoktól a kik a Recenziókat és Tollcsatát éppen úgy nem tűrik, a hogy azokat én szeretem, mert meg vagyok győzve az eránt, hogy Nyelvünk és Literatúránk előmenetelére semmi sem használhat annyit.¹⁰

Kazinczy már 1818 kora tavaszán utal arra, hogy egy készülő értekezés munkálataival foglalkozik a *Tudományos Gyűjtemény* számára a recenziók ügye és a literátori konfliktusok témájában, bár konkrét szövegforráshoz ezt a híradást még nem tudjuk kapcsolni. Nem sokkal később, 1818. május 18-i levelében Fejér György arról számol be neki, hogy egy recenziókról szóló névtelen írás érkezett a szerkesztőségbe, amely a *Tudományos Gyűjtemény* következő, 6. számában jelenik majd meg.¹¹ Ez tehát Füredi Vida *A Recenziókról* című tanulmányára való, még a megjelenés előtti utalás. Ezekben a napokban Kazinczy azonban még N. recenziójára adott válaszára fókuszál. Ismeretes, hogy N. Kazinczynak a *Szép Literatura* című munkájáról írt éles hangú kritikát a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. évi 4. számában.¹² 1818. május 27-én Kazinczy elkészül a válasszal, és elküldi az *Anticriticát* a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségébe. 1818. június 8-án értesíti Fejér Györgyöt, hogy a júniusi számba szánt tanulmányát visszavonja, és újírását tervezi.¹³ 1818. június közepén már az új

¹⁰ Kazinczy Ferenc *levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt., Bp.–Debrecen, 1890–2013, 23: 262. [A továbbiakban: *KazLev* + kötetszám].

¹¹ „A Recenziókról szóló darabot, a jövő VI. kötetben egy névtelen Tudósunk küldötte bé; annak olvasására előre figyelmetessé teszem Uraságotat. Az illy fontos vetélkedések előbb utóbb haszonra fognak fordúlni” (*KazLev* XVI, 37).

¹² N, *Kazinczy Ferencz Munkái. Szép Literatura. Pesten, Trattner János Tamásnál 1814–1816*, *Tudományos Gyűjtemény*, 2(1818), 4. sz., 96–115.

¹³ „Anticriticám eddig kezében vagyon Fő Tisztelendő Úrnak. Az vala kérésem ez eránt, hogy ha nem lehetetlen, a Júniusi Kötetben vétessék-fel. E kérésemet most vissza vonom. [...] Ma indul a Posta, s az új Anticriticám addig el nem készülhet. Méltóztassék tehát megelégedni addig, míg az Anticriticát

változaton dolgozik, amelyet az ellenfeleivel való csatározások lezárásának tekint.¹⁴ Ez utóbbi fontos momentum az alakulástörténetben, és összességében a válaszadás kontinuumában nyer értelmet, hogy mi is az *Anticritica* szerepe ebben a folyamatban. Ahogy Fejér korábban utalt rá, a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. évi 6. számában valóban megjelenik Füredi Vida írása *A' Recenziókról* címmel.¹⁵ Ekkor még N. és Füredi Vida közös ellenfélként tűnik fel Kazinczy számára, és innentől az álnevek mögött rejtőző személyek azonosításának a kísérlete hosszú időn át vissza-visszatér. Hasonló mondható el a két *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent írás egyes tételeinek a megcáfolásáról és az ellene irányuló tudománypolitikai szervezkedésről alkotott elképzeléséről is, amelynek egyik kulcsponja a feltételezett nyelvi egység megtervezése. 1818. július elején N. és Füredi Vida írásaira reagálva az *Anticritica* még megfelelő válaszadásnak tűnik, de már felsejlik egy jövőbeni írásmű készítésének a terve is.¹⁶ 1818 őszétől már az utóbbira irányuló törekvés válik hangsúlyossá, és egyre határozottabb célként jelenik meg, míg a már elkészült *Anticritica* jelentősége mint lehetséges válaszreakció egyre inkább elhalványul.

1818. október végétől kezdve leveleiben a feltételezett dunántúli támadás vélelme mellett a válaszadás már egyértelműen Füredi Vida írására fókuszálódik, összekötve a neológia melletti kiállással, és egyre többet enged láttatni a tervezett írásműből. A jövő idő körvonalazódó tematikus tervvé konkretizálódik: ezek az *Orthologus* és *Neologushoz* kapcsolódó szövegforrások írásának a kezdetéről szóló első, egyértelmű híradások, amelyek a filológiai készülődésre, az anyaggyűjtésre, tematikai tervezésre utalnak. A tervezett írásmű műfajára is utalást tesz a *Dédácsi Reggelek* megjelöléssel – jóllehet a tervezés, anyaggyűjtés és az idő előrehaladtával a tervezett műfaji kategória is többször változik. Ekkor még egy olyasfajta írás terve formálódhatott Kazinczy számára, amelynek jellegét korábban (1817-ben) már megtervezte, és amelynek műfaji mintája Gellius *Attikai éjszakák* című műve:¹⁷

---

a' jövő postán elküldhetem, e' jelentésemmel, melyet azon kéresemmel rekesztek-be, hogy a' Redactio kezében lévő Anticriticám sajtó alá ne adassék" (KazLev XXIII, 264).

¹⁴ „Anticriticámot revocálám, az az megírák, hogy ki ne nyomtassák. Ujat dolgozok most. Ugy akarok szólani, hogy ne legyen kénytelen többé" (KazLev XVI, 82). Nem tudjuk, hogy az eredeti változat jelent meg, vagy változtatott a szövegen. A *Tudományos Gyűjtemény* 1819. negyedik számában egy 1818. május 27-i keltezésű értekezés olvasható.

¹⁵ FÜREDI Vida, *A' Recenziókról*, *Tudományos Gyűjtemény*, 2(1818), 6. sz., 3–32.

¹⁶ „N. úr és Füredi Vida (ez a név költött név – N. a' Téli Plebánus Horvát Endre, Füredi Vida pedig Győr Vármegyei Fő Notárius Takács József, egykor Festetics Györgynek házában Nevelő) nekem elég dolgot adtak, de inkább abban hogy ne mondjam-el mind a' mit lehet, mint abban hogy mit mondjak" (KazLev XVI, 93). „Füredi Vida (Téli Takács József) ugyan haragszik ám. Én a' legnagyobb szerénységgel fogok neki és N. Urnak (a' Téli Plebánusnak Horvát Endrének) felelni" (KazLev XVI, 104). „Azolta megérkezett a' T. Gy. VI. Kötete. Abban is sok van a' mi a' IX. Kötet Recenziójához való. Eggyütt megyen tehát Anticriticám a' kettőre" (KazLev XVI, 105).

¹⁷ „Erdélyi Leveleim mellé egy rövid Munka lesz téve illy czím alatt: DÉDÁCSI ESTVÉK. Ímé ez a' Praefatio eleje: [...] Itt osztán azt mondom, hogy Te kényszerítél, mondanám-el, a' mit Ráday 's más Írók felől tudok, adnám-elő gondolkozásomat a' Nyelv eránt, etc. etc. 's midőn nem tudám, melly formát

De legfőbb dologom az, hogy Barótit, Rájnist, Révait, Verseghyt, Ányost, Virágot végig olvasom, 's Philologiai jegyzéseket csinállok, hogy a' Dédácsi Reggelek elkészülhessenek. Az lesz Antirecensióm, az lesz Anti Füredi Vidám. Elmondom, melly igazságtalanul hányá Révai (az én kedvesem) és Rájnis Barótinak szemére a' Magyar Nyelv rontását, 's megteszem a' következtetést, bátran, de azon tisztelettel, a' mellyel magamnak és Olvasóimnak tartozom. Mocskolódni, szurkálni nem fogok; azt nem tevék a' Himfy, Pápay, Beregszászi és Sípos, 's a' Pápai Catechismusa Recensióikban is.¹⁸

1818. november közepén hangneme már harcosabb színezetű,¹⁹ és nem Füredi Vidának akar válaszolni – mint ahogy Somogyinak sem tette, ezzel a *Mondolathoz* kapcsolva a Füredi-féle értekezést –, hanem újfent N.-nek. A neki adott feleletként azonban nem elégszik meg az *Anticriticával*, hanem egy új, nagyobb terjedelmű, könyvszerű írásművel készül. Megnyilatkozásai immár egyre konkrétan ellenségképet formálnak (Kisfaludyra és körére utalva), amelyből kiemelkedik Verseghy Ferenc az *Analyticae institutionum...* című grammatikájával.²⁰ Velük szemben Teleki Józsefhez rokon szemlélete, gondolkodásmódja révén teljesen más viszony fűzi, nem mellékesen az utóbbinak egyre növekvő társadalmi befolyása Kazinczy számára is jelentőséggel bír. Ekkorra már a könyvnyi terjedelműnek tervezett értekezése mellé azt a fordítását is csatolná, amelynek a munkálatairól még 1817. január 25-én számolt be Döbrentei Gábornak (és amelyet később *Anti Adelungnak* nevez):²¹ „Fogom e venni Erd. Leveleimmel a' Catilináriákat 's a' Wielandból dolgozott Philol. Értekezést? Bár vehessem; mert az utóbbikat azon Könyv-nagyságú feleletemhez fogom ragasztani, mellyet Recensensemnek adok minden epe, minden szabdalkozás, minden karczolás nélkül.”²²

Az 1818 őszen keletkezett levelek tehát arról tanúskodnak, hogy egy tervbe vett munka előkészülete zajlik.²³ Ennek a tevékenységnek a lenyomata a kéziratgyűttesből az 1818 december előtt keletkezett, előtanulmánynak tekinthető *Van e hatalma az írónak a' nyelv körül? és meddig terjed az?* című fogalmazvány (K631, 111r–114v.), amely

---

válasszak, mert egész Grammaticát 's Lexicont írni, sem kedvem, sem időm, sem tehetségem nincs, 's Gyulai adá a' tanácsot, hogy kövessem Gelliust, a' ki *Atticai éjeket* adott. 'S így levenek a' *Dédácsi estvék*” (KazLev XXIV, 204–206).

¹⁸ KazLev XVI, 208–209.

¹⁹ A harci retorikáról a nyelvújítás kapcsán lásd: CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 50–57.

²⁰ Lásd: KazLev XVI, 228–230, 236.

²¹ „[...] melléjek tevék vala azon kis Perlő-írást is, melyet Wieland (Supplem. VI. Band) írt Adelung ellen, és a' melly oly formán nyithatná-meg szemeket a' mi Puristáinknak, mint a' mit te mondál nekik a' Muz. Vdik Kötete első íveiben” (KazLev XVI, 35 – KazLev XVI, 255). Wieland Adelung elleni írását lefordította, de a kiadás végül csak 1825-ben valósul meg: KAZINCZY Ferenc, *Wieland Adelung elleni írását: Mi a' Tiszta Németség?* (Wielands Werke. Supplem. VI. Band.) – *Tükörül azoknak, kik nyelvrontást emlegetnek, 's ezt kérdezzetik: Mi a' Tiszta Magyarság? – 's intésül a' szere felett merészeknek*, Felső Magyar Országai Minerva, 1(1825), 3. negyed, 7. füzet, 268–286.

²² Lásd még: KazLev XVI, 232.

²³ KazLev XVI, 136–138, 200–201, 204, 208–209.

számos helyen párbeszédbe lép és reflektál az N. tanulmányában írottakkal, és amelyhez Kazinczy szövegszerűen is felhasználja korábbi, Sipos József és Beregszászi Nagy Pál munkáiról 1817-ben írt recenzióját.²⁴

1818 december elején Somosy Jánostól válasz érkezik vélhetően korábbi érdeklődésére a *concordia discors*²⁵ formulával kapcsolatban, és egyre több konkrétum is kirajzolódik: a Dessewffy Józsefnek 1818. december 7-én írt levél egy újabb írásműről, *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről, mostani koráról, szükségéről* című értekezés befejező szakaszáról ad hírt:²⁶ „Én vége felé vagyok valaha Philologiai Munkámnak, mellynek ime címje is, Mottója is: A' Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról, szükségéről. Quid velit et possit linguae CONCORDIA DISCORS.”²⁷

A levél tehát közli a tanulmány címét és a mottóját, ugyanakkor *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című értekezés fennmaradt, befejezetlen tanulmányrésze (M. Nyelvtud. 4r.43, 37–68) a „Quid velit et possit linguae CONCORDIA DISCORS” kifejezést nem tartalmazza, azt majd az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* augusztusi és novemberi változata helyezi kulcspozícióba. A levél a címen és a mottón kívül az említett tanulmány tartalmi elemeit is felvillantja, amelyek a támpontok megadása mellett bizonytalanságot is rejtenek. Ennek a legfőbb oka az, hogy egyfelől nem biztos, hogy a szóban forgó tanulmány valaha is elkészült teljesen, és ha elkészült is, olyan módon fogalmazódott meg, ahogyan az a levelezésben olvasható, másfelől az utókorra már így is csak egy töredékes fogalmazványrészlet maradt, amely egy elválasztott szó előtagjával ér véget, tehát feltehetően elveszhettek vagy megsemmisülhettek a fogalmazvány további oldalai. Toldy Ferenc 1855 tavaszán Bánfalván tett látogatásakor már a mai állapotot dokumentálta. Toldy szerint a tanulmány befejezett lehetett, csak a vége elveszett, majd később az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* lépett a helyébe.²⁸ A tanulmány végére tervezett, a Dessewffynek írt levélben előrevetített példaszövegeket összehasonlító részről tehát nincs tudomásunk. Ugyanakkor a nyelv változásának, az újító, úttörő, változtatni merő írók példáinak az emlegetése átszövi a fogalmazványt, így logikusnak hat, ha a tervezett példaelemzések (Haller, Cicero, Virgíl) tervezett módon erre világítanak rá (az említett példák ilyen formában a többi fennmaradt szövegforrásban sem találhatók meg). Nem sokkal később, 1818. december 12-én, Kazinczy Dessewffy Józsefnek

²⁴ N, i. m. – KAZINCZY Ferencz, 1/ *Dissertatio Philologica de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingva Magyarica. Scripsit Paulus Nagy de Beregszász. [...] Pestini, typis Trattneri. 1805. 8. — XV és 263 lapra. 2/ Ó és Új Magyar, vagy rövid Értekezés, miképen kelljen az Ó Magyarsággal az Újat egyyesíteni; [...] Pesten, Trattnernél, 1816. 8.–96 lapra, Tudományos Gyűjtemény, 1(1817), 12. sz., 87–105.*

²⁵ „quid velit et possit rerum concordia discors” – Horatius, I. könyv, 12. episztola 19. sora – „s ily ellentétek közt mégis hogy lehet összhang?” (Bede Anna fordítása).

²⁶ KazLev XVI, 243–244.

²⁷ KazLev XVI, 246.

²⁸ MTA Kézirattár [a továbbiakban: MTA KIK], RUI, 4r. 15. 21.

elküldi vélhetően a december 7-i levélben említett tanulmány egy részét, amely sajnos nem maradt fenn, majd Szabó Jánosnak írt december 17-i levelében újabb, tartalmi elemeket is tárgyaló részletekre tesz utalást.²⁹ E decemberi leveleket azonban másként kontextualizálja Váczy János. Ő a Dessewffy Józsefnek 1818. december 12-én írt levél alapján, visszautalva a december 7-ire, úgy véli, hogy az említett tanulmány minden valószínűség szerint az *Orthologus és Neologus* nálunk és más nemzeteknél című értekezés.³⁰ Bíró Ferenc ugyanakkor úgy értelmezi, hogy ez a befejezés előtt álló munka még nem lehetett a következő év augusztusában elkészült és novemberben megjelent dolgozat.³¹ A december 7-i levélben szerinte még nem az ortológiáról és a neológiáról van szó, hanem Verseghy és Révai eltérő felfogásáról, amely az adott időszakban Révai grammatikai öröksége szempontjából kedvezőtlen, és Kazinczy időt kér, hogy mindkét fél egyenlő esélyt kaphasson. A *concordia discors* fogalom változatlan formában maradt, de más tartalmat nyert 1818 decembere és augusztusa között az események alakulása révén – érvel Bíró. Czifra Mariann monográfiájában arra a megállapításra jutott, hogy e levelek ellentmondásosnak ható nyilatkozatai alapján nem egyértelmű, mivel tervezett felelni Kazinczy az őt ért támadásokra. A december 7-i levél kontextualizálását illetően úgy véli, hogy Kazinczy akár az *Orthologus és Neologus*-ra, akár *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című dolgozatra is utalhatott, mindenesetre az *Orthologus és Neologus*-hoz tematikusan kötődő dolgozat valamilyen formában kész volt 1818 végén.³² A szövegforrások és a levelek egyes szöveghelyeinek vizsgálata alapján úgy vélem, hogy ezekben a napokban még *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című értekezés készülteiről lehetett szó. Az 1818. december 7-i levél közli a címet: „A' Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról, szükségéről”. A szövegforrás konkrét utalásai a keletkezésre nézvést ugyan szűkebb és tágabb intervallumban több lehetőséget is adnak, de a szóban forgó időszakot egyértelműen kijelölik. A tematikus elemeket felvillantó, Szabó Jánosnak írt december 17-i levelében felvetett témák egy része fellelhető *A' Magyar Nyelvről, annak természetéről...* című értekezésben, ahogyan a levél egyes elemei szövegszerű kapcsolatba hozhatók az *Orthologus és Neologus* augusztusi változata és más, később keletkezett fogalmazványokkal is (például: K631, 75r–84v.), ebből tehát még nem tudunk a keletkezésre nézve következtetéseket levonni. Árulkodó viszont az 1818. december 12-i levélben megfogalmazott egyik gondolatsor: „Mi tehát a' mi nem szabad? Az, a' mi a' közönséges nyelvek ideálja által nem *kívántatik*, a' mit a' Magyar Nyelv *geniusa tilt*, és a' mit a' *Classicusok'* (a' *Görögöké 's Rómaiaké 's a' Francziáké 's Németeké*) oskolájában gyakorlott *Ízlés* mint tarkát, darabost *megvet*.”³³ Ezek a frázisok majd több *Orthologus és Neologus* szövegváltozatban (köztük már az augusztusiban is)

²⁹ Lásd részletesen: KazLev XVI, 257–259.

³⁰ KazLev XVI, 590.

³¹ BÍRÓ, *A legnagyobb pennaháború...*, i. m., 638–639.

³² CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 36–37.

³³ KazLev XVI, 258.

visszacsengenek. Látnunk kell ugyanis, hogy ekkor még a *Szükségről* nincs szó az Ízlés mellett, az majd csak az augusztusi változatban (és a későbbi szövegekben) jelenik meg, amikor ugyanezt a formulát fejti ki különböző változatokban: „És mi szabad az Írónak ezen Iskola’ értelme szerint? A’ fenntebb nemben mind az, A’ MIT A’ MINDEN NYELVEK’ IDEÁLJA MEGKÍVÁN, A’ MAGYAR NYELV’ TERMÉSZETE (örök szokása ’s törvénye) VILÁGOSAN NEM TILT, A’ RÉGI ÉS ÚJABB CLASSICUSOK ÁLTAL NEVELT ÍZLÉS MÉG JAVASOL IS, ’S A’ SZÜKSÉG MÚLHATATLANÚL PARANCSOL” (1819. augusztusi változat). „És mi szabad ezen Iskola’ értelmében az Írónak: Mind az, a’ mit Erő és Szépség ajánl, a’ minden Nyelvek’ ideálja megkíván, a’ Magyar Nyelv’ természete (örök szokása ’s törvénye) világosan nem tilt, a’ régibb és újabb Classicusok’ által nevelt Ízlés még javasol is, ’s a’ Szükség múlhatatlanúl parancsol” (1819. novemberi változat). „S mi mind azt szabadosnak tartjuk, a’ mit a’ Minden Nyelvek’ Ideálja megkíván, a’ Magyar Nyelv’ természete (nem változó szokása, hanem örök és semmi esetben meg nem szegett törvénye világosan nem tilt, a’ minden Nemzetek’ classicus Írójknak férjfiás gondú tanulása által nevelt Ízlés javasol is, ’s a’ Szükség múlhatatlanúl parancsol” (1819. november körül? K631, 75r–84v). Az *Orthologus és Neologus* eme gondolatát ugyancsak idézi Kazinczy gróf Desseffy Józsefnek írt, 1819. szeptember 13-i levelében, 1818 végén azonban még az augusztusi *Orthologus és Neologus*ban és a későbbi változatokban megfogalmazottakhoz képest egy más, korábbi stációjú gondolatmenetet fejti ki, és ez független attól a tényről is, hogy *A’ MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című értekezés fennmaradt töredékében ez a szóban forgó részlet nem olvasható. Az *Orthologus és Neologus* augusztusi datálású értekezésnek egyik kezdeti szöveghelye az 1819. március 6. utáni időszakra utal, ezáltal erősítve a dolgozat későbbi készülésének feltételezését: „Békájiban egy tiszteletünket megkívánható nem poetai Karra lötte-el vakmerő nyilait [...]”³⁴ Kazinczy itt *A’ Békák* című verse kapcsán az őt ért vádra utal értekezésében, de azt is tudjuk, hogy erről 1819. március 6-án értesül: „Tegnap vevém egy nemes lelkű Papnak levelét, hogy a’ brekeke a’ Kánonokok Chórusára van írva. Én azt sem tudtam, hogy a’ Kánonokok tartanak chórust, ’s Kánonokokkal soha sem volt bajom [...]”³⁵ Az tűnik tehát valószínűbbnek, hogy 1818 végén még nem az *Orthologus és Neologus* augusztusra elkészülő változatán dolgozik.

Kazinczy ebben az időszakban híradásait különösen körültekintően fogalmazza meg, és ennek nyoma van a készülő szövegforrásokról szóló tudósításokban is. Feltételezi, hogy a címzettekén kívül más olvasói is vannak küldeményeinek. Tudomására jut, hogy leveleit feltörik, illetékteleneknek továbbítják, a benne foglaltakkal visszaélnak. 1819. január 2-án Rummy Károly Györgynek azt írja, hogy már többszöri alkalommal dolgozza át a munkáját, de címet nem említ.³⁶ Február 16-án Kis Jánost már arról értesíti, hogy

³⁴ KAZINCZY, *Orthologus és Neologus...*, i. m., 5.

³⁵ KazLev XVI, 318.

³⁶ KazLev XVI, 268.

„A' Neologismus Apológiáját, mely félig kész, kézírásban fogod olvasni. Az hosszabb, mint hogy a' Tud. Gyűjt.-be bémeihessen”.³⁷ Helmečy Mihálynak 1819. február 17-én ezt írja: „A' mit Dayka s Báróczi előtt s az Ó és Új Magyar s Dr. B[eregszászi] Dissert. Recensiojában a' Neologismus védelmére mondtam, újra mondom-el jobb renddel és jobban elgondolva.”³⁸ 1819 márciusában tovább dolgozik a „neologizmus apológiáján”. Füredi Vida írása miatt egyre inkább úgy véli, hogy a neológia védelmében pontosabban kell kifejtenie, amit már korábban Dayka és Báróczy életrajzában elmondott, és amelyet utolsónak szán, de a körülmények minduntalan arra készítik, hogy terveit megváltoztassa. Döbrentei Gábornak 1819. március 7-én beszámol arról, hogy „[a]zolta a' Neologismus apológiáját dolgozgatam, de az a' bizonytalanság, a' melyben vagyok azok eránt a' mik velem történnek, mindég megváltoztatja a' Munka plánumát.”³⁹ Majd gróf Gyulay Lajosnak március 16-án az alábbiakat írja: „Nem sokára visszavonják a mit most adnak, mert most készítem a Neologismusnak egy Apológiáját, mely osztán utolsó is lesz.”⁴⁰ Ez idő tájt az elméleti készülődést és a folyamatos szövegformálást nem lehet kétségbe vonni, és nem tudni biztosan, hogy konkrétan melyik fogalmazványról szól egy-egy adott híradás. Minél inkább haladunk előre az időben, annál inkább valószínűsíthető az *Orthologus* és *Neologus*; *nálunk* és más *Nemzeteknél* augusztusi változatának a készüléséhez való közeledés és *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről; mostani koráról; szükségeiről* című értekezéstől való eltávolodás.

Állandó tényezőnek tekinthető a válaszadásra vagy akár csak valamiféle megnyilatkozásra irányuló törekvés mint tevékenység, ennek megnyilvánulási módjai azonban folyamatosan formálódnak. Ebből adódik, hogy az egymástól eltérő, úgynevezett kapcsolódó szövegforrások létrejötte ennek az alkotási folyamatnak a lenyomata. Ezt az időszakot a készülődés jellemzi, és az ekkor íródott fogalmazványok még az előtanulmányok körét alkotják. A *Van e hatalma az írónak a' nyelv körül? és meddig terjed az?* és *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című fogalmazvány tematikai szempontból sok szálon kötődik a későbbi *Orthologus* és *Neologus* változataihoz, meg-szövegezésében egyes szöveghelyeket illetően azonban csak az utóbbi szövegforrással mutat kapcsolatokat. Az előtanulmányok csoportjába tartozik az említetteken kívül négy további rövidebb töredék, amelyek egymásnak szoros szövegváltozatai. Közülük az egyik 1819 februárjában íródott, tartalmi elemeit tekintve kapcsolatba hozható *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* és az *Orthologus* és *Neologus* egyes változataival. Itt írja le először Füredi Vida nevét. Ezen kívül a későbbi mottóvá emelt, itt még magyarul megfogalmazott gondolatot is tartalmazza (*concordia discors*): „'S melly Egységet! Nem azt a' mellyel a' Természet fenntartja s tenyésztetí a' maga

³⁷ KazLev XVI, 300.

³⁸ KazLev XVI, 302.

³⁹ KazLev XVI, 318.

⁴⁰ KazLev XVI, 329.

munkáját a 'Különbözés Egységét, hanem a 'Különbözést nem esmerő Egységet.⁴¹ Ennek a kisebb csoportnak egyes szöveghelyei szoros tartalmi kapcsolatot mutatnak az *Orthologus és Neologus* augusztusi és novemberi változatával is.

1819 májusában Kazinczy többeknek beszámol arról, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* 4. számában megjelent *Anticriticája*, és elégedettségének ad hangot. Füredi Vida személyét ezúttal kizárólag Verseghyhez köti. A korábbiakkal szemben már kifejezetten harciasabb hangnemet képvisel a megtámadott, vádolt fél nevében. Az ellenfelek csoportjának a meghatározása egyre konkrétábbá válik: Verseghy Ferenc, Kultsár István, Czinke Ferenc, Pázmándi Horváth Endre, Takács József és Kisfaludy Sándor személyében. Az ellene elkövetett sérelmek alapján tematizálja őket, és a felekezeti ellentéteket is beemeli a polarizáltság érzékeltetésére, még ha nem is olyan evidens módon alkalmazza, mint Verseghy. Az *Anticritica* kései megjelenését egyfajta elégtételként értékeli Kazinczy az őt ért támadásokkal szemben, és látszólag megfelelő reakcióként tekint rá Füredi Vida ellenében, jóllehet ekkor már az új szövegeken dolgozik.⁴² Mindenesetre ekkor és a következő hónapban is a Füredi Vida-konfliktus részletes felvázolása és életben tartása a meghatározó. A válaszadás lebegtetésszerű, tervezetten rövid és higgadt hangvételű. 1819. július elején eljut hozzá Thaisz András Jolsvai Bandi álnéven írt tanulmánya, amely a *Tudományos Gyűjtemény* 1819-es 5. számában jelent meg *Különböző Vélekedés a' Recenziókról*. Mint felelet a' *Tud. Gyűjt. 1818. eszt. IV. és VI. Köteteire* címmel – az ő válasza azonban még hátravan. Verseghyt továbbra is lejegyzőnek, de nem érdemi szerzőnek tartja a Füredi-tanulmány kapcsán, és az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* értekezésről ad hírt:

Jolsvai Bandi neve alatt Thaisz[!] András Úr dorgálá meg Füredi Vidát. Ez a' név (F. V.) Verseghit jelenti, 's az Értekezés a' Verseghy kezével írva adatott-be a' T[udományos] Gy[űjtemény] Kiadójinak, de azt nem V. F. dolgozta. Vessd össze a' Maniert a' Magyar Minerva első Kötetével, 's meglátod, hogy ezt az Értekezést is az írta. Erővel egy hitre akarnak bennünket venni. Az én feleletem most indul. Örülnék ha veled közölhetném.⁴³

1819. július közepén a korábbi tervezettség nyomai, a jövő idejű megfogalmazások egyértelműen jelen időre váltanak. Kazinczy megadja az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* mottóját (amelyről 1818 végén informálódik), és ekkor ismerteti először az értekezése fő téziseit. Innentől azonban egyre több tematikai és szövegszerű részletet tár fel belőle:⁴⁴

⁴¹ [Előtanulmány 1] MTA KIK, K631, 98a.

⁴² „Eddig olvasád az Aprilisi Kötetben Anticritikámat. Ugyan mit mondanak majd arra? Használ e az valamit, vagy semmit sem? Bizonyosan használ. Elpirúlnak éretlenségeikért, 's látni fogják, hogy nyilatkat csak addig lövöldözhetik, míg bátor ember mutatja-ki kajánságokat” (KazLev XVI, 374). Lásd még: KazLev XVI, 375, 377–379, 382–383.

⁴³ KazLev XVI, 431.

⁴⁴ KazLev XVI, 461, 466, 496–497, 504–505.

Füredi Vidának Érkezését egy Anonymus derekasan megkefélté a Júniusi Kötetben. Mint Márton István Úr örvende, hogy bennem ügyének pártfogójára talált, úgy örültem én, hogy a' zavart fejű, szívű, 's előadású ember megkeféltetett. De még hátra vagyok magam én, a' kit ő irigységgel etc. etc. vádol, és azzal a' kevélységgel, hogy magamat a' Németek előtt egyetlen egy classicus Magyar Írónak hirdettem 's hirdtettem. Ezen gyalázatos és hazug vádjait az evidentiáig megbizonyítom, 's kimondom, hogy személyes bántásaikra ez lesz utolsó feleletem; ezután mondhatják a' mit tetszik. Ezen kívül felelek azon kérdéseire is, hogy úgy gyarapították é más Nemzetbeli Írók a' magok Nyelveket mint mi? való ez az, hogy a' Nyelv a' más' birtoka? és hogy a' járt út a' legigazabb út? 's elő adom mit csinált a' Görög, a' Római Író, az élő Nemzeteké, 's kivált a' Német.

Értekezésem mottója ez: Quid velit et possit linguae CONCORDIA DISCORDS. Mert nékik nem a' Külömbiségek Egysége kell, a' mi a' Természetben mindent tenyész és fenn-tart, hanem az Egység' Egysége, a' mi mindent elakasztana, ha ens rationis nem volna.⁴⁵

Kéziratos szövegforrás erről a változatról nem maradt fenn, a megjelent példány alapján tudjuk, hogy 1819. augusztus 15-i keltezésű az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* első teljes változata, és Kazinczy 1819. augusztus 27-én Teleki Lászlónak küldi el azzal, hogy fia, Teleki József révén juttassák el a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségébe.⁴⁶

1819. szeptember és november között: a második változat és a hozzá tartozó fogalmazványok

1819. szeptember vége váratlan fordulatot hoz. 1819. szeptember 28-án Kazinczy Teleki Lászlóhoz írott levelében visszavonja a *Tudományos Gyűjteményhez* már beküldött kéziratának kiadását azzal, hogy helyette új változatot készít.⁴⁷ Telekit arra kéri, hogy Thaisz András, a Teleki család jogtanácsosa adja át a levelét Trattnernek. Teleki László és Thaisz András (utóbbi a *Tudományos Gyűjtemény*nél betöltött pozíciója révén) közvetítő szerepe megkérdőjelezhetetlen hátországot jelent a Trattnerrel való egyeztetésben. Kazinczy október közepére tervezi az új változat elkészítését:

Alázatosan kérem a' Mélt. Grófot, ne végye megbántásnak, ha arra kérem, hogy az ide zárt levelke Thaisz Úr által juttassék Trattnernek kezéhez.

⁴⁵ KazLev XVI, 455.

⁴⁶ „A' Mélt. Gróf' vélekedései a' Magyar Nyelv boldogítása 's gyarapodásának szerei felől az enyéimekkel nem egyeznek: de a' Mélt. Gróf az a' nemes lelkű férjfiú, a' ki tulajdon fíjának sem parancsolja, hogy gondolatit az atyai tisztelet' miatt feláldozza. Én a' Mélt. Grófot nem ellenkezömnek óhajtom, hanem Bírámnak. Imhol vagyton tehát egy Értekezésem a' Tudom. Gyűjtemény' számára; méltóztassa azt meg tekintésére a' Mélt. Gróf, 's adja-által, esedezem alázatosan, nagylelkű kedves fíjának, ki reménylem, nem bántatik-meg azon kérésém által, hogy onnan mehessen a' Trattner' kezébe” (KazLev XXII, 355–356).

⁴⁷ A keletkezéstörténet ezen időszakát tárgyalja: CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 35–42.

[A Trattnernek szóló, mellékelt levél így hangzik:]
Bizodalmas Drága Jó Uram, érdemes barátom!

A' Kassai postaszekér által fogja venni az Úr Octóbernek közepe táján azon Értekezésemnek újabb dolgozását, melyet minap *Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél*, cím alatt küldöttem az Úr' kezéhez. Kérem tehát az Urat bizodalommal, méltóztassék ez eránt jelentést tenni a' Tud. Gyűjt. tisztelt kiadójinál, hogy a' beküldött munka ki ne adassék. Sőt kérem az Urat, cselekedje, hogy a' beküldött Értekezést visszakaphassam.⁴⁸

November folyamán kiderül azonban, hogy az értekezések cseréje nem történt meg. Maga Teleki József tudatja Kazinczyval, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* 11. számában megjelenik az augusztusi datálású, korábban küldött változat.⁴⁹ 1819. november 4-i keltezéssel azonban az értekezés újabb szövegváltozata (*Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, K631, 34r–55v.) már elkészült, amelyre Kazinczy (újfent) egyfajta lezárásként tekint. Azért készített új változatot, mert az elsővel nem volt megelégedve, a korábbi változatban nem tudta megfelelő módon kifejtteni mondanivalóját:

Épen ez órában végzém-el egy 48 lapnyi Értekezésemet a' Tud. Gyűjt. számára, mellyen sok holnapok olta dolgozom, 's legelső dolgom az, hogy Neked válaszoljak. [...] Pesten una salvificát predikálnak a' Nyelv' dolgában, 's ámbár a' dolog előttem titkoltatik, és hogy ne motszanhassak, Nabugodonozorra csinála Füredi Vida (Verseghy Ferencz), látom még is, hova akar kiütni a' dolog. Most tehát illő volt kimagyaráznom magamat, 's úgy kimagyaráznom, hogy ezután szólanom szükség ne legyen. Verseghy 's társai nem álmodták-meg, hogy valaki az ő rettenetes vádjaira olly maga elszánásával felelhessen. Azonban itt is megtörténhetik hogy az igaz embert megbuktatja a' sokaság és hatalom.⁵⁰

En utolsó pihenésemmel szűnök meg verselgetni 's az Orthologusokkal veszekedni. Ezen utolsóbb dühömnek a' Tud. Gyűjt. sokára ismét adja egy bizonyosságát, 's talán ezután békét hagynak a' Nyelvrontóknak.⁵¹

1819. november közepén az *Orthologus és Neologus* újabb változata még nála van, és a tervezett megjelentetés előtt Kis János véleményére kíváncsi, akivel kisebb részletet oszt meg a munkájából. Ennek az újabb változatnak a megjelentetése egyértelmű célként fogalmazódik meg számára: ha a *Tudományos Gyűjtemény* nem közli az új értekezést, akkor saját kiadás készítését tervezi. Ezt a változatot már kellő kifejtettségűnek tartja, és a kiadandó változat németre fordításában Rummy Károly György segítségét kéri.⁵² Nem maradt fenn levél arra nézvést, hogy az *Orthologus és Neologus* november 4-i

⁴⁸ KazLev XXII, 357–358.

⁴⁹ „Hogy a Tettes Úr szép és lelkes Értekezéseinek dolgában mennyibe jártam el, megbizonyíthatja a Tudományos Gyűjt. idei XIdik kötete” (KazLev XVI, 522).

⁵⁰ KazLev XVI, 523.

⁵¹ KazLev XVI, 526.

⁵² KazLev XVI, 528–529, 532–533, 535.

változatát végül eljutatta-e a *Tudományos Gyűjtemény*hez. Ez a kifejtettebb változat nyomtatásban egészen 2013-ig nem jelent meg,⁵³ és Czifra Mariann kutatásáig a szakirodalom sem tárgyalta.

Az 1819. november 4-i datálású teljes változat mellett még hét fogalmazványt tudunk –némi bizonytalansággal – a november körüli időszakra datálni, hiszen bár sem a levelezés, sem a szövegforrások nem jelölnék ki egyértelmű támpontot, a november 4-i szövegforrással való szorosabb kapcsolataik arra utalnak, hogy feltehetőleg az ismert keletkezési idejű értekezéssel közel egy időben jöhettek létre ezek a szövegek. Töredékek, amelyek rendre megkezdett mondatlal indulnak, és befejezetlen mondatlal zárulnak, nemritkán a lapok tetejéből és aljából is egy rész le van vágva, így nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy folytatólagos szöveg részleteiről van-e szó, és azoknak mi lehetett az egymáshoz való viszonya, sorrendje, vagy esetleg elkülönülő fogalmazványrészletekről. Ahogy azt sem, hogy az adott fogalmazványoknak voltak-e korábbi és további részei. Annyi bizonyos, hogy a fő változat egyes részeinek ki- vagy újradolgozásai ezek, és a szövegformálás folyamatáról tanúskodnak.

1819 decemberétől: a harmadik változat és a hozzá tartozó fogalmazványok

1819 decembere újabb fordulatot hoz az alakulástörténetben. Két jelentős elemét emelhetjük ki ennek az időszaknak: egyfelől azt, hogy bár elkészült novemberben az értekezés átírt és kibővített változata, Kazinczy mégis tovább dolgozik, tervek születnek és fogalmazványok készülnek; másfelől új lendületet és irányt vesz, amely egyértelműen Verseghy nyelvészeti koncepciójára, grammatikai rendszerére irányul.

1819. december 10-én még értekezése megjelenését várja. Ekkor (többeszerre is) lezárásként tekint rá: „Alig várom hogy Anti Füredim megjelenhessen [...] Én úgy hiszem, hogy többé nem leszek kénytelen szólni.”⁵⁴ 1819. december 20-án már a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. évi 11. számában megjelent, tehát az augusztusban írt értekezése szöveghibáit részletezi, és újabb változat kidolgozását is megemlíti: „Az én Értekezésem: *Orthologus és Neologus, nálunk és más Nemzeteknél* a' Tud. Gyűjt. Novemberi darabjában, kevés hibával van nyomtatva [...] De még ezzel nincsenek kielégítve; ismét fogok szólni. Barátom, ott állunk, hogy Verseghy a' vélekedés szabadságát el akarja ölni, hogy az legyen meg a' mit ő akar.”⁵⁵

Verseghy grammatikai tárgyú munkáiból ekkor az *Analyticae institutionum linguae Hungaricae*, Pars I–III., 1816–1817 címűt ismeri, de továbbiakat is szeretne beszerezni. 1819. december végi levele a szövegforrások ismeretében arra enged következtetni, hogy az *Orthologus és Neologus* újabb változatának készítési fázisáról ad hírt: „Még nem mondtam-el mind a' mit kelle; mert a' Tud. Gyűjt. Kiadói úgy kívánják,

⁵³ Czifra Mariann közli először a szöveget monográfiája függelékeként: CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 205–272.

⁵⁴ KazLev XVI, 541.

⁵⁵ KazLev 543–544.

hogy a' beküldendő Munka 2 ívnél többet ne tegyen, 's nem sokára Versegly a' maga Grammaticai Systemájának *Würdigungját* fogja tőlem venni ugyan-ott. Mottóm ez lesz: Sed civitas, adepta libertate (*merés*) incredibile est quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae incessoerat. *Sallust.*"⁵⁶

Új mottót választ tehát Sallustiustól – az eredeti *Catilina összeesküvése* (VII.) című munkájából való idézet: „Sed civitas incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit: tanta cupido gloriae incessoerat.”⁵⁷ Az idézet a novemberi változatnak is része, de ott még nem mottóként kiemelt szerepben (hasonló módon emelkedett ki a szövegben való kifejtettséget illetően a *különbözés egysége – concordia discors* formula is, amely az egyik előtanulmány szöveghelyéből lépett elő az augusztusi változat mottójává, lásd korábban):

Éledve látja minden, hogy a' Tudom. Gyűjtemény' Intézöji a' Vélekedések' Szabadságát, nem Egyenlőségét, tevék Intézeteknek ingadozhatatlan talpkövévé, és hogy az Erdélyi Tudós Társaság' Alkotóji is ugyan e' lélektől lelkesítetnek. A' hol ez uralkodik, 's béklyókra verve tartja a' kéjt és erőszakot, ott lehetetlen nem gyarapodni. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate (sensa sua eloquendi) quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae (actionum gloria dignarum) incessoerat.⁵⁸

A K631-es jelzetű egybekötött kötet szövegforrásai és a levelezés 1819. november utáni időszakának áttanulmányozása azt mutatja, hogy Kazinczy az augusztusi 15-i és november 4-i változatok megírását követően, az 1819. december 10. utáni időszakban egy harmadik változaton is dolgozott. Ennek pontosabb keletkezési idejét nem tudjuk meghatározni, azt hozzátétőlegesen maga a szövegforrás és a levelezés adja meg. Ennek a változatnak a meglétét még nem tárgyalta a kutatás, és nem is illesztették be az alakulástörténetbe. A kézirat együttes K631, 56r–63v. jelzetű, befejezetlen szövegforrása az a harmadik főbb szövegváltozat, amely első felében az augusztusi és novemberi változat kezdeti, néhány bekezdésnyi részének a szoros követése, ahová beékelődik egy kisebb szöveg egység, amely konkrétan a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában már megjelent augusztusi változatra utal: „Feleletünk az 1819diki XI. Kötetben jelene-meg, 's azt itt ismét elmondani resteljük és átaljuk.”⁵⁹ Az ezt követő szövegrész meghatározó módon a novemberi változattal mutat rokonságot, majd néhány passzus után elválik tőle, és ez a harmadik változat a másik két korábbihoz képest már egy merőben más fókuszú és tematikai súlyú értekezés kibontakozásának a kezdete. Ez az eddigiektől eltérő rész félbeszakad azonban, és az értekezés töredékes maradt. E harmadik változat tehát abban különbözik az előzőtől, hogy nem a bővebb

⁵⁶ KazLev 546. Lásd még: KazLev XVII, 3, 24.

⁵⁷ „De az hon, alig hihető ha mondjuk, szabadságra kapván, csak hamar mennyire növekedett; elannyira szállá meg lelkeiket a' dicsőség' szomja” (C. C. SALLUSTIUS' *épen maradt minden munkái*, ford. KAZINCZY Ferenc, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1836, 45).

⁵⁸ MTA KIK, K631, 54a–54b.

⁵⁹ MTA KIK, K631, 57a.

kifejtettség szándékával készült, hanem reflektál a korábban megjelent értekezésre, és egyben új irányt jelöl ki.

Az 1819 vége, 1820 elejének a leveleiben meghatározó módon van jelen a Verseghy nyelvi rendszere elleni koncepcióharc, és e grammatikai irányultság új kidolgozások, újraírások tervével párosul.⁶⁰ A *Tudományos Gyűjtemény* 1819. évi 12. számában megjelenik Horváth József Elek *A' Nemzeti Csinosodásról* című írása a nyelvújításról, amelyet Horváth még Kazinczy *Orthologus és Neologus* című megjelent értekezése előtt írt, és benne kritikus bírálatot fogalmaz meg Kazinczyról.⁶¹ 1820 januárjában Kazinczy ismét válaszadásra készül, ezúttal Horváth József Eleknek (kinek írását újabb dunántúli támadásnak véli), de a neki szánt felelete mellett Verseghy grammatikai rendszerét tárgyaló munkát is tervez:⁶²

De lelkem ismérte ellen soha nem szólok, 's ügyemet Verseghy ellen ismét fogom védeni, ha keresztre feszítenek is. [...] Sok dolog marada-ki az Orthologusok és Neologusokból, mert a' Redactió 2 ívnyinél hosszabb Értekezést nem veszen-fel, vagy két Kötetben adja; ezt nem akarhattam. A' mi elmaradt, tovább fogom előadni, a' legkomolyabb nyugalomban, de Verseghy azt még kevésbé fogja szenvedni mint a' tatárostort. Barátom, ismerni kell az ő céljait, (lásd Alyt. Grammatikáját és Tiszta Magyarását); ő azt akarja, hogy Unio és Unitas legyen, még pedig az az Unio és Unitás, a' mit ő javasol. Azért előáll Grammatikájával, Lexiconával, 's Stilisticájával. A köz hatalomnak kell parancsolni, hogy az Író tisztelje az Észt, – az az a' Verseghy Esztét. 'S melly ész az az ő Grammaticális Esze.⁶³

1820 tavaszától 1821 elejéig az értekezés átdolgozásának különféle lehetőségei foglalkoztatják: a szöveg hibái, hiányai, javításai, kibővítése, záró részének újraírása, de új értekezés készítése is felmerül. Tematikai szempontból Verseghy grammatikai koncepciója van a fókuszban, erre reagálna egy „Anti-Verseghivel”: „de azt is hamislelkű

⁶⁰ „A' Redactio úgy kívánta hogy a' beküldendő Munkák két ívnyinél hosszabbak ne legyenek. El nem mondhatám tehát mind a' mit akartam. Még kétszer kell szólanom” (KazLev XVII, 3).

⁶¹ „Igaz ügyet védelmezek, Hazám' 's Nemzetem' boldogságát kívánom elő mozdítani; azért, noha személyében a' legérzékenyebb indulattal tisztelem, de kintelen vagyok meg vallani, hogy a' nagy Kazinczy az a' finom lelkű ember és Hazafi ezen pontban nagyon kirándult. Nem akarok én ezen nagy Férjfiúnak, ki régen szerzett borostyánokon nyugszik, censora lenni; csak azt mondom, mit Nemzetem' nagyobb része mond. Azon szavainkat, mellyek századoktól fogva szépen, 's kellemetesen zengtek Atjaink' ajakin megváltoztatni, egy szabad Nemzet' nyelvének törvényeit megtapodni, 's helyébe erőltetett tolni, ne vétsek, ha azt mondom, hogy vétkes, 's csinosodásunk' elő menttében káros törekedés; azt cselekszi pedig a' dicső Hazafi, midőn leg mosolygóbb kellemeikkel tölt előbbi írásait, mellyeknek birtokával minden igaz Hazafi kevés örömmel kérkedett szer felett való újításával, erőltetésével, kényeztetésével, idegen nyelvekhez való kapcsolásával meg másítja, 's az ujakat majd csak nem érthetetlen nyelven adja a' Hazának. El halgatom fület sértő sziszegéseit, mellyekkel Báróczi-is el tölté, most csak azt emlitem, mit Hazánk' lelkes Literátorai velem együtt tartanak” (HORVÁTH József Elek, *A' Nemzeti Csinosodásról*, *Tudományos Gyűjtemény*, 3(1819), 12. sz., 57).

⁶² KazLev XVII, 34–35, 36–37, 58–59.

⁶³ KazLev XVII, 26–27.

szerénység nélkül mondom, hogy dolgozásomban annyi hibát találok, hogy kénytelen leszek a' hátúlsó felét újra dolgozni".⁶⁴ „A' vége repdesve megyen-el a' tárgyon. Attól félttem, hogy a' dolgozás hosszúnak fog találtatni, 's feldarabolva vétetik-fel. Sok elmaradván, egy új dolgozás fogja kipótlani a' hézagot.”⁶⁵ „En ismét egy Anti-Verseghin dolgozom. Előadom Grammaticai minden gondolkozásomat.”⁶⁶ „Újra ki fogom eresztetni azt az Értekezésemet, megbővítve, megjobbítva.”⁶⁷

Összegezve tehát a levelezésben az *Orthologus* és *Neologus* tervezett tematikai átpozicionálásának, irányváltásának a nyomait láthatjuk a megjelenést követő időszaktól kezdve egészen hosszú ideig. A szövegforrások tekintetében az említett K631, 56r–63v. jelzetű harmadik fő változat mellett még további 11 fogalmazvány kapcsolódik ehhez az időszakhoz és változathoz. A szövegek tematikája erősen grammatikai jellegű, amelyek Verseghy mellett helyenként érintik a *Debreceni Grammatikát* is. A korábbiaknál bővebb kifejtettségben a *szinkretizmus* fogalmának tágabb értelmezésével is találkozni több fogalmazványban, például: „s a' ki a' központtól, a' hol a' Syncretismus embere áll, jobbra vagy balra 's közelebbre v. távolabbra tére-el, kisebb vagy nagyobb mértékben a' szerint Orthol 's Neologus” (K631, 133. f.); „[...] abban különbözünk mindnyájan, hogy a' Grammaticai Syncretismus' középpontjától, hol a' Szokás és Törvény együtt tiszteltetnek, az egyik vagy másik vég felé, egyikünk távolabbra, másikunk közelebbre, de valakik írunk, az elsón kezdve az utolsóig, eltérünk. Orthologus tehát a' szónak azon értelmében, mellyet a' hely kíván, tudnillik Szokást és csak Szokást tisztelő, 's minden szokatlant eltiltó, nincs, 's a' Heterologianak annyi nemei vagynak, a' mennyi középpontot a' két határszél és a' Syncretismus között találunk” (M. Nyelvtud., 4r.42/II, 109r–112r.). A fogalom az augusztusi változatban még nem, majd a november 4-i változatban jelenik meg: „A' mi Iskolánk' neve tehát nem Neologia, hanem Syncretismus.”⁶⁸ A levelezésében ebben a speciális értelemben is csak 1819 novemberétől találjuk meg: „Elmondom nekik azt is, hogy a' mi Iskolánk neve nem Neologia, hanem Syncretismus.”⁶⁹

E harmadik változathoz kötődő fogalmazványok több, egymással szorosabb szövegkapcsolatokat alkotó, kisebb csoportot alkotnak. Egy részük címében is meghatározza, hogy az *Orthologus* és *Neologus*. *Folytatásról* van szó, akadnak olyanok is azonban, amelyek ettől eltérőek, például a *Különböző Vélekedések a' M. Nyelv elővitele felől*. Néhányuk teljes fogalmazványnak hat, amelyek (munka)címet is kaptak, és lezárással végződnek, mások ugyancsak címmel kezdődő, de befejezetlenül maradt szövegek, és akadnak töredékes részletek is, amelyek további részei elveszhettek,

⁶⁴ KazLev XVII, 110.

⁶⁵ KazLev XVII, 140.

⁶⁶ KazLev XVII, 162.

⁶⁷ KazLev XVII, 351.

⁶⁸ MTA KIK, K631, 49a.

⁶⁹ KazLev XVI, 529. Ezt követően később is találkozunk vele: „Azt mondám én ott, hogy nem Orthologusnak 's nem Neologusnak kell lennünk, hanem Syncretistáknak [...]” (KazLev XVII, 351).

megsemmisülhettek vagy lappanghatnak, illetve amelyek a szövegforrás belső ismétlődései miatt folyamatban lévő átdolgozásként vagy akár két külön fogalmazványként is felfoghatók. Néhány szövegforrásban ugyancsak megtalálható a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában már megjelent augusztusi változat egy-egy szöveghelyére történő hivatkozás, összességében azonban az augusztusi és novemberi változattól való eltávolodást láthatjuk, amelyekben a tematikai „átpozicionálásnak” a nyomai lelhetők fel.

Ezzel párhuzamosan 1820 januárjától a már nyilvánosságra került *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent augusztusi értekezéssel kapcsolatos párbeszéd fenntartása is meghatározó módon van jelen.⁷⁰ Ennek az időszaknak egyik központi eleme a megjelent értekezésének a visszhangja, értékelése a levelezőtársak bevonásával. 1821 elejétől kezdve a beszédhelyzet megváltozik: egyre inkább értékelő-összegző jellegűek ezek a híradások Kazinczy részéről.⁷¹ 1821-es dátummal jelenik meg Batsányi Jánostól a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. januári mellékleteként *A' Magyar Tudósokhoz – I. Faludy Ferentz' s több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről s Poézisről, és a' Mái Nyelvröntök' törekedéséről* című írás, amelynek híre Kazinczyhoz is eljut már korábban.⁷² Az írás az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* megjelent változatára adott felelet. Kazinczy Batsányinak már nem válaszol, Szentmiklóssy Alajos ír rá feleletet Szerényi Vilmos álnéven.⁷³

1822 tavaszi időszakában a múltat rekonstruáló és magyarázó megnyilatkozások sora bővül: Kazinczy újfent részletesen ismerteti a dunántúli táborral való konfliktus mozzanatait. Úgy véli, hogy Batsányi értekezése mögött is a dunántúli literátorok állnak. Ellenük kiélezett, voltaképpen megszégyenítő válaszként tekint az *Orthologus és Neologus* augusztusi, megjelent változatra, és 1822 novemberétől olykor már a béke hangjai is felcsendülnek – a békülés részeként tekint a megjelent értekezésére:⁷⁴ „Meg van tehát az Eggyesség, s az a' sokak által gyűlölt, általam nagyon szeretett, mert szükségesnek látott harcz megszerzé a' békét, s egyedül a' sicáriusok pírúlnak.”⁷⁵

⁷⁰ Lásd az alábbi levelekben: KazLev XXIV, 243–244. – KazLev XVI, 543–545, 545–546. – KazLev XVII, 3–4, 4–7, 17–20, 22–27, 29–32, 32–35, 42–44, 52–55, 93–97, 268–270, 314–317.

⁷¹ KazLev XVII, 363–365, 576.

⁷² BATSÁNYI JÁNOS, *A' Magyar Tudósokhoz – I. Faludy Ferentz' s több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről s Poézisről, és a' Mái Nyelvröntök' törekedéséről*, Pest, Trattner, 1821. Lásd: KazLev XVII, 285.

⁷³ SZERÉNYI Vilmos, *A' Magyar Tudósokhoz. I. Faludy Ferencz' s több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről s Poézisről, és a' mai Nyelvröntök' (?) törekedéseiről. írta Bacányi János Pesten (sic), Ns. Trattner János Tamás betűjével s költséggével. 1821, Tudományos Gyűjtemény, 6(1822), 3. sz., 91–94.*

⁷⁴ „Ich antwortete in der CONCORDIA DISCORDS, und diese Herren wurden beschämt. Jetzt fachen sie also den tollen Menschen an” (KazLev XVIII, 66.). Lásd még az alábbi levelekben: KazLev XVIII, 36, 184–189, 192–194.

⁷⁵ KazLev XVIII, 183–184.

Ekkorra már Kisfaludy Sándorral és Horvát Endrével kibékül, Takács József meghalt, decemberben pedig Verseghy halálhíre is eljut hozzá. 1822 decemberében Mailáth Jánoshoz írt levelében azt írja, hogy a dunántúliakkal való viszállya véget ért, és béke van köztük. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* (augusztusi változata!) elhallgattatta az ellenfeleit, és a konfliktusból ő került ki győztesen.⁷⁶ 1823–24-ben a neologizmus győzelmének a konstatálása mellett az ellentétek már a múlt részévé váltak, az ortológia és a neológia sem kibékíthetetlen ellentétként jelenik meg:⁷⁷

Igy triumphála a' Neologismusz, 's azt mondhatnánk, hogy haszontalanság volt érette perleni. Ezt azonban én most nem hiszem; sőt örvendek küszdésemnek. Ez nyitotta-fel némellyeknek szemeiket. Verseghy belé hala a' vitába, Batsányinak pedig, a' mint gondolom, paraszt megszóllamlásában, belé tört a' kése.⁷⁸

[...] tudod, én csak annyiban vagyok Neologus, hogy ezt is szabadnak nézem, de a' Neológiát az Orthológiával egyesíteni akarom.⁷⁹

1825 január elején Horvát Istvánnak írt levelében újabb nyelvészeti írása tervéről számol be, amelyben mind az ortológusok, mind a neológusok elismerésére számít: „A' Nyelv' ügyében ismét megszóllalok, 's úgy, hogy talán mind a' két fél javallani fogja szóllásomat, az ultráskodókat kivéven, a' mit senki sem szerethet kevésbbé, mint én. Verseghit megkímélem, mert nem él többé, de rendes álmait nem hallgathattam-el.”⁸⁰

Ezt követően még az 1826–1828 körüli időszakban is fel-felbukkan Füredi Vidával kapcsolatos álnévfelvetés, ahogyan az 1822 óta tartó összegző-értékelő jellegű megnyilatkozásokkal is találkozni.⁸¹

Összegzés, távlatok

Az *Orthologus és Neologus* többszövevényű szövegforrása annak a tevékenységnek a lenyomata, amely az évekig elhúzódó alakulástörténetben kirajzol egyfajta válaszadási folyamatot vagy legalábbis valamiféle megnyilatkozásra való törekvést. A keletkezés időszaka nem egyforma intenzitású, a kezdeti formálódást, útkeresést az intenzívebb szakasz után elengedő rész zárja. A különböző változatok készítésével a szöveg nem zárul le, a fogalmazványok az írás, a válasz mint cselekvés megjelenési formái. A fennmaradt szövegforrások folyamatos átalakulásról, szövegformálódásról tanúskodnak, amelyekben a tematikai súly- és csomópontok is módosulnak, így nem pusztán a szöveg kidolgozottságán vagy csiszoltságán való munkálkodásról van szó.

⁷⁶ KazLev XXIII, 323–324.

⁷⁷ KazLev XVIII, 251.

⁷⁸ KazLev XVIII, 482.

⁷⁹ KazLev XIX, 197.

⁸⁰ KazLev XIX, 274.

⁸¹ Lásd az alábbi levelekben: KazLev XX, 72–74, 135–137, 145–146, 438–439, 444–446, 447–449.

Az alakulástörténet stációinak meghatározásához a fennmaradt szövegforrások nyújtanak elengedhetetlen segítséget. A fentiekből következik, hogy a változatok nem egyformán különböznek az alakulástörténet egy-egy szakaszában: az előtanulmányok készítésének fázisa jelentősebb mértékben tér el az augusztusi változat készítésének fázisától, mint az augusztusi, novemberi és a november utáni változat fázisaitól, ezért is indokolt a keletkezési időszakot egyúttal fázisokra osztani. A keletkezéstörténet igazolja, hogy az összes szövegforrás együttes vizsgálata a válaszdadás folyamatában nyer értelmet. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* augusztusban és novemberben írt teljes, majd a novemberit követő befejezetlen változata jelöli ki a fő viszonyítási pontokat – és egyben három elkülönülő szövegváltozatot. Ehhez képest határozható meg egyfelől a korábbi fázisra vonatkozó kapcsolódó szövegforrások és a különböző szövegváltozatok, amelyek az első fázisban készült előtanulmányok körét jelölik ki, és bár a válaszdadás megnyilvánulásainak tekintjük, de még nem az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés szoros változatai, hanem kapcsolódó szövegforrások. Az augusztusi teljes szövegváltozatot követően a szövegalkulás egy újabb fázisát rögzíti a novemberi teljes szövegforrás és annak egyes részeit ki- és újradolgozó szövegforrások, majd a legutolsó fázis a november utáni befejezetlenül maradt, valamint annak egyes részeit ugyancsak ki- és újradolgozó vagy folytatató töredékes szövegforrásokat jelenti.⁸²

A folyamatosan alakuló, formálódó kéziratok mellett a nyilvánosságban az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* augusztusi keltezésű, a *Tudományos Gyűjtemény* novemberi számában megjelent változata élt, és ha a megjelenéssel kapcsolatban nem is tudott mindent kontrollálni, Kazinczy törekvése az volt, hogy életben tartsa ezt a nyilvánosságot. Levelezőtársaitól többször kéri véleményüket a megjelent változatról, és kései megnyilatkozásaiban már ezt a változatot tekinti a megfelelő válasznak, holott tudjuk, hogy a novemberi datálású változat után is további újabbakon dolgozott. Fontos látnunk tehát, hogy az alakulástörténet kontinuumában a kéziratosság és a nyomtatott nyilvánosság bizonyos szempontból két szálon halad.

A szövegforrások vizsgálatához evidens módon járul a Kazinczy leveleiből tükröződő látásmód, az egyéni szempontrendszer, intenciók, szándékok mellett azonban külső események is alakították a megnyilatkozási formákat. Egyes folyamatok feltárásához a vélt ellentábor szövegeit kellene feldolgoznunk, ebből a hagyatékából azonban keveset ismerünk. Források hiányában azt sem tudjuk, hogy valóban volt-e, és ha igen, Verseghy részese volt-e 1818–19 tájékán a magyar nyelv egységesítésére irányuló tudománypolitikai törekvésnek. Verseghy Ferenc levelezésében csekély mennyiségű anyag maradt fenn erre az időszakra vonatkozóan. Kazinczyval szembeni vezérszerepének tudatos vállalását nem támasztják alá fennmaradt megnyilatkozásai.⁸³ A nyelv ügyével

⁸² Néhány szövegforrás besorolása bizonytalan maradt.

⁸³ „Gróf Majláth Úr eljött hozzám a’ múltt őszkor illy declaratióval: [...] De most jött még a’ vastaga. »Én, úgymond, Kazinczinak szíves barátja vagyok, és őtölle hallottam, hogy a’ Magyar nyelvre nézve két felekezet van az országban, és hogy az egyiknek fő vezére maga Kazinczy, a’ másíknak pedig

kapcsolatos kiélezett polarizáltságtól azonban ő maga sem mentes: az elkülönülés nála vallási felekezet (katolikus vs. protestáns) szerinti markáns megosztottságot jelent, amelyet katolikusként ő maga is leplezetlenül, értékítéletével együtt képviselt.⁸⁴ A polarizáltságnak azonban más csatornái is voltak. A hatalom különböző szinterein mozgó szereplőkkel, például Kazinczynak a Teleki családdal vagy a *Tudományos Gyűjtemény* prominenseivel való viszonyrendszernek ugyancsak jelentősége van. A nyelv természetes változása mellett a korszak nyelvfejlesztési törekvései tudatos nyelvi tervezést is jelentettek, amelyek a státusz- és korpusztervezésre egyaránt irányultak. A személyes viszonyokat táplálta a felekezeti (katolikus–protestáns), a nyelvterületi (Tiszántúl–Dunántúl) ellentét és a nemzeti érzés erősödése. Mindezekről nem független az *Orthologus* és *Neologus* létrejötte sem. Az értekezés mérföldköszerepét vélhetően nem egy-egy kiemelt szempont vetületéből kell meghatároznunk, és nem is az egymással versengő narratívák interpretációi közül kell választanunk. Egy soktényezős alakulástörténetnek a részese, és ha a maga összetettségében szeretnénk feltárni a keletkezését indukáló tényezőket, akkor ezeknek a történeteknek mindegyikét kell látnunk, és a teljes és egyben összetett kép ezeknek a történeteknek az együtteséből rajzolódik ki.

Tisztelendő Úr.« – Ez énelőttem újság! felelém én. Ha Kazinczy magát *fő vezérnek* tette, engemet annak ne tegyen, minekelőtte töllem nem tudgya, ha ő ellene a *fő vezérséget* fel méltóztatomè vállalni, vagy sem. – »Én – mondá erre a' Gróf, az egész dolognál csak historicus akarok lenni. Kazinczy nekem írásban adta az okokat, mellyekre ő *felekezetét* építi; ezt kérem Tisztelendő Úrtól is. « Szívesen! 's ezzel *Feleletemet a' 4. kérdésre* kezébe adván, én még okaimot nyomtatásban adom Nagyságodnak ajándékul. – »És e' könyvön kívül nincs egyéb ide tartozó? « Nincs. – »Én hát kiolvasom, kivonom, és az extractust átvisgálásnak okáért elhozom. « Ammint tetszik! – Hozza bíz ő a mai napig is, mert könyvemem nem is érti» (VERSEGHY Ferenc, *Levelezése*, s. a. r. DONCSE CZ Etelka, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 365–366).

⁸⁴ „A' Consilium parancsolattyára az én Grammaticám szerint kell a' Normális, sőt még a' falusi Oskolakönyveket is kijobbítani és a' Stereotypus alá adni: ezeket tehát nekem kell a' Calvinista rongyokból Pápista Magyar ruhába öltöztetni [...]» (VERSEGHY, *i. m.*, 364). – „Rettenetese, elviselhetelene a' rongálások, mellyeket szegény anyanyelvünknek tűrnie kell. Eddig többnyire csak a' Cálvinisták et Compagine koccsositották; most már a' mieink még őrajtok is ki akarnak tenni» (VERSEGHY, *i. m.*, 312). – A felekezeti ellentétek a nyelvújítás polarizáltságának a megrajzolására Kazinczy számára is alkalmasnak tűntek: „Grammaticai Catholicismus, Grammaticai Protestantismus, Grammaticai Deismus van conflictusban egymással. Az első emberei Verseghi, Kultsár, Czinke etc. ezek alku által akarnak Eggyiséget, noha Kultsár Grammaticai Deista, és még is minden Deismusa mellett Eggyiség kell neki, tudnillik hogy ő csinálhassa ugyan a' mi neki látszik jónak, de papolása 's térítgetései által hozzájuk tartozzék. Ide való Horvát Endre is, azt predikálván, hogy a' *szakadások* Magyar Nyavalya, 's az ő Takács Józsefe és Himfyje. Révai nekem azt beszélé, hogy neki 600 fntot ígért egyyike azoknak a' kiket itt megnevezék, csak legyen Ypsilonistává» (KazLev XVI, 374).

És hol vége volt, ott kezdve lesz?¹

A tér, az idő és az álom szerepe Vörösmarty *Csongor és Tündéjében*

1. Bevezetés

Vörösmarty *Csongor és Tündéjének*² zárlatában („Éjfél van, az éj rideg és szomorú, / Gyászosra hanyatlik az égi ború: / Jój, kedves, örülni az éjbe velem, / Ébren maga van csak az egy szerelem”³) a magyar irodalomtörténet egyik leggyakrabban és legsokféleképpen elemzett és értékelt sorai olvashatók. A záró soroknak az Éj monológiával való intratextuális kapcsolatát senki sem vitatja, ám arról, hogy a „sötét és semmi” asszonyának és az ő világnézetének ez a megidézése mit állít a dráma legfőbb tematikus eleméről, a boldogságkeresésről, a boldogság megtalálásának a lehetőségéről, és mennyiben árnyalja *Csongor és Tünde* egyesülésének látszólag idillikus képét, már nagyon eltérő álláspontra helyezkednek az értelmezők. Míg egyesek a befejezést a darab „tündérmesei” vonulatához kapcsolják,⁴ az Éj borús víziójának feloldását ismerik fel benne, és nem egyszer akár kifogásolják is a mű alapeszméjével ellentétes voltát,⁵ addig mások inkább a két szövegrész összecsengését hangsúlyozzák, és az Éj igazságának egyetemességét, ezáltal pedig a *Csongor és Tünde* által meglett boldogság fenyegetett, rövid életű mivoltát,⁶ a dualista világkép megtartását és így a befejezés értelmezésének eldönthetlenségét, ambivalenciáját emelik ki.⁷

Dolgozatom témája ehhez a problémakörhöz kapcsolódik néhány új szempont felvetésével. Többek között azt vizsgálja, hogy *Csongor és Tünde* (valamint *Ilma és Balga*)

¹ A tanulmány eredetileg a 36. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára íródott. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani bírálóimnak, Gere Zsoltnak és T. Szabó Leventének az építő kritikái észrevételekért és javaslatokért, valamint témavezetőmnek, Szilágyi Mártonnak a dolgozat megírásához nyújtott rengeteg segítségért.

² Kritikai kiadása: VÖRÖSMARTY Mihály, *Csongor és Tünde – Kincskeresők – Várnász*, s. a. r. FEHÉR Géza, STAUD Géza, TAXNER-TÓTH Ernő, Bp., Akadémiai, 1989 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 9). [A kritikai kiadásra a továbbiakban lapszám és sorszám megadásával hivatkozom: *Csongor és Tünde*, oldalszám, sorszám.]

³ *Csongor és Tünde*, 192, 164–167.

⁴ Szerb Antal a mesejáték műfaji elvárásaival magyarázza: SZERB Antal, *Vörösmarty Mihály – Menekülés az enyészet elől. Drámák* = Uő, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1935, 297–299.

⁵ BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty (2. Életfilozófia, 3. Szerelem az Éjben)* = Uő, *Esszék, tanulmányok*, kiad. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, 241.

⁶ SZILÁGYI Márton, *Csongor és Tünde* = Uő, „Miért én éltem, az már dülva van”: *Vörösmarty-tanulmányok*, Bp., Kalligram, 2021, 113.

⁷ Uő, 133.

látszólag megtalált boldogsága jelenthet-e valós alternatívát a többi szereplő életének tragikus végkimenetelével, illetve az Éj pesszimizmusának mondott világképével és létértelmezésével szemben. A drámát költői szöveggént fogom fel, ennek megfelelően értelmezésem a mű metaforizáltságának és belső összefüggéseinek az analizálására összpontosít. Feltevésem szerint az Éj monológiának metaforikája és a dráma ehhez kapcsolódó elemei komplex és az egész szöveget átszövő motívumhálózatot és összefüggésrendszert alkotnak.

Azt, hogy a drámának miért a poétikai sajátosságait állítom az elemzés fókuszába, például annak dramaturgia megoldásai, színpadi megvalósulásai helyett, több szempont is indokolja. A szakirodalom már a kezdetektől fogva kiemelte a mű költői nyelvezetének szépségét, míg annak dramaturgiája, színpadra állíthatósága kapcsán inkább a hiányosságokra mutatott rá.⁸ Elsőként Kölcsey írt arról 1831-ben, hogy a darab minden dramaturgiai hibája ellenére Vörösmarty költői nagysága a *Csongor és Tündében* csúcsonyul ki.⁹ Babits 1911-ben pedig a mű filozófiai mélységére, világképének a sokrétűségére hívta fel a figyelmet.¹⁰ Nem egyszer felmerült továbbá a mű drámai költeményként való olvasatának a lehetősége is.¹¹ Ha elfogadjuk ezt a műfajmeghatározást, akkor egyúttal arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a *Csongor és Tünde* esetében a mű nyelvezete, bölcséleti problematikája,¹² belső szimbólumrendszere mellett a drámaiság szerepe másodlagos. A drámai költemény műfaja a darab lehetséges forrásainak, az inspiráló hatások kutatása kapcsán is felbukkan: Turóczi-Trostler Goethe *Faustjának* hatását emeli ki.¹³ Martinkó pedig *Az ember tragédiája* egyik legfontosabb előképeként azonosítja a *Csongor és Tündét*.¹⁴

A szöveg dramaturgiai szempontoktól eltekintő értelmezését többek között azért is tartom legitim eljárásnak, mivel – ahogy arra Szilágyi Márton rámutat¹⁵ – maga

⁸ Loósz István, *Csongor és Tünde*, EPhK, (16)1892, 297–307, 384–396.

⁹ Kölcsey így fogalmaz: „Csongort olvasám Pesten; s mivel a drámai actio nem képzeletim szerint ment, alkalmas hidegséggel. [...] Ezer oda nem valók, és másképpen valók mellett is, Csongor kincs. Hidd el nekem édes barátom, a mi Vörösmartynk nagy költő, s ritkán nagyobb, mint a Csongor sok helyeiben. Minden dramaturgiai kritikázás ellenére, akárki mit mond, én a nemzetnek Csongorért szerencsét mondok.” Fontos megjegyezni, hogy a levél 1831-ben íródott, tehát Kölcsey nem a teljes Vörösmarty-életmű ismeretében teszi ezen megállapításait, hanem Vörösmarty addigi műveinek viszonylatában vélekedik ilyen módon. Lásd: Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, Nagykároly, 1831. ápr. 9. = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés (1820–1831)*, s. a. r. Szabó G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 346–347.

¹⁰ BABITS, *i. m.*, 231–240.

¹¹ SZILÁGYI, *i. m.*, 113.

¹² Ennek részletes elemzését és összefoglalását lásd: TAXNER-TÓTH Ernő, *A Csongor és Tünde útvesztői = Uő, Rend, kételyek, nyugtalanság – A Csongor és Tünde kérdései*, Bp., Argumentum, 1993, 102–184.

¹³ TURÓCZI-TROSTLER József, *A romantika problémái: Vörösmarty romantikájának néhány megoldatlan kérdése*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, (4)1954, 1–2. sz., 286–290.

¹⁴ MARTINKÓ András, *Vörösmarty és Az ember tragédiája = Uő, Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 121–171.

¹⁵ SZILÁGYI, *i. m.*, 114.

Vörösmarty sem elsősorban színpadon bemutatandó darabként kezelte művét, ugyanis semmi nem utal arra, hogy színpadra állítása érdekében komoly erőfeszítéseket tett volna. Tehát a darab előadása és előadhatósága annak megírásakor nem volt számára elsődleges szempont. Ellenben kiadása, számos más, a *Csongor és Tündét* megelőzően született darabbal ellentétben, amelyek esetében, ahogy Szilágyi fogalmaz, „a végső kidolgozás is hiányzik, nem csupán a publikálás szándéka”,¹⁶ szinte rögtön, a mű 1830-as befejezése után, 1831-ben megvalósult. Vagyis Vörösmarty számára fontos volt, hogy a mű olvasmányként, költői szöveggént megjelenjen, és ezáltal hozzáférhetővé váljon az olvasóközönség számára. Mindezek mellett megemlítendő, hogy a *Csongor és Tünde* írásakor Vörösmarty – bár érdekelte a színház világa – még nem volt birtokában annak a dramaturgia elméleti tudásnak, amelyre később majd szert tett.¹⁷

A fentiek mellett említhető egy harmadik érv is, amely az elemzés szempontjait és módszertanát indokoltta teszi: a Vörösmarty-életmű egyes alkotásainak (verseinek, drámáinak, elbeszélő költeményeinek, eposzáinak) a *Csongor és Tündével* való jelentős párhuzamai, motivikus hasonlóságai, intertextuális kapcsolatai (akár szövegszerű egyezések, például a *Helvila halálán* című verssel: az „álom, álom, édes álom” sor). Ezek közül talán az egyik legfontosabb a „földi menny” eszméje, amelyet Martinkó András vizsgál tanulmányában.¹⁸ Meglátása szerint az azonos című vers fekteti le Vörösmarty világmépének és ars poeticájának (a földi menny keresése) az egész későbbi életművet átszövő alapjait, amelyet a *Csongor és Tünde* példáz a legteljeskörűbben. A költemény olyan ellentétesnek tűnő értékeket, értékrendszereket, létformákat vet össze, vizsgálja meg kapcsolatukat és kibékíthetőségük, szintetizálhatóságuk lehetőségét, mint a föld és az ég, az ész és a szív, a felvilágosult racionalizmus és a romantikus irracionális.¹⁹ A tanulmány a földi menny koncepciójának jelenlétét a *Csongor és Tündén* kívül mind a lírai versekben (*Földi menny, Helvila halálán, Álom, A búcsúzó*), mind az epikus művekben kimutatja (*A Rom, Délsziget, Zalán futása*).

Szauder József is hangsúlyoz egy, Martinkó megközelítésében a „földi menny” kérdéskörébe tartozó, kapcsolódási pontot a *Csongor és Tünde*, a *Tündervölgy*, valamint a *Délsziget* között: a fiatal hős meseszimbólumokkal telített, „mesés-tündéries” „lázasát és útkeresését”,²⁰ boldogságkeresését,²¹ amelynek célja a szerelem megtalálása. A szerelem és az általa fellelhető boldogság valójában önmagán túlmutat, a boldogságkeresés olyan ösztönös kutatóvágyat reprezentál, amely által „leomlanak vagy áttörhetőek az alacsony

---

¹⁶ Uo., 113.

¹⁷ Uo., 114.

¹⁸ MARTINKÓ András, A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében = Uő, *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 172–221.

¹⁹ Uo., 208.

²⁰ SZAUDER József, *Csongor és Tünde* = Uő, *A romantika útján*, Bp. Szépirodalmi, 1961, 324–363. Idézet: 327.

²¹ Uo., 329.

rendű élet korlátai”.²² Szauder ezen kívül a *Délsziget* példáján keresztül intertextuális kapcsolódási pontokat, illetve hasonló szereplőtípusokat is kiemel, akik mindig egy eszmét, egy bizonyos világkoncepciót testesítenek meg. Ilyen párhuzamot fedez fel Hadadúr és a Fejedelem monológja között, a kettő közös elemeként a lázadás fogalmát helyezve előtérbe,²³ valamint felhívja a figyelmet a *Zalán futásában* a Csongor nevű alak feltűnésére, akihez sok, a későbbiekben a *Csongor és Tünde* főszereplőjére jellemző mozzanat, helyzet kötődik. Továbbá kiemel még olyan motívumokat, mint a *Délsziget* fája, amely a *Csongor és Tünde* tündérfájának előképe, valamint az Éj és a Hajnal megjelenése, a fény és a homály, a mesei és a mitikus elemek, az álom és az ébrenlét kettőssége stb.

A fent említett bölcséleti elemek összegzése és Vörösmarty költészetének egyik poétikai csúcsteljesítménye az Éj monológja.²⁴ Szövegének összetettsége miatt elemzésem a monológban és a monológ kapcsán megjelenő motívumok és kérdéskörök közül hárommal foglalkozik részletesen. Az első vizsgálati szempont a szereplők térhez és időhöz való viszonyulása („Megnépesült a’ puszta tér s’ idő”).²⁵ Ebből következik a második, a karaktereknek a kezdeti puszta teret felosztó, és ezáltal „új tereket” alkotó három elemhez (föld, tenger / víz, levegő: „Föld és a’ tenger küzdve osztozának / Az eltolt légnék ősi birtokán”)²⁶ fűződő hozzáállása: jellemzően melyik (tér)elemhez köthetők, és ez a viszonyulásuk hogyan változik a mű során. A (tér)elemek problémája maga után vonja azt a kérdéskört, amelynek középpontjában az emberlét kettőssége áll, az a feloldhatatlannak látszó konfliktus – a föld és ég közötti függés állapota –, amelyről Martinkó „földi menny” koncepciójának ismertetése során már szó esett (vö. „Az ember feljő, lelke fényfolyam, / A nagy mindenség benne túkrözik. / Megmondhatatlan kéjjel föltekint, / Merőn megbámúl földet és eget”).²⁷

A harmadik elemzési szempont a szereplőknek a tér és idő egy sajátos törvények szerint működő közegéhez, a romantika egyik központi eleméhez,²⁸ az álomhoz²⁹

---

²² *Uo.*, 330.

²³ *Uo.*, 336.

²⁴ Bojtár Endre egyenesen a „magyar irodalom egyik legcsodálatosabb verseként” jellemzi, amely a romantika gondolati lírájában megjelenő emberi, valamint az emberi történelem, valamint az emberen kívüli természeti dialektikáját elemi és tragikus erővel megjelenítő szövegnek látatja. Lásd bővebben: BOJTÁR Endre, *Romantika = Uő, „Az ember feljő...”: A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*, Bp., Magvető, 1986 (Gyorsuló idő), 111–138. Különösen: 122–123.

²⁵ *Csongor és Tünde*, 151, 74.

²⁶ *Uo.*, 151, 75–76.

²⁷ *Uo.*, 151, 93–96.

²⁸ Csak egy példát említve, Samuel Taylor Coleridge, az angol romantika egyik legjelentősebb alakja, akinek költeményeiben az álom az egyik visszatérő és kulcsfontosságú motívum – gondoljunk csak *Kubla kán* című művére – egész teóriát dolgozott ki az álmok és az individuum kapcsolatáról, az álom képességéről és szerepéről a költészetben. Lásd bővebben: David S. MIALL, *The Meaning of Dreams: Coleridge’s Ambivalence*, *Studies in Romanticism*, (21)1982, nr. 1, 57–71.

²⁹ Az álom megkülönböztetett jelentőségéről, amely az emberi lélek legmélyéhez való eljutás közege lesz a romantikában, Bojtár Endre ír: BOJTÁR, *i. m.*, 114.

kapcsolódó attitűdje (az Éj monológja egyben az Éj álma:³⁰ „Álmodik, / 'S' a' pataknak elbeszéli / Halhatatlan álmait”).³¹ Az álomhoz fűződő szereplői viszonyulást főként azon szempont alapján kívánom elemezni, hogy a szereplőkhöz az álom melyik aspektusa kapcsolódik, illetve nem kapcsolódik, ugyanis a darab világszemléletéhez hasonlóan annak álomképe is rendkívül sokrétű és összetett. Az *álom* szónak *A magyar nyelv nagyszótárában* négy jelentése van: 1. alvás közben észlelt (képszerű) képzetek sorozata; 2. ilyen képzetekkel kísért alvás; 3. alvásra való hajlandóság, álmisság; 4. ábrándos elképzelés.³² Ezen jelentések mindegyike megjelenik a szereplők álomkonceptiói által, sőt kiegészül, jelentésbővülésen is átesik, mindez pedig összefüggésben áll azzal, ahogy Vörösmarty az álomnak hihetetlen széles körű és a korábbi kultúrtörténeti és esztétikai elgondolásokat szintetizáló felfogását jeleníti meg.³³ A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a szereplők miként viszonyulnak e három problémához, és saját boldogságuk keresése során miként közelítenek ezekhez.

2. Tündérfa a boszorkánydombon

Az Éj monológiájában a világ létrejötte előtti, illetve megsemmisülése utáni (tehát ciklikusan visszatérő) állapot az idő és a tér abszolút végtelensége, amelyet a közties állapot, a világ és a benne létezők „törnek” meg: tér és idő megtelik, a bennük létezők viszonylatában válik mérhetővé, értelmezhetővé. A térben való haladás (valamint ennek lehetetlensége), illetve a különböző időtapasztalatok kérdése a darab egyik központi eleme.³⁴ A szereplők térhez és időhöz fűződő kapcsolatának fontossága már a mű kezdetétől szembeötlő. A dráma nyitójelenetében a fa tövéhez láncolt Mirigy látható, akit Csongor a következőképpen ír le: „Nénje tán a' vén időnek”.³⁵ Tehát valójában már itt találkozunk egyfajta térhez kötöttséggel – Mirigy egy ponthoz, a fa tövéhez van szó szerinti és átvitt értelemben kötve (hiszen mentálisan sem tud elszakadni a fától és gyümölcsének remélt hatásától), nem tud onnan elmozdulni. Másrészt nyilvánvalóan az időhöz fűződő viszony is megjelenik, hiszen Mirigy az „idő nénje”. Ez a metafora párhuzamba állítja Mirigyet az Éjjel, és valóban, a kettejük közti párhuzamok száma

³⁰ Zentai Mária mutat rá, hogy a monológ szerint „a szereplők az Éj álmában bolyonganak”, és ez összefügg a darab azon tematikus vonulatával, amely a létezés álomszerűségét, ezáltal a „valóság” és az „álom” megkülönböztetésének lehetőségét/lehetetlenségét problematizálja: ZENTAI Mária, *Álmok hármas útján = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, Bp., Gondolat, 2007, 169–183. Különösen: 178–179.

³¹ *Csongor és Tünde*, 150, 55–57.

³² *A magyar nyelv nagyszótára*, főszerk. ITZÉS Nóra, <https://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=%C3%A1lom&mode=normal> (utolsó megtekintés: 2023. szept. 24.)

³³ Ezen álomfelfogások, interpretációk 18–19. századi történeti áttekintését Balogh Piroska végezte el: BALOGH Piroska, „Az élet álom – csak meddig az?” – *Az álom interpretációi a 18–19. századi magyarországi esztétikai diskurzusban*, Irodalomismeret, 28(2017), 3. sz., 419–432.

³⁴ SZILÁGYI, i. m., 118, 121.

³⁵ *Csongor és Tünde*, 7, 18.

jelentékeny (például mindketten túlélik gyermeküket, mindkettejükhöz a megtörhetetlen magány köthető). A darab fő intrikusának³⁶ mondható Mirigy motivációja szintén az időben és térben való mozgáshoz kapcsolódik: a tündérfa gyümölcse után sóvárog, amelytől fiatalsága visszanyerését reméli, ehhez azonban szükségesnek látja a fa kiásását és átültetését mint a birtoklásának végső formáját (tehát a térben való elmozdítás szükséges az „elveszett idő” visszaszerzéséhez). Vagyis Mirigy felül akar kerekedni az idő és tér kötöttségein, le akarja győzni annak mindenkre vonatkozó törvényszerűségeit.

Taxner-Tóth annak tulajdonítja Mirigy Csongor iránt érzett gyűlöletét és bosszúvágyát – amelyet a szakirodalom sokszor kritizált, mivel indokolatlannak és kifejtetlennek látta³⁷ –, hogy Csongor mindannak birtokában van, vagy lehetősége nyílik mindazt elérni, amire Mirigy vágyik: fiatalság, szerelem, társ.³⁸ Mindehhez csak kiegészítésként fűzöm hozzá, hogy Mirigy nem csupán Csongort gyűlöli, hanem valójában saját magát is: tisztában van saját visszataszító és szerethetetlen mivoltával. Csongort ugyanis így átkozza meg:

Vessz el, mint a' fűzi gomba;
Légy egérré, légy bogárrá,
Vagy légy olyan, mint Mirigy.³⁹

Tehát saját sorsát és lényét elég gyűlöletesnek tartja ahhoz, hogy ellenségének kívánja, önmagát csupa kicsi és visszataszító lényhez kapcsolja (fűzi gomba, egér, bogár). Arról se feledkezzünk meg, hogy Mirigyet eleve azért láncolják a fához, mert ő a legöregebb, ami ezek szerint összefüggésben áll azzal, hogy a közvélekedés szerint kevésbé hajlamos az elalvásra, az álmodásra. Vagyis aki öreg, annak az idővel való kapcsolatában már fennáll valamiféle diszsonancia, ugyanis az alvásra kijelölt természetes időpontban ébren van (bár Mirigy végül mégis elalszik a fa tövében, de előbb felébred, mint bárki más, például Csongor vagy Tünde). Mirigy az álmodásnak egyetlen aspektusát jeleníti meg, annak fizikai vonatkozását: az alvást és az álmodást, amelyről úgy hiszi, korlátozza céljainak elérésében, emiatt ellenséges érzéseket táplál az álom iránt, ezért is átkozza. Itt lényeges kiemelni az *álom* és a *tündér* szavak jelentésmezőinek közelségét a drámában. Utóbbi a *tűnik* szóval való etimológiai kapcsolata folytán az álomhoz

³⁶ Mirigy és a magyar népszínmű női intrikus figuráinak megjelenítése közti hasonlóságok feltárását és azok hatástörténeti előzményeinek bemutatását Kovács Viktor végezte el: Kovács Viktor, *Intrikus-ábrázolási párhuzamok Vörösmarty Mihály Csongor és Tündéje és Tóth Ede két népszínműve között*, Theatron, 15(2021), 3. sz., 15–26.

³⁷ HORVÁTH János, *Vörösmarty drámái* (Egyetemi előadás 1942/43, 2. és 1943/44, 1–2. félév), Bp., Akadémiai, 1969, 74.

³⁸ TAXNER-TÓTH ERNŐ, *Hármas utak a Csongor és Tündében = Ragyognak tettei...: Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, Fejér Megyei Tanácsa, 1975, 187–216.

³⁹ *Csongor és Tünde*, 9, 40–42.

hasonlóan legalább két különböző jelentéssel rendelkezik: egyrészt az égi szépség megtestesülését, illetve az erre irányuló vágyat jelöli, másrészt ennek a vágy(álm)nak a fantazma mivoltát, elérhetetlenségét és délibábszerű, érzéki csalódást okozó, egyszer eltűnő, másszor feltűnő, tehát megbízhatatlan és csalóka jellegét is magába foglalja.

Mindkét szó egyaránt megjelenik pozitív és negatív konnotációban, hiszen például Csongor számára először mindkettő ifjúi vágyait, az eszményi, az égi utáni sóvárgását fejezi ki, majd a kiábrándulás pillanatában mindkettőnek illékony, megfoghatatlan mivolta,⁴⁰ illúziószerűsége kap hangsúlyt. Mirigy esetében is összefonódik a két jelentés: a Mirigy által megkaparintani kívánt gyümölcs a Tünde által ültetett fán terem. A tündér szépsége, égi tisztasága ugyanolyan távol áll Mirigytól (akiről csak annyit tudunk, hogy alszik, de soha nem beszél arról, hogy álmodna is), mint az álomnak a képzelethez, fantáziához, költőiséghez kötődő aspektusa, tudniillik a tiszta, még beteljesületlen vágy. Tünde fájának gyümölcsétől az álom tartja távol a szintén mágikus erővel rendelkező, de nem az éghez, hanem a föld alatti világhoz tartozó boszorkányt. Ilyen értelemben Tünde és Mirigy ugyanannak a spektrumnak ellentétes pólusain⁴¹ helyezkednek el. Ha Tündéhez kötjük az álom ábrándos elképzelésként, tiszta vágyakozásként felfogott aspektusát, akkor Mirigyhez kapcsolódik a rémálom (a Csongorra bocsátott álom),⁴² az álom (az alvás, ezáltal a nyugalom) megvonásának átka⁴³ és a mások (vágy)álmának tisztaságát beszennyezni akaró indulat vagy arra tett kísérlet.⁴⁴

Mirigy ezekkel a szavakkal esküszik bosszút Csongor ellen:

Mint a' sánta nyúl leszek,
Melly kilencz fiát megette,
'S a' harasztba bujdosott⁴⁵

Ez a hasonlat több olyan lényeges elemet tartalmaz, amelyek Mirigy (ön)képét jellemzik: a terméketlenségnek egyik legmegrázóbb hasonlata, a saját gyermekét elpusztító szülő (Mirigy, ha akaratlanul is, lánya átváltoztatásával⁴⁶ hozzájárul ahhoz, hogy a manók felfalják), a testi és lényegi tökéletlenség (a nyúlhoz a sántaságot, vagyis a hagyományos képzet, a fürgesség, ellentétét társítja), illetve Mirigy rejtett, háttérből irányító, ártó működését (harasztba bujdosás – elbujás). A későbbiekben Mirigy metamorfózisai folytatják ezt az irányt („Most én kővé változom, / Rút varacskos régi

⁴⁰ A tündér „...megfoghatatlan, elérhetetlen” (ZENTAI, *i. m.*, 177).

⁴¹ *Uo.*, 108.

⁴² „Mintha mély sir lettem volna, / 'S benne lelkem a' halál, / Oly sötét volt álmaimban / A' sors, mely fölöttem áll” (Csongor és Tünde, 123, 310–313).

⁴³ „Csikorogjon ébren, alva, / És ijesszen álmotokból” (*Uo.*, 177, 705–706).

⁴⁴ „Látja tűnni szép világát, / A' szerelet, édes álmát” ti. Csongor, ha Mirigy terve és bosszúja sikerül: *Uo.*, 116, 141–142.

⁴⁵ *Uo.*, 13, 160–162.

⁴⁶ Az átváltozás, átalakulás szerepéről a darabban Szilágyi Márton ír részletesen: SZILÁGYI, *i. m.*, 125.

kővé”),⁴⁷ vagyis újfent egy mozgásában korlátozott, csúf entitás képe kötődik hozzá, amelynek létezése ugyan hosszú időre terjed ki, de az öregség mintha folyamatos állapot lenne. Mirigy tehát képes az alakváltásra, de ezen képességének határt szabnak lényének legalapvetőbb jellemzői.

Csongor folyamatosan öregségére, rútságára, idejének visszaszerezhetetlenségére emlékezteti: szinte rögtön „vén penésznek”⁴⁸ nevezi, sőt meg is fenyegeti, hogy „ott felejtí a’ fatőben”⁴⁹ (vagyis a térben való mozgás szabadságának elvesztését helyezi kilátásba), végül, bár láncaitól megszabadítja, tér és idő bezárulásának ötvözetével próbálja Mirigyet a szentnek tartott helytől elijeszteni („Itt talállak, eltemetlek”).⁵⁰ Mirigy bosszúból el akarja venni Csongortól a Tündében megtestesülő ideált – akinek létezését korábban próbálta eltitkolni Csongor elől, „csak álomnak”⁵¹ (vagyis illúzióknak) minősítve –, le akarja alacsonyítani, közönségesse tenni, vagyis Csongortól el akarja venni annak álmát,⁵² az égi, magasztos szerelmet (ugyanis Csongor kezdetben az égi szépet, Tündét, az álommal azonosítja).⁵³ Mindezt egyrészt úgy próbálja elérni, hogy az ifjút is kizökkenti az idő természetes rendjéből. Csongorra altatóport szórát abban az egyetlen időpontban, amikor az a Hajnal birodalmában Tündével végre újra találkozhatna; azután délben, amikor a Nap a legmagasabban jár, vagyis a legalkalmatlanabb időpontban kényszeríti Csongort az alvásra. Másrészt tervének befejező mozzanata az lenne, hogy Csongor Ledérnél vigasztalódva „testi szerelembe ölje”⁵⁴ Tünde miatt érzett bánatát („S majd, ha Csongor álom által / Elszalasztá kedvesét, / Ezt ölelje megcsalódva”).⁵⁵ Mirigy nemcsak Csongorral szemben alkalmaz az álomhoz köthető büntetést: a manókat, amikor azok a hársfába zárják, szintén az idő és az álom közti kapcsolat harmóniájának megszakítását célzó átokformulával próbálja megfélemlíteni, az álmatlanság rontását próbálja rárakni az ördögfiakra, az álmokból való felriadást, a testi és lelki nyugalom alvás által elérhető állapotának az elvesztését.⁵⁶ Mirigy ennek megfelelően saját, elsődleges és fő céljára, a fa gyümölcsének, az aranyal-

⁴⁷ *Csongor és Tünde*, 76, 10–11.

⁴⁸ *Uo.*, 8, 35.

⁴⁹ *Uo.*, 8, 37.

⁵⁰ *Uo.*, 13, 152.

⁵¹ *Uo.*, 10, 73.

⁵² „S boldogságot álmodik./ Nem, nem, ezt nem nézhetem” (*Uo.*, 20, 308–309).

⁵³ Vö. „A görögös álommetafora mögött jól tetten érhető egy kultúrtörténeti vágy a hajdani aranykor iránt, amennyiben e három képesség (fantázia, hit, játék) vagy a szép-jó-igaz platonikus hármának harmóniája álomszerű idealításban valósult meg az ókori görög költészetben...” (BALOGH, *i. m.*, 428).

⁵⁴ Mirigy nem véletlenül választja Ledért: Csongor Ledér általi elcsábítását valójában felfoghatjuk Mirigy vágyainak kivételéseként, hiszen először saját lányával próbálja Csongort összekeríteni, majd amikor ez a lehetőség már nem áll fenn, egy olyan nőalakot keres, aki mint ő maga, valamely szempontból a nőiségében megbukott. Ezáltal Mirigy, mint arra Zentai Mária felhívja a figyelmet, Csongort magának, a saját világrendjének akarja megszerezni: ZENTAI, *i. m.*, 180.

⁵⁵ *Csongor és Tünde*, 115, 131–133.

⁵⁶ „Csikorogjon ébren, alva, / És ijeszzen álmotokból” (*Uo.*, 177, 705–706).

mának megszerzésére soha nem utal „álomként”, hiszen az álmot vagy mint a valóság, az elérhető ellentétjeként látja, vagy mint az elérendő cél akadályát, illetve így próbálja mások álomképét is befolyásolni: amikor a tündér szót elejti a dráma elején,⁵⁷ úgy próbálja az információt hitelteleníteni, hogy azt „csak álomnak”⁵⁸ titulálja.

Mirigy „büntetése” pontosan az, hogy minden próbálkozása ellenére nem férhet hozzá a fa gyümölcséhez. (Ezért ironikus, hogy Kurrah lepottyánó vadalmához, vaczorhoz hasonlítja.)⁵⁹ Öregsége „öröksége” megmarad, a manók megkötözik, és egy hársfába zárják, hogy élete végéig ott raboskodjon. Mirigy tehát majdnem ugyanabban a helyzetben találja magát, mint a darab elején. Mégsem teljesen ciklikus a folyamat, inkább spiráljellegű, ugyanis a mű végén számára kiutalt sors tragikusabb, mint korábbi állapota: az idő és tér gyakorlatilag megszűnik létezni a számára. Mirigy „fába zárása” nyilvánvalóan szükséges ahhoz, hogy a szerelmesek boldogsága megvalósulhasson, de mélyebb jelentés tulajdonítható e mozzanatnak, mint a mesei gonosz boszorkány legyőzése: egyrészt Csongor kezdeti hibájának kijavítása (ő szabadítja el Mirigyet), másrészt nem véletlen a „fába zárás” sem (a „megtért rosszak”, a manók által): a rossz,⁶⁰ a tökéletlen, az idő (és mulandóság) elfogadása, interiorizálása elengedhetetlen lépés Csongor és Tünde számára, akik eleinte egy naivan tökéletes boldogság- és világképet vallanak, amelynek változnia kell annak érdekében, hogy kettejük „földi mennye” (már maga a kifejezés megértése a paradoxon elfogadásával lehetséges csak) létrejöhessen. Nem véletlen tehát az sem, hogy Mirigy fába zárása az egyik szükséges eleme annak, hogy a tündérfa gyümölcse végre hullani kezdjen.

Vizsgáljuk meg hát a tündérfát, amelynek gyümölcse Mirigy olyannyira áhítózik, és kanyarodjunk még röviden vissza Mirigy motivációihoz. A fa helyén Mirigy elmondása szerint eredetileg semmi nem termett meg, boszorkánydomb volt a neve, vagyis valamely módon egy Mirigyhez köthető terméketlen és kietlen terület volt. Mindezen Tünde szándéka változtatott, amely által:

Ezt a' rosz kopár tető,
Tán a' naptól 's csillagoktól
Terhbe jutván, úgy fogadta,
'S szülte mint boszú' jelét;
Mert eleddig rajt' egyéb
Rosz bogácsnál 's árva hajnál
Nem termett: azért leve,
„A' boszorkánydomb” neve.⁶¹

⁵⁷ „Ifju még 's tán sejtéd is már, / Hogy tündér, aranyhajú lány - / Mit beszéltem!” (Uo., 10, 71–73).

⁵⁸ „Csak álom” (Uo., 10, 76).

⁵⁹ „Hogy lepottyanj, mint a' vaczor, 's végezd undok létedet” (Uo., 176, 685–686).

⁶⁰ Mirigynek mint a „rossz lírai képmásaként” való értelmezhetőségéről Bécsy ír: Bécsy Tamás, *A Csongor és Tünde drámai modellje*, ItK, 77(1973), 5. sz., 566–575. Idézet: 572.

⁶¹ *Csongor és Tünde*, 9, 49–56.

Tünde égi lény és szándéka által a Mirígyhez köthető földi és föld alatti világ megter-
 mékenyült és bizonyos értelemben Tündéévé vált, vagyis Tünde a terméketlen, csúf
 Mirígytól elvette a boszorkány lényéhez hasonló tulajdonságokkal rendelkező területet,
 és annak legalább egy részét a maga képére formálta, ezzel mintegy megszegyenítette,
 saját gyűlöletes és gyűlölt mivoltára emlékeztette. A fának azonban ennél jóval nagyobb
 jelentőség tulajdonítható a dráma egészére nézve, hiszen megtestesíti az idő és a tér
 összetett, komplikált kapcsolatát, illetve a bennük való haladás, a közegekben való
 létezés lehetőségét. Ennek egyik legkézenfekvőbb bizonyítéka, hogy a fa a mű kezdő-
 és végpontja, ahogy az éjszaka egyaránt a kezdés és a lezárás időpontja (ami teljes
 összhangban áll az Éj monológjával: az éj egyszerre az örök kezdet és az örök vég).
 További érvként említhető a fa kiemelt jelentősége mellett, hogy gyümölcse – legalábbis
 Mirígy szerint – örök fiatalsághoz juttat. Vannak azonban más, szubtilisebb kapcsolódási
 pontok is. A fán érő alma kizárólag a darab végén hullik le, korábban minden
 alkalommal eltűnik, mielőtt az idő múlásából törvényszerűen következő érés utolsó
 fázisa bekövetkezhetne. Az almákat csak Tünde tudja leszakítani, vagyis mindenki
 más számára elmozdíthatatlanok (legalábbis Ilma nem képes egyet sem leszedni).
 Az alma érése (idő) és ezáltal lehullása (tér) csak a darab legvégén valósulhat meg,
 hiszen a fa ültetője, Tünde is csak a darab végén lép át véglegesen abba az idődimenzi-
 óba, amely a földi élet sajátja (ahol a fát ültette). Csak azután tud ő maga is véglegesen
 helyet változtatni (Tündérhonból a földre költözni), miután lemond tündér éveiről,
 a „viszonylagos halhatatlanságról” és belép a mulandóba. Feltűnik azonban egy másik,
 Vörösmarty vilásképeinek komplexitását és Csongor kezdeti elképzeléseinek naivitá-
 sát, túlzottan abszolútumokban gondolkodó jellegét szemléltető elem, amely a fához
 kötődik: Ilma rögtön egy férges almát talál, vagyis a „tökéletesben”, az eszményiben
 is megvan a hiba, a mulandóság, a „realitás”. Pontosan ez az a tény, amelyet Csongor
 a darab elején („Milly utálatos zavart szól / Szép ’s rutakból összeszóve”)⁶² Mirígytól
 nem hajlandó elfogadni, mikor az így szól:

’S mint fehér rózsák’ ölében
 Mász a’ fészkelő bogár,
 Mint a’ légy, melly téjbe hullott[.]⁶³

Később a férges almákat szintén Ilma emlegeti fel a következő kontextusban: „Mint
 lehullott férges alma /... A’ sok csalfa férfi szív”⁶⁴ Valóban, Csongorban és Balgában
 is benne rejlik a félrenézés/félrelépés lehetősége,⁶⁵ márpedig a darab végén Tünde

⁶² *Uo.*, 9, 57–58.

⁶³ *Uo.*, 10, 62–64.

⁶⁴ *Uo.*, 89, 61–63.

⁶⁵ Megjegyzendő azonban, hogy a félrelépés, félrenézés lehetősége mindig az égi keresésével áll összefü-
 gésben: Csongor folyton az „égi szépre” áhítozik, Vörösmarty világában az égi pedig a női szinonimája,
 a darab befejezése arra utal, hogy Csongornak azt az „égi lényt” kell választania, aki érte „földivé” válik.

Csongor hűségétől teszi függővé a tündérfa sorsát. Ez a mozzanat azért lényeges, mert ismét megjelenik a teremtő-teremtény / szülő-gyermek (Éj-világ, Mirígy-Mirígy lánya) diszharmonikus kapcsolata, amelyben a teremtő, az „életadó” túléli a teremtett lényt / a gyermekét („De ha hűtlen, és a jóslat / Képe nem csal, akkor, ah! / Hervadj, hervadj, drága fa. / Hervadásnak átka rajtad”).⁶⁶

3. Három világ, három vándor

A tündérfa esetén a fentebbieken kívül érdemes megfontolni még egy fontos vonatkozást, ugyanis „[h]árom ellenző világból”⁶⁷ áll össze: „Csillag, gyöngy és földi ágból”.⁶⁸ Ezek Fried István olvasatában a mesei, a valóságos és a mitikus elemek romantikus elegyét jelképezik,⁶⁹ de amelyek véleményem szerint megfeleltethetők az Éj monológiában megjelenő – az éppen létrejövő és formálódó, a kezdeti üres és ezáltal egyben abszolút előzetes közeg – világ alaptételeinek is: lég = levegő, tenger = víz és föld = föld („Föld és a’ tenger küzdve osztozának / Az eltolt légnak ősi birtokán”; vagyis: csillag = lég, gyöngy = tenger, földi ág = föld). Ez a hármas osztatóság a három vándor színrelépésében is visszaköszön. (A szakirodalom már régen felfedezett egy más természetű összefüggést az Éj monológia és a három vándor alakja között: az Éj mindegyikük boldogságkeresési stratégiáját, világnézetét megcáfolja). A későbbiekben részletesen elemzem majd a térhez és időhöz kötődő viszonyukat, ám azon megfigyelésemet, hogy a kalmár, a fejedelem, valamint a tudós összekapcsolható ezzel a három elemmel, itt ismertetem. Az említett tértípusok a vándorok céljainak eléréséhez biztosítanak közeget, vagy közvetlenül ahhoz kapcsolódnak. A kalmár a tengeren és a tenger által szerzi vagyonát („Szomszédim a’ két Indiák nekem, / ’S az új világnak minden partjai / Ösmérnek engem, és hajóimat”).⁷⁰ A fejedelem esetében a föld (tér)elem a domináns, hiszen a földi területeket akarja elfoglalni („Földünket mért nem alkotád nagyobbá, / Nem akkorává, hogy ha bírhatom”)⁷¹ vagy rommá tenni. Csongort „pornak” minősíti, amikor pedig az ötödik felvonásban halni készül, „föld a föld alatt”⁷² kíván lenni. A tudós a lég szférájához kötődik, hiszen folyton elvont, tulajdonképpen a levegőhöz hasonlóan megfoghatatlan, a levegő elemével asszociált entitásokkal foglalkozik, mint például az Isten, az erő, az ész, a lélek, illetve a repülés, „(el)szállás” is esszenciálisan az ő személyéhez kötődő mozzanatok. Amikor utoljára látjuk, az ép esze repül el tőle:

⁶⁶ Csongor és Tünde, 164, 464–467.

⁶⁷ Uo., 7, 14.

⁶⁸ Uo., 7, 13.

⁶⁹ FRIED István, „Három ellenző világ = Uő, „...örömem poklokkal határos” Vörösmarty Mihály költői indulásának néhány kérdése, [Balatonfüred], Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2019 (Tempevölgy könyvek 32.), 67–78.

⁷⁰ Csongor és Tünde, 42, 23–25.

⁷¹ Uo., 43, 56–57.

⁷² Uo., 158, 286.

Ki vagy te, aki bennem háborogsz?
Ész, vagy nem ész? elő! hadd lássalak
(*Merőn kinyujtott tenyerébe néz, mintha valamit róla elszállni látna.*)
Így! pille voltál, most már lepke vagy?
(Örjögősen előbbre lépve.)⁷³

A dráma tündérfához kötődő kapcsolódási pontjai közül még egyet fontos megemlíteni. Az ötödik felvonásban a hármias úthoz visszatérő vándorok közül kettő fametaforával élve jellemzi helyzetét. A kalmár a „reményei fájáról” beszél, amelyen arany virágok nyíltak – hogy a virágok miért éppen *aranyból* voltak, két, egymást nem kizáró indokkal magyarázható. A kalmár elsődleges célja a gazdagság: a szerelmet első monológjában aranybilincsre kötné; a tündérfa almája is aranyból van, valamint Tünde haja is aranyszínű. Mindez azért lényeges, mivel a kalmár elsődleges célja az anyagi gazdagság, mégis megemlíti a szerelmet, mint egy később, de mindenképpen elérendő célt – vagyis az aranyvirágkép által a Csongor és Tünde szerelméhez kötődő aranyalmához kapcsolódik. De a kalmár nemcsak a szerelmet említi, hanem a magány feloldásának egy másik lehetőségét is barátok személyében („és a szerelem / Arany bilincsre kötve, mint urát, / Fog bébocsátni titkos ajtaján; / 'S örömmek, fénynek, kedvnek kútfeje, / Barátokat fog látni palotám, / A' millyeket szív 's ész ohajt”).⁷⁴ Ez a megszólalása azért is fontos, mert Csongor is hasonlóan fogalmaz, amikor Tündét marasztalni próbálja a dráma elején, vagyis benne is él az a téves elképzelés, amely az érzelmet, a szerelmet ugyanúgy birtokolhatónak, „leköthetőnek” tartja mint az anyagi javakat.⁷⁵ Csongor ekkor nem érti még, hogy Tünde nem akkor és nem úgy lesz az övé, ahogyan azt ő eldönti és akarja, a kalmár pedig olyan egységet feltételez szív és ész között, amely a dráma világában nem lehetséges.⁷⁶ Ezt az összefüggést erősíti az a kép is, amellyel a darab vége felé a kalmár és Csongor is él: a mindenét elvesztett, a téiben rekedt, már csak a „múltbeli tűzénél” melegedő ember.⁷⁷ Összegezve: a kalmár ugyan explicit módon nem mondja ki, de érzi magányának súlyát, és változtatni akar rajta, a szív és az ész együttes harmóniáját kívánja elérni, ám a szerelem és a barátság tárgyias, birtokló (az ő szempontjából észszerűnek, racionálisnak tűnő) felfogása miatt nem lelhet rá ezekre. A kalmár végül egyedül, barátok és szerelem nélkül próbál menedékre találni, de az általa remélt titkos ajtó helyett csak elutasításra talál. Mindez azzal is összefügg, hogy a kalmár egyetlen pillanatra sem vizsgálja felül saját világnézetét, amikor mindent elvesztett, az önsajnálát, a külvilág kegyetlenségét hibáztató

⁷³ *Uo.*, 161, 401–403.

⁷⁴ *Uo.*, 42, 31–35.

⁷⁵ „Nem kötöz le hű szerelmem?” (*Uo.*, 26, 326).

⁷⁶ „És az ész elégtelen / Elgondolni, elbeszélni, / A' mit e' megáradott szív / Boldogsága' tengerében / Érez és tud, sejt 's ohajt” (*Uo.*, 191, 147–151).

⁷⁷ Kalmár: „Vénsége zordon, bús, rideg telén, / Még tűzre rak, 's utószor felhevülve” (*Uo.*, 156, 231–232).
Vö. Csongor: „Meddig égsz még e' kebelben, / Mint szorult tűz a' hegyekben, / Oh, beteg szív régi búja? [...] Tél a' szívnek, tél az észnek, / Kétségbejítő szerelem” (*Uo.*, 180–181, 768–782).

hang dominál, és bár beletörődött sorsába, és várja életének végét, nyelve továbbra is a „kalmárság rabja”:

Segíts tovább, te gyámbot: menni kell,
Gazdálni a' mulékony életem,
Imez bojtorjántermő zálogon,
Még a' halál, a' váltó, nincsen itt.⁷⁸

A szóhasználat szintjén még mindig a kereskedelemmel, „kalmársággal” kapcsolatos szavak dominálnak: gazdálni, zálog, váltó.

A fejedelem még egyértelműbbé teszi alakjának a tündérfával való kapcsolatát a következő azonosítással: önmagát erős törzsű fának látja, amelyet ágai, az általa felnevelt nemzetek (!) fosztanak meg egykori nagyságától, mint ahogy a fát lehúzzák saját ágai, és ezáltal meghajlik önnön súlya alatt. Ebbe a metaforikus hálózatba bekapcsolható az Éj monológja is („kérges büszke fát / Letesznek századoknak súlyai”).⁷⁹ A fejedelem zárómonológja szintén kapcsolódik a kalmár esetében már említett társtalanság, illetve társszerzés kérdéséhez: elismeri, hogy az uralkodás magány („Fenségben ültem, mint a' bérczikő, / Rokon szív nélkül, szörnyen egyedül”),⁸⁰ úgy tűnik azonban számára, hogy ezért az áldozatáért, a hatalom birtoklásának tudata kárpótolta („De úr valék, 's betöltve a' hiány”).⁸¹ Ugyanakkor egy néhány sorral lejjebb olvasható metafora mint-ha a magány megszüntetésének egy lehetséges módját említené – a gyermeknevelést, gyermeket, aki szülője korábbi magányát feloldja:

Gyermek volt a' nép, bábok istenei;
Én fölneveltem őket, báb helyett
Kitettem a' hírt, 's bátor fajzatok
Hagyták el a' baromság' ólait.
Erőt nevelve, őrző gondomon
Nagy nemzetekké serdült a' világ[.]⁸²

Ahogy föntebb láttuk azonban, a fejedelem pontosan „gyermekében”, a népben látja bukásának okát, és a nép árulásának leírásakor a Mirigy monológját idéző képekkel él (fekete pók, amely a hősziánszálú bizalmat tönkreteszi). Vagyis a kalmárhoz hasonlóan a fejedelem is másokat tesz felelőssé saját jelenbéli boldogtalanságáért, majdani haláláról (amely az Éj monológjában megjelenő világvégeképre játszik rá) továbbra is szinte parancsokban rendelkezik, felszólítja az elemeket a grandiózus összeomlásra. Rejtettebb kapcsolódási pontként még az is megemlíthető, hogy a fejedelem vágya

⁷⁸ *Uo.*, 157, 262–265.

⁷⁹ *Uo.*, 151, 91–92.

⁸⁰ *Uo.*, 158, 97–98.

⁸¹ *Uo.*, 158, 303.

⁸² *Uo.*, 159, 314–319.

az uralkodói hatalom, amelynek egyik szimbóluma az országalma, vagyis ebben az értelemben ő is egyfajta aranyalmára vágyakozik.

Szembetűnő, hogy a tudós esetében nem található ilyen fajta önazonosítás, ám ez több okkal is magyarázható. Először is a tudós sok szempontból különleges szerepben van, mintegy kiemelve a másik két vándor közül (például Csongor róla beszél a leg-hosszabban a második találkozás alkalmával, illetve a három vándor közül őt tartja a „legszörnyűbbnek”), emellett más utat is jár be, mint a kalmár vagy a fejedelem. Bizonyos értelemben az ő helyzete megy át a legkisebb változáson, hiszen visszatérésekor még mindig ugyanaz a megválaszolhatatlan kérdés, ugyanaz a nemtudás kínozza, mint első alkalommal, vagyis amit egyedül birtokolt és birtokol, az a nemtudás tudata, ellentétben az előbbi kettővel, akik elvesztik addigi vagyonukat, birodalmukat (bár kétségtelen, hogy a tudós is azt veszíti el, ami a legfontosabb számára: ép elméjétől fosztatik meg). Harmadik érvként említhető, hogy a fa az egyik legősibb életszimbólum, amely azért nem kötődhet a tudóshoz, mert Csongor így jellemzi őt: „Mint a' halál jár élő lábakon, / És puszta sírt hord hó kebel helyett”.⁸³ Ugyanakkor, a tudós célja, a tudás birtoklása bizonyos értelemben mégis összeköti őt a tündérfával, hiszen annak gyümölcse, az alma, a bibliai hagyomány révén összekapcsolódik az ember számára nem hozzáférhető, tiltott tudás megszerzésének a vágyával. A tudós alakjával kapcsolatban azt is ki kell azonban emelnünk, hogy a három vándor közül ő az egyetlen, aki saját „hitványságát” megemlíti, illetve saját magában keresi annak okát, hogy miért nem tud békére lelni. Fontos továbbá kiemelni, hogy bár ő is a maga útjára próbálja Csongort ráterelni (a kalmárhoz és a fejedelemhez hasonlóan, akik saját céljaik elérésének egy lehetséges eszközét látják Csongorban), ám egyenrangúbb kapcsolatot javasol, mint ők, hiszen azt mondja Csongorról, hogy olyan „mint anyja fia”.⁸⁴ Vagyis önmagához hasonlóan tartja, illetve meg akarja osztani tudását Csongorral, tanítványt szeretne az ifjú személyében, azaz még a tudós esetében is fellelhető a magány feloldására tett kísérlet jelzése.

A három vándor alakja szorosan összefonódik a boldogságkeresés lehetséges módjaival a térhez és időhöz való hozzáállásuk viszonylatában. Hármójuk közös vonása, hogy céljaik elérésének érdekében igyekeznek teljesen felfedezni, uralni és „lefedni” a teret. A kalmár szomszédjaiként tekint a „két Indiákra”, hovatovább azzal kérkedik, hogy az „új világnak minden partjain ismerik őt és hajóit”.⁸⁵ A fejedelem akkora birodalom fölött akar uralkodni, amelynek valamely pontján mindig nappal van, seregeit napkelet és napnyugat irányába küldi el.⁸⁶ A tudós pedig a tudás után folytatott keresésben a természetet „össze vissza járta”,⁸⁷ és ebben már elméje is elfáradt.

⁸³ *Uo.*, 48, 176–177.

⁸⁴ „Egy ember, olyan, mint anyám' fia” (*Uo.*, 46, 136).

⁸⁵ *Uo.*, 42, 24.

⁸⁶ Csongor kezdeti hagyományos térképzeteiről, amelyek később a Fejedelmével mutatnak párhuzamokat, és ezek átalakulásának szükségességéről Fried István ír: FRIED, *i. m.*, 92.

⁸⁷ *Csongor és Tünde*, 43, 104.

Mindháromjukat az idő természetes lefolyásának elfogadását elvető magatartás, az azzal való diszharmonikus kapcsolat jellemzi. Saját fontosságuk, különlegességük tudata egyfajta időt felülíró, saját időszámítás szerint működő, az időt önkényesen felhasználó és alakító létformát eredményez. A kalmár⁸⁸ „[a]z éjjet nappá, éjjé a napot”⁸⁹ varázsolná, vagyis felborítaná az idő természetes rendjét, míg a fejedelem akkora birodalmat akar létrehozni és uralni, amely fölött soha nem nyugszik le a Nap („Hogy, míg leszáll ott, itt már fenn ragyogjon / Szolgálatomban a nap, ’s birtokom, / Míg én leszek, ne lásson éjszakát”).⁹⁰ Érdeemes rámutatni, hogy a fejedelem az éjszaka száműzésére, tehát közvetve az álmódás, illetve az alvás természetes időszakának és az éjnek a megszüntetésére, de legalábbis létezésének az elfeledésére törekszik.⁹¹ A tudósról is elmondható, hogy – mivel éjjele és nappala is a válaszok keresésével telik – az álmódást kitörli az életéből (vagy az kitörlődött belőle: „Hinném; de késő; álmom elröpült”)⁹², Csongor pedig egyenesen úgy ítéli meg, hogy szánt szándékkal csinál éjjelt önmaga számára a nappalból.

Az ötödik felvonásban visszatérő vándorok igazolják, hogy a régi tér- és időfelfogásuk elhibázott volt, amit az is bizonyít, hogy öregén térnek vissza, és ugyanahhoz a ponthoz, a hármas útelágazáshoz, ahol először láttuk őket. Az öregség ténye az idő fölötti uralom lehetetlenségével szembeesíti őket, míg a tér legyőzésének szándékát a mozgás öregséggel járó nehézségei szemléltethetik. Visszatérésük abból is következik, hogy kiszorulnak régi tereikből, a kalmár nem hajózik többé, illetve a három térelem együttesen veszi el kincseit („’S arany virágit szélvész szórta el. / Megitta tenger, a mit föld adott, / A víz’ ajándit föld rabolta meg”).⁹³ A fejedelmet nem „veszi be” a föld, pedig halni vágya, nagyszabású álmai elveszik tőle a halálban való megpihenés lehetőségét, mivel a sír túl „szűk lenne” számukra. A fejedelem azért bűnhődik így, az álmaiból történő való örökös felriadás által, mert száműzni akarta birodalmából az éjt, az álmok természetes idejét. A fejedelem csak a nagyszabású halállal tudna megbékélni, ezért egy, az Éj monológjában megjelenő, apokaliptikus képet idéző megsemmisülést sürget, amely az ősi téviszonyokat kialakító mindhárom elem (lég, tenger, föld) által valósulhat meg. A tudóst a józan esze hagyja el, értelme pilléből „lepkévé” változik, ami még inkább a lég eleméhez köti azt a szereplőt, aki már eddig is túlzottan elrugaszkodott a földtől. Másrészt ez a „metamorfózis” a mulandóság, vagyis a tudós által ekkor már rettegett és

⁸⁸ FRIED István, „S ’aki álmaimban él...” = Uő, „...örömem poklokkal határos”..., *i. m.*, 79–101. Különösen: 98.

⁸⁹ *Csongor és Tünde*, 42, 29.

⁹⁰ *Uo.*, 43, 62–64.

⁹¹ Vö. Nagy Sándorral (avagy Alexandrosszal), aki szintén mindent megtesz az álmok elkerülésének érdekében: BALOGH, *i. m.*, 428.

⁹² *Csongor és Tünde*, 46, 134.

⁹³ *Uo.*, 156, 239–241.

halasztani vágyott halál egyik jelképe lesz, amire ő így utal: „Sötét van, álmodozunk, itt az éj.”⁹⁴ Ez a kijelentése két okból is figyelmet érdemel: egyrészt rájátszik a kalmár zárómonológjának utolsó mondatára („Még a' halál, a' váltó, nincsen itt”),⁹⁵ másrészt saját, Csongornak adott régi tanácsát idézi fel, miszerint ha nem kész felébredni, azaz elfelejteni a tündérvilágot és a „realitásban” élni, akkor inkább álmodjon tovább. A tudósnak már nincsenek saját álmai, elrepültek, azzal a hittel egyetemben, amelyet a racionalizmus tudományos kételye még nem kezdett ki. Az álmodás tehát a tudós esetében is negatív konnotációval rendelkezik, a valóság, a ténylegesen elérhető cél ellentéte, amely a valós étellel szembenézni képes felnőtt számára érdektelen, hiszen az a költők világa.⁹⁶ A képzelet és a képzelgés birodalma szemben áll a tudós (és a másik két vándor által is) képviselt racionalizmussal, észelvűséggel. Mindeközben mégis felvillan a tudós esetében egyfajta sóvárgás is az álom után,⁹⁷ de ezen megpróbál túllépni, mivel tudja: számára hozzáférhetetlen (akárcsak Mirigy számára). Ez a hozzáállás mind a három vándort jellemzi, és ennek megfelelően Csongor álma és a tündér szó is felcserélhető a szemükben, hiszen mindkettő a fantázia, az irracionalitás szüleménye. Ebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a tudós saját életéből az álom minden formáját vagy száműzni kívánja, vagy már elvesztette, és nem tudja visszaszerezni: éjjel-nappal dolgozik, kutat, elmélkedik, tehát megvonja magától az alvást, meg- és elveti az álmokat, nem képes az álmodásra. Ennek megfelelően a Tündéről lemondani képtelen Csongor előtt két lehetőséget tár fel: ha nem akar tovább élni, fulladjon tengerbe, vagy éljen tovább álmainak világában; második találkozásukkor azonban már Csongor mondja azt, hogy a tudós „kétségek tengerében” hanykolódik, mivel a (határtalan!) tudás határait kutatta. Csongor számára a tudós utolsó monológja többféle tanulságot rejt: egyfelől az elérhetetlen, az égi égiként való megtalálásának és megőrzésének vágya az örülethez vezet, mivel egyszerűen összeegyeztethetetlen egy földi lény korlátával. A tudós sorsa, a józan ész elvesztése olyan lehetséges sors, amelyet Tünde is felvillant Csongornak, mielőtt felfedné kilétét a zárójelenetben.⁹⁸ Másrészt a tudós leírja Csongor és Tünde problémájának, kezdeti összeegyeztethetlenségüknek a gyökerét, amikor az élnetlenségről és a halhatatlanságról elmélkedik. Csongor élnetlenség,⁹⁹ hiszen az ifjúra az élnetlenség leírásának jellemzői közül nem egy találó („Mert a' szegény, földhöz ragadt fiú”,¹⁰⁰ „szívbeteg, szerelme' martaléka, /

⁹⁴ *Uo.*, 162, 406.

⁹⁵ *Uo.*, 157, 265.

⁹⁶ Az ő álomértelmezésében egyszerre érvényesül az álom mint a mértékét veszített „referencialitás nélküli fantázia terméke”, illetve az álom mint költői, bohém létállapot (vö. BALOGH, *i. m.*, 422–423).

⁹⁷ „Az, a' mi van, lesz túl az életem! / Hinném, de késő; álmom elröpült” (*Csongor és Tünde*, 46, 133–134).

⁹⁸ „Ön magadnak üldözője / Kór eszednek álmival” (*Uo.*, 189, 980–981).

⁹⁹ BALLAI Mihály, *A Csongor és Tünde szimbolizmusa (5. A szépség, mint a hínár, veszedelmes mély fölött jár...)*, *ItK*, 51(1941), 4. sz., 354–373. Különösen: 373.

¹⁰⁰ *Csongor és Tünde*, 160, 371.

'S minden reményhez esküdött bohó"¹⁰¹ stb.); míg Tündét a Csongortól leginkább elválasztó tényező a tündérlány „viszonylagos halhatatlansága”.¹⁰²

Eddig tehát négy olyan térhez és időhöz, illetve álomhoz, álmodáshoz való szereplői viszonyulást láttunk, amelyeknek egyoldalúságukból eredő elhibázottságát a szereplők bukása, el nem ért céljaik, illetve elvesztett értékeik bizonyították. A vándorok sorsának alakulása azért is kitüntetett figyelmet érdemel, mert Csongor életének egy-egy lehetséges kifutását képviselik: az örökös céltalan bolyongás, az álmokkal (itt a megvalósítandó, vágyott cél értelmében) terhelt, zavarodott elme (különösen a tudós esetében) a darab végén Tünde által Csongornak felmutatott végkimenetek egyike.¹⁰³ Felmerül hát a kérdés: létezhet-e egyáltalán boldogság, és létezik-e az Éjen kívül bármilyen örök létező? Abszolút érvényű az Éj monológja, a benne megjelenő ciklikusság egyet jelent a földi lét teljes hiábavalóságával és a boldogság tartós birtoklásának a lehetetlenségével? Csongor és Tünde szerelme, valamint az annak beteljesüléséből adódó boldogság ugyanarra a sorsra van ítélve, mint a kalmár vagyona, a fejedelem birodalma és a tudós rendkívüli elméje?

4. Az „égi menny” nyomában

Csongort a darab kezdetétől a folyamatos vándorlás, illetve sok esetben inkább bolyongás jellemzi: eleinte egy még megfogalmazatlan létezőt, belső vágyainak kivetülését keresi a külvilágban, később Tünde személyében testet öltenek eszméi, szerelmükben pedig a korábban még kimondatlan cél, tehát Tünde válik keresésének a tárgyává. Az ifjú hős ennek megfelelően már a történet elejétől egy, a sajátjától eltérő (tér)elem felé vágyakozik, ám azt eleinte saját közegében keresi („Minden országot bejártam, / Minden messze tartományt, / 'S a' ki álmaimban él, / A' dicsőt, az égi szépet / Semmi földön nem találtam”).¹⁰⁴ Vagyis Csongor belső vágyai megvalósulását – amely az ő esetében az álom szinonimája –, az égit, önmagán kívül, a földön keresi.¹⁰⁵ Csongor mindeközben önmagával, vágyaival összefüggésben leginkább a levegő, (illetve olykor a víz) eleméhez kapcsolódó metaforákkal, hasonlatokkal él.¹⁰⁶ Ezek a szóképek egyfelől

¹⁰¹ *Uo.*, 161, 380–381.

¹⁰² Bár a kérdést tovább bonyolítja, hogy a „halhatatlanság” problémaköre Csongorhoz is tartozik. a „lét és nemlét” határán történő oda-vissza táncolás, az azok közti választás szükségessége az ő helyzetét is jellemzi: TAXNER-TÓTH, *A Csongor és Tünde útvesztői...*, i. m., 127.

¹⁰³ „Vagy bolyongnod a' vadonban / Kell siralmas végedig, / Míg csak búnak és nyomornak / Rajtad kedve telhetik. / Önmagadnak üldözője / Kór eszednek álmaival, / Futni fogsz és célt nem érni” (*Csongor és Tünde*, 189, 976–982).

¹⁰⁴ *Uo.*, 7, 1–5.

¹⁰⁵ Az égi és a földi, evilági és „másvilág” elkülönülését, a világ ilyen fajta kettős osztátóságát Bécsy Tamás elemzi, bemutatva, Vörösmarty hogyan viszi tovább és újítja meg a misztériumdramák kétszintes modelljét: BÉCSY, i. m., 566–575.

¹⁰⁶ „Most mint elkaptott levél, / Kit süvöltve hord a' szél... 'S lelkem vágy' szárnyára kél” (*Csongor és Tünde*, 7, 6–10.)

kifejezik a Csongor (és Tünde) által képviselt lelkiséget¹⁰⁷ (vö. a lég-lélek etimológiai kapcsolatával), illetve az égi, a múlhatatlan érték(ek) utáni vágyat, másfelől Csongor nyughatalanságát, megállapodásra való képtelenségét. Miután azonban a föld bebarangolása nem hozott eredményt, és miután Mirígytól értesül a tündérfa ültetőjéről, az ifjú úgy dönt, marad. Az álomhoz fűződő viszonyának második aspektusát a tündérfa alapozza meg: Csongor ugyanis rettegni kezd az álom fizikai vonatkozásától, az (el)alvástól, mivel azt a vágyott elszalasztásával tartja egyenlőnek (nem véletlen, hogy Mirígytól szerzi az információt, aki az álmot ilyen kontextusban hozza szóba), valamint az égi szép, a vágyott értelmében vett álom elszalasztása szimbolikus értelemben a halállal¹⁰⁸ is rokon értelmű lesz („Álom, álom, édes álom, / Ah, csak most ne légy halálom”).¹⁰⁹ Ekkor még nem érti meg, hogy akkor sem szalaszt el semmit, ha el is alszik, hiszen az éjszaka amellett, hogy – amint Mirígy fogalmaz – „az éjfé, a' gyilkosnak, / Denevérnek, és tolvajnak, / 'S kósza szellemnek dele”,¹¹⁰ egyben az álmodás és a szerelmesek egyesülésének¹¹¹ adekvát időpontja is. Csongornak valójában nem kell az éjt saját maga elrejtésére használnia,¹¹² hiszen Tünde célzottan keresi őt, és első találkozásuk és együttlétük is könnyen meghiúsulhatott volna, ha Ilma nem veszi észre, hogy ott szunnyad a fa tövében.¹¹³ Tehát már a darab elején kiténik, hogy Csongornak az idővel és térrel, a (tér)elemekkel, valamint az álommal való kapcsolata nem kevésbé diszharmonikus, mint az előzőekben vizsgált szereplőké.

Csongor Tündétől való elszakadása után folyamatosan a saját jelenén kívüli, jövőbeli időponthoz, napszakhoz, illetve a sajátjától eltérő helyhez köti boldogságának a megtalálását. Miután Tünde elhagyja a kertet, az első ilyen időpont a hajnal, a hely pedig Tündérhon („Tündérhonban üdlakon, / Virrad ékes hajnalom”).¹¹⁴ Csongor számára ekkortól Tünde lesz a hajnal az éjben („Tünde! Tünde! még alig / Láttam arczod' hajnalában”).¹¹⁵ Országát elhagyva az ottanítól teljesen eltérő idő- és térdimezióba lép át, hiszen bizonyos napszakok, vagyis idődimenziók „megszemélyesednek”, birodalommal rendelkeznek. Ilyenformán a Hajnal és az Éj honában az idő és a tér kezd összemósódni, sajátos kronotoposzt alkotva. Ám amíg idáig elér, a mindig égi eszmék és célok felé tekingető Csongor elfogadja „a cél szentesíti az eszközt” elvét: meglopja

¹⁰⁷ BALLAI Mihály, *A Csongor és Tünde szimbólizmusa (1. A dráma útja az irodalomtörténetben)*, ItK, 51(1941), 2. sz., 113–124. Különösen: 123.

¹⁰⁸ Az álom mint a szubjektum felszámolódása, és ezáltal a halál analóg jelenségének Szerdahely György Alajos-féle értelmezéséről: BALOGH, *i. m.*, 422.

¹⁰⁹ *Csongor és Tünde*, 15, 206–207.

¹¹⁰ *Uo.*, 11, 87–89.

¹¹¹ „Álom, álom, / Édes álom, / Szállj a' csendes föld fölé; / Minden őrszem / Húnyjon, csak nem / A' várt 's váró kedvesé” (*Uo.*, 15, 200–205.)

¹¹² „Rejts el éjfé...” (*Uo.*, 14, 197.)

¹¹³ „Asszonyom, mit adsz, ha mondom, / Hogy belül a' lomb alatt, / Csongor úrfi szunnyad ott?” (*Uo.*, 18, 258–260.)

¹¹⁴ *Uo.*, 26, 472–473.

¹¹⁵ *Uo.*, 20, 330–331.

a föld alatti világot, amikor a manókat kijátszva elveszi örökségüket, és ezzel kivívja az ördögfiak jogos ellenszenvét, és bennük bosszúvágyat ébreszt. Teszi ezt azért, hogy a véleménye szerinti legnagyobb akadályt, a térbeli távolságot legyőzze. Mindeközben maga mellé fogadja Balgát, akit minden kudarcélménye alkalmával bűnbaknak tesz meg, és szó szerint a földbe akar döngölni,¹¹⁶ illetve a fejedelemhez hasonló módon, aki Csongort lábával taposható pornak nevezte, folyamatosan „földtúró” mivoltával szembesíti, gúnyolja Balgát („Összezúzlak, sárgöröngy”)¹¹⁷ – vagyis a fejedelem jellemhibáinak (legalább) egyike, a góg, Csongor alakjában is felfedezhető. Ettől szabadul meg a dráma végén, amikor elfogadja, hogy a manók megkötözik: a manók, akik még Balgánál is földibbek, hiszen föld alattiak, megfosztják Csongort minden autoritásától. Mindeközben azt sem ismeri fel, vagy legalábbis nem ismeri be, nem mondja ki, hogy több esetben éppen Balga „földhözragadságára” van szüksége ahhoz, hogy a Tünde által, Ilma biztatására a földön hagyott lábnymokat egyáltalán észrevegye, és ennek hatására ismét reménykedni kezdjen¹¹⁸ (Ilma Balga méltó párja, aki Tündét olykor „földön járni” tanítja, akárcsak a férje, aki Csongorral teszi ugyanezt). Tehát Csongor ugyan többnyire megvetően nyilatkozik mindenről, ami a föld eleméhez kötődik, céljának eléréséhez mégsem röstelli szinte szó szerint a föld alól is előteremteni a szükséges eszközt, miközben nem képes felismerni, hogy saját ember- és önképe egyoldalú, hiszen az emberlétnek csak „égi oldalát” akarja magában fellelni, csak azt tartja értékesnek, miközben Vörösmartynál az ember antropológiai lényegének egyik legfőbb eleme annak dichotómiája: „Ember vagyunk, a föld s az ég fia.”¹¹⁹

Amikor Csongor a Tündével való, remélt egyesülést jelentő hajnal helyett a Hajnal hónapja ér, azzal kell szembesülnie, hogy ott a szerelmesek csak délben válhatnak szót egymással, és csak azzal vigasztalódhat, hogy addig is legalább Tündével újfent egy térben tartózkodhat. Délben azonban Csongor, aszinkroniában lévén az idővel, elalszik. Mielőtt az álomosság legyűrné, Mirigyhez hasonló módon reflektál az őt elnyomó álomra: bűnösnek mondja,¹²⁰ majd megtudjuk, hogy amíg aludt, megtapasztalta az álom egy következő aspektusát, a rémálmot.¹²¹ Hiába jelent meg Tünde, míg az éjfél, ahogy láttuk, a „tolvajok dele” volt, addig a dél a „szerelmesek éjféle” lett. Mikor Csongor felébred, és megtudja, mi történt, újra úgy dönt, hogy útra kel, majd a kúthoz ér, ahonnan a kút leánya elkezd hazacsalni. Az eddig megtett út „visszafordított verziója”

¹¹⁶ „A szokás az, / Hogy te most letérdepelj, / Durva szolgál, mert miattad / Hágy el mindenütt szerencsém” (Uo., 93, 38–39.)

¹¹⁷ Uo., 91, 301.

¹¹⁸ „Ah, kegyelmes úr, csak egy szót! / Vedd le lábadat nyakamról, / Itt találtam egy nyomot” (Uo., 94, 303–305).

¹¹⁹ Kritikai kiadása: *Gondolatok a könyvtárban* = VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 3), 103, 109.

¹²⁰ „Mért, hivatlan bűnös álom, / Mért ömölsz el most szememre” (*Csongor és Tünde*, 118, 188–189).

¹²¹ „Míntha mély sír lettem volna, / 'S benne lelkem a' halál, / Olly sötét volt álmaimban, / A' Sors, melly fölöttem áll” (Uo., 123, 310–313).

itt is összefonódik az idő követésével és ezáltal a helyváltoztatással: a Csongort csábító „tünemény” ugyanis minden külső vonásában olyan „mint az est”;¹²² Csongornak pedig arra kell menni, „hol az est / Alkonyába dőlni kezd...”¹²³ Vagyis Csongor megint a saját jelenét követő napszak után fut, a jelenből folyton jövőbe vágyódik.

5. Föld és ég fia

A hármas válaszúthoz való visszaérés hozza el a fordulópontot. Csongor ekkor látja be addigi erőfeszítéseinek a hiábavalóságát, és a hazatérés mellett dönt, miközben átértelmezi azokat a fogalmakat, amelyek eddig a célt jelentették az életében. A tündér, az álomhoz hasonlóan, a valóság és a beteljesíthető vágy ellentétéként értelmeződik újra, ezáltal pedig a csalódással és a kiábrándulással válik rokon értelművé.¹²⁴ Az ifjú panasaiban ekkor még mindig az önsajnálát és a külső körülmények hibáztatása dominál, de végre megtörténik a mindeddig megkérdőjelezetlenül biztosnak vélt célok és fogalmak jelentésének az elbizonytalanodása: bizonytalanná válik az élet, olyan bizonytalanná és megfoghatatlanná, mint az álom („eltünöl suhanva, / Mint az élet, mint az álom”).¹²⁵ A dráma kezdetén Csongor még a halállal azonosítja az álom fizikai vetületét, az alvást, míg itt az étellel állítja párhuzamba az álom illékony, illuzórikus mivoltát. Csongor, aki mindeddig nem pihent meg, meg sem állt, a világ végére is elment volna Tünde után, most így szól: „Elérhetetlen vágy az emberé, / Elérhetetlen, tündér, csalfa cél!”¹²⁶ Balga a maga komplementer módján visszatükrözi ezt az értékválságot homokká vált sültgalambjával. Ekkor átértelmeződik a föld (tér)elemhez kötődő homok motívuma is, amely Csongor és Balga számára eddig Tünde és Ilma személyéről adott hírt, hiszen az ő nyomukat őrizte meg számukra: a földön az égiről adott hírt a földinek.¹²⁷ Ám a homok a fejedelem utolsó monológjában is megjelenik, ekkor már teljesen más kontextusban: az emberfaj szinonimájaként használja a „homok faj” kifejezést, amely a szétszóródás, az ember értelmetlen terjeszkedését és a külvilágot bekebelezni kívánó hiú vágyakat hivatott jelképezni. Balga (és Csongor) esetében a homok motívuma a régi vágyból való kiábrándulás és a régen vallott értékrendszer megkérdőjelezésével kapcsolódik össze. Ahogy a fejedelem csalódott a földiben, és ezért a földdel akar egyenlővé válni,¹²⁸ úgy veti magát Balga is – a szerzői utasítás szerint – a földre. Csongor ekkor találkozik ismét a vándorokkal.

---

¹²² *Uo.*, 145, 804–808.

¹²³ *Uo.*, 146, 810–811.

¹²⁴ „Csalfa, tündér, játszi kép te” (*Uo.*, 153, 148).

¹²⁵ *Uo.*, 154, 155–156.

¹²⁶ *Uo.*, 155, 190–191.

¹²⁷ „...tisztá szép homok, / Ebben a’ kis lábnyomok / Csongor úrfinak szemében / Mind vezérlő csillagok” (*Uo.*, 37, 627–630).

¹²⁸ „Magam szeretnék lenni, mint valék, / A’ földön úr, és föld a’ föld alatt” (*Uo.*, 158, 285–286).

De miért maradt Csongor fiatal, és miért öregednek meg a vándorok? Szilágyi Márton „eltérő jellegű időtapasztalatok szinkrón jelenlétében”¹²⁹ látja a megoldást, kiemelve, hogy a három vándort sújtó idő elől végül egyszer majd Csongor sem menekülhet meg. Vajon a Tündével való egyesülés után felgyorsul Csongor számára is az idő? Ezekre a kérdésekre nem adható egyértelmű válasz. A különböző időtapasztalatok témaköréhez ugyanakkor érdemes egy észrevételt fűzni: a *Csongor és Tünde* cselekményének idejét régóta egyetlen kozmikus napban határozza meg a szakirodalom,¹³⁰ amikor azonban maga Csongor reflektál az eltelt időre, ő a „szívnap”¹³¹ kifejezéssel él, ami úgy értelmezhető, hogy ő mindvégig a belső vágyat próbálja externalizálni, míg a vándorok a külső világban elérhetőt interiorizálni. Csongor ideje nem felelhet meg az ő időfelfogásuknak és időérzetüknek, mivel az ő idejük viszonylag objektív, a külvilág által meghatározott feltételek alapján értékelhető (a hozzájuk kapcsolódó fogalmak az ész és az erő), míg Csongor ideje teljesen szubjektív szempontok alapján értelmezhető. Csongor bejár ugyan egymás után szabályosan következő napszakokat, de mindig saját érzelmi állapotának tükrében éli meg azokat (a délből így lehet éjfél stb.), mindezekon túl ráadásul olyan célt tűz ki maga elé, olyan vágyak hajtják, amelyeknek elérése a három vándor világában elképzelhetetlen (Tündérországot és megtalálását mindegyikük hóbortnak, bolondságnak tartja), és amelyek olyan irányokba vezetnek, ahol a tér és idő hagyományos képzete és szétválaszthatósága teljesen felülíródik. Vagyis Csongor célja nem érhető el részlegesen (Tünde vagy az övé, vagy nem), ellentétben a három vándorral, akik a vagyont, a hatalmat, a tudást már birtokolják valamekkora, számukra nem elegendő mértékben, tehát esetükben ennek a kiterjesztése a cél.

Miközben Csongor azt reméli, hogy a vándorok szerencsétlen élettörténetéhez hasonló veszteségére a sorsközösség érzése adhat enyhülést, addig Tünde az Éj birodalmának sötétjétől reméli ugyanezt. Ez a közeg, az időnek ez a megjelenési formája tükrözi saját belső érzésvilágát, vagyis Tünde összhangba hozza „lelkének borúját”, a remény és ezáltal a fény hiányát a külső tér „fényviszonyaival”. Fontos észrevenni, hogy az eddig vizsgált szereplők mind negatívan viszonyultak az éjszakához és ezáltal az Éjhez. Csongor az éjt mindig egy újabb „sorscsapással” kapcsolja össze, a három vándor pedig így vagy úgy, de száműzni, az életükből kizárni vagy megváltoztatni kívánják az éjszakát. Tünde az a szereplő, aki nem elfordul tőle, nem menekülni kíván előle, nem akarja megszüntetni, hanem önként járul az Éj elé, mivel felismeri azt a lehetőséget, amelyet kizárólag az Éj rejt magában: a szerelmesek egyesülésének idejét.

Az Éj elé járulni azért (is) szükséges, mivel a tér és idő, kezdet és vég mind az Éjből „születik”, tehát ha Tünde azt akarja, hogy Csongorral egy időben és térben létezhessen, akkor be kell lépnie a minden létezőnek keretet adó Éj birodalmába. Érdemes felfigyelni

¹²⁹ SZILÁGYI, *i. m.*, 121.

¹³⁰ Ez a megfigyelés Németh Antaltól származik: NÉMETH Antal, *Vörösmarty: Jegyzetek egy megíratlan tanulmányhoz*, Debreceni Szemle, 8(1934), 3. sz., 97–103.

¹³¹ *Csongor és Tünde*, 155, 201.

rá, hogy egyedül e kronotoposzban van jelen egyszerre és ér össze mind a három (tér)elem: part-föld, csermely-víz, csillagok-levegő,¹³² hogy a kezdő- és a végpont Tünde és Csongor számára közös legyen, azt az Éj jóváhagyásával tudja csak elérni. Bevett értelmezési tradíció az Éj monológiát (és a vándorokéit) a darab pesszimista részeihez sorolni,¹³³ a mulandó élet hiábavalóságának negatív képét, egy „vanitatum vanitas”-szerű kinyilatkoztatást ismerni fel a mitikus alak szavaiban. Bár az Éj monológia csak a világ születéséről, létezéséről és megsemmisüléséről szól, ha ennek az egész folyamatnak a ciklikusságát emeljük ki, akkor ez a körforgás magában hordozza a világ végtelenszer történő újjászületésének, ezáltal pedig bizonyos értelemben vett örökkévalóságának a lehetőségét is. Ha a kezdet és a vég is az Éj azonos állapotát rejt magában,¹³⁴ akkor ez az Éj és a semmi állapotának körkörös visszatérése mellett a világ örökös újjászületését is jelenti, hiszen a végből mindig kezdet lesz, a kezdetből pedig egyszer csak vég. Érdemes azt is megfigyelni, Csongor és Tünde mennyire más jellegű tapasztalatokra tesznek szert, és milyen eltérő nézőpontokat ismernek meg: Tünde az Éjt hallgatja meg, Csongor pedig a három vándort. Mindketten csak saját nemük képviselőitől kapnak információkat, így tesznek szert valamiféle tudásra, rálátásra. Ugyanakkor a tapasztalatok között több közös pont is található: az egyik a vándorok és az Éj megtörhetetlen magányossága – miközben Csongor és Tünde meghatározó vonása a társhoz való eljutás vágya. Továbbá az Éj monológiájában megjelenő meddő emberi vágyak és a mulandóság legyőzésére tett, hiábavalónak ábrázolt kísérletek a vándorok boldogságkeresési stratégiájának cáfolataiként értelmezhetők. Feltűnő azonban, hogy az Éj nem beszél a szerelemről mint az emberi boldogságkeresés egyik lehetőségéről. Ennek két oka lehet. Az egyiket Taxner-Tóth vázolja fel,¹³⁵ amikor megkérdőjelezi, hogy az Éj monológia a megfellebbezhetetlen igazság kinyilatkoztatása lenne, hiszen a „mindentudó” Éj csak a magány állapotából képes szemlélni a világ történéseit, illetve ő maga is „csak” álmodik, és a „mindenható” Éjnek bújniá kell a fény előtt; azaz a monológot egy polifonikus egésznek csupán egyik szólamként értékeli. Ezzel az értelmezéssel szemben Szilágyi szerint az, hogy a szerelem nem kap helyet az Éj monológiájában, egy lehetséges, a három vándoréhoz hasonló sorsot vetít elő Csongorra nézve.¹³⁶ A szerelem monológbeli említésének elmaradásához egy kiegészítést fűznék hozzá. Az Éj a világ létrejöttével kapcsolatban három elemet említ, amelyek felosztják a régi pangó teret: a földet, a tengert (vizet), a levegőt, vagyis

¹³² „Pusztá parton fátyolában / Egy komoly bús asszony ül: / Csermely folydogál előtte, / Csillagokkal tündökölve –” (Uo., 150, 41–44).

¹³³ TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály= A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, III., főszerk. SÓTÉR István, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965, 442–479. Különösen: 452.

¹³⁴ „Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj” (Csongor és Tünde, 152, 62 és 153, 116). Ez a sor csak a monológ kezdetén és végén (tehát a világ előtti és utáni állapotban) azonos, a világ „létezése alatt” variálódik: „A fény előtt bujdokló gyászos Éj” (Uo., 151, 187).

¹³⁵ TAXNER-TÓTH, *Hármas utak...*, i. m., 139.

¹³⁶ SZILÁGYI, i. m., 133.

a világ három térelemét. Mindez természetesen szoros összefüggésben áll az archaikus teremtésmítoszokkal, de még így is feltűnő, hogy noha nem tér-, csak őselem, a tűz nem jelenik meg közvetlenül az Éj monológjában (csupán a fényről esik szó benne, illetve a világ megsemmisülését annak elhamvadásaként írja le a szöveg),¹³⁷ így az apokalipszissal talán legerősebb asszociatív kapcsolatban álló elem megnevezetlen marad. Ennek magyarázata nem más, minthogy a tűz képzete a dráma egészében a szerelemhez (legyen az testi¹³⁸ vagy lelki),¹³⁹ a szeretethez és a belső indulatokhoz kapcsolódik. Ennek megfelelően a *szív* szó sem jelenik meg az Éj monológjában, míg a három vándorhoz köthető *ész* és *erő* fogalma annál inkább.¹⁴⁰ A szív és a tűz mindig két ember közötti kapcsolatot jelez a darab során, míg az Éj emberábrázolásában a magány dominál: az embernek (mindig egyes számban említve),¹⁴¹ illetve az egyes emberből összeálló emberi fajnak vannak (bukásra ítélt) céljai, de ezen vágyak soha nem közvetlenül egy másik emberre irányulnak.

Az Éj imént taglalt magányossága kapcsán érdemes egy kitérőt tenni a mű befejezésének elemzése előtt. Korábban, Mirigy alakjának vizsgálatakor szót ejtettem az Éj és Mirigy közös vonásainak egyikéről, az anyaságról, ráadásul a gyermekét túlélő, illetve elpusztító anyaságról. Ezzel összefüggésben fontosnak tartom a darab egészére kivetítve vizsgálni a szülő-gyermek viszony témakörét. A dráma szövege számos szülőt és gyermeket említ meg, de vagy csak az egyik jelenik meg a színen, vagy a másik, tehát sosem látjuk szülőt és gyermekét egyszerre színre lépni. (További kutatás tárgyát képezheti annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy ez alól a „szabály” alól a világ és az Éj viszonya kivételt képez-e, hogy az Éj mint a világban létező vagy mint a világ mellett, attól elkülönülten létező entitásként fogható fel.) Az is megfigyelhető továbbá, hogy a *Csongor és Tünde* világában a „valaki gyermeke” szerepkörben értelmezhető szereplőknek általában csak egy szülője van (pontosabban csak egyről esik szó): a manóknak csak az „elhalálozott ördögapjáról” tudunk, Ledérnél úgyszintén csak az apáról esik szó,¹⁴² és Mirigy is egyedülálló anyaként szerepel, akárcsak az Éj. Valamennyi szülő-gyermek viszony tragikus: két esetben a szülő a gyermek halálának, a manók a szülőjük halálának, Ledér pedig apja vénségének és szenvedésének tanúja. A szülő-gyermek kapcsolat a vándorok megnyilvánulásában szintén megjelenik implicit vagy metaforikus módon. A fejedelem utolsó monológjában a nemzeteket

¹³⁷ „A szép világ borongva hamvad el” (*Csongor és Tünde*, 152, 113).

¹³⁸ Ledér, a perditá mint a testi „szerelem” megtestesülése: „Hév kar ége vállamon, / S a’ merész, az áruló csók / Elcsattant tűzajkamon” (*Uo.*, 104, 495–497); illetve: „Akkor – érts meg – akkor olvadj, / Égi, lobogj, mint a tüzes bérc, / S repkény karjaid közül / El ne hagyjad bontakozni” (*Uo.*, 115, 124–127).

¹³⁹ „Meddig égsz még e’ kebelben, / Mint szorúlt tűz a’ hegyekben, / Oh, beteg szív’ régi búja?” (*Uo.*, 180, 168–170).

¹⁴⁰ „Az ész az erőnek rakván oszlopot” (*Uo.*, 152, 107).

¹⁴¹ Például: „Az ember feljő, lelke fényfolyam” (*Uo.*, 152, 93).

¹⁴² „Az nagyon szép, mert atyád volt, / Aki téged, bennszorúltat / A’ rettentő tűzhalálból / Másod étellel megáldott” (*Uo.*, 102, 465–468).

nevezi gyermekének, akik miután felnevelte és naggyá tette őket, elfordulnak tőle, míg a tudós Csongorra értve mondja: „De ím, egy ifju vár az úton ott, / Egy ember, olyan, mint anyám fia.”¹⁴³ Az utóbbi hasonlat ugyan nem a tudós szülőjét helyezi a fókuszba, de a tudós vándor mivoltából arra következtethetünk, hogy ebben az esetben is az elhagyás jellemzi a gyermek és a szülő viszonyát. A hagyományos helyett a fejedelem és a tudós esetében is egy „csonka” család képe rajzolódik ki, hiszen a fejedelem mint apa mutatkozik anya nélkül, a tudós pedig csak anyát említ, apát nem. A térbeli távolság minden esetben az időbeli távolság elemével társul: Mirigy és az Éj saját gyermekükön keresztül tapasztalják meg a mulandóságot, Ledér és a manók pedig a szülőik által, míg a fejedelem bukásának okát a rajta túlnövő nemzetekben látja (tehát a „gyermek” itt is elpusztítják szülőjüket).

Csongorról a darab kezdetén megtudjuk, hogy idős szüleitől nem köszönt el a „Tünde kereső út” előtt (ellentétben Gergei Árgirusával),¹⁴⁴ és akikről nem tudható, hogy a darab végén még élnek-e, vagy meghaltak már. Ennek a kapcsolatnak a leglényegesebb eleme a szülőktől való elszakadás és az egykori családi otthon helyén a saját otthon megalkotása (a dráma végén feltűnik a „fénylak”). Mindezt összeköthetjük azzal, hogy Babits a darab kezdetén megjelenő Csongor állapotát a gyermekkor lezárásával, a gyermeki világkép és álomszerű létezés teljességének az elvesztésével azonosítja, amit annak Tündére való átruházása és (újra) megtalálása követ.¹⁴⁵ Ballai Mihály pedig ezt a gondolatmenetet folytatva így fogalmaz: „a modern mesekutatás fölteszi, hogy az égi és földi lény találkozásából származó bonyodalmak motívuma pubertáskori álmokból meríti eredetét”¹⁴⁶ (ez a motívum egyébként a *Csongor és Tünde* kapcsán többször párhuzamként emlegetett Ámor és Psyché történetnek is alapja). Ballai *pubertáskor* fogalma Csongor esetében olyan személyiséget takar, aki még kiforratlan, és nem rendelkezik pontosan megfogalmazott vágyakkal, amikor pedig Tündében megtestesül a megfoghatatlan égi szép, a világ régi, gyermekkorral elvesztett teljességének a képzete, Csongor útra kel, és ez alatt az út alatt önjelétől látszólag nem sokat ér el. Úgy tűnhet, hogy csak Tündén múlik az események alakulása: ő ülteti a tündérfát, ő keresi fel az Éjt, ő áldozza fel „relatív halhatatlanságát”, és végül ő parancsolja meg a manóknak, hogy kötözzék meg Csongort. Ez az olvasat azonban véleményem szerint elsiklik Csongor útjának a lényege fölött. A manók bevonása a cselekmény zárlatában két okból fontos, illetve két ok miatt válhat lehetővé: két kibékíthetetlennek, végleg elkülönültnek tűnő (tér)elem: az egykori égi és a föld (alatti) köt ezáltal békét. Mivel ekkorra már a manók is megtanulták a leckét – amíg ugyanis az apai hagyatékok tárgyait megszerzése, kizárólagos birtoklása volt a cél, addig egymással csak békétlenségben tudtak élni. A másik ok az, hogy ezek használata nem

¹⁴³ *Uo.*, 46, 135–136.

¹⁴⁴ HORVÁTH, *i. m.*, 72.

¹⁴⁵ BABITS, *i. m.*, 232.

¹⁴⁶ BALLAI Mihály, *A Csongor és Tünde szimbólizmusa (3. Eros és Psyché)*, ItK, 51(1941), 3. sz., 240–249. Az idézet: 241.

illeszkedett volna a dráma koncepciójába, mert felülírta volna a térben való korlátozott mozgás törvényét. Miután azonban az örökség tönkremegy, a manók következő célja nem újabb tárgyak megszerzése lesz. Éppen fordítva, értelmezésem szerint a jelen esetben céljuk eléréséhez, végre a testvériesség megéléséhez használják azokat: régi hangszereket ragadnak, amelyek legszebben akkor szólnak, ha mindhárman egyszerre, tehát „zenekarként” szólaltatják meg a magukét.

Csongor útja az önismeret útja, amely a kertbe történő visszatéréskor még mindig befejezetlen, és amely útnak része, hogy megtanulja a boldogságot nem a számára elérhetetlen tér- és idődimenziókhoz kötni, hanem elfogadni saját terét és idejét, illetve ezek kötöttségeit, és ezek korlátain belül megélni vágyait. Véleményem szerint Tünde kettejük sorsát befolyásoló tetteivel egyenlő mértékben fontos mozzanat, hogy Csongor végül visszatér saját közegébe (vagyis elfogadja saját lényében a föld elemet), feladja a manókkal folytatott viaskodást, és elfogadja „a béklyókat”, vagyis belenyugszik a fizikai térben való korlátozottságába. Az időbeliség számára rendelt dimenzióját is elfogadja: az időpontnak és saját fizikai meghatározottságának megfelelően (éjszaka van) álomra hajtja fejét, és álmai tárgyát saját álmaiban keresi a külvilág helyett. Tehát összhangba kerül az idővel is, elfogadva saját testének biológiai természetű korlátait, nem menekül többé az álom fizikai, fiziológia aspektusa elől sem, hanem összeköti azt a szellemivel (a képzelet világa), a lelkivel (a vágyálmok forrása). Végre megérti, hogy az álom az alvás része, ami korlátozottságot és kiszolgáltatottságot is jelent, hiszen a test magatehetetlen, és része marad annak a térnek és időnek, amely körülveszi. Az álom fizikai valósága a feltétele annak, hogy az elme/szellem/lélek beléphessen abba a közegbe, amelyben a személyiség nincs alávetve a reális világ idő- és térbeli kötöttségeinek. Csongor a dráma egésze alatt sikertelenül vágyik tenni, cselekedni, mivel nem látja be, hogy saját álmának nemcsak alakítója, de befogadója is.¹⁴⁷ Az ön-sajnálatra hajlamos Csongor, aki bűnbaknak mindig valaki mást tett meg (általában Balgát), végül megtanul számot vetni önmagával, amikor így szól:

Hogy romoljak el, mi szükség
Ellenimnek összegyűlni?
Ellensége én magamnak
Többet ártok, mint ölöm,
Többet, mint a' várt halál.¹⁴⁸

Tünde pedig nem ébreszti fel azonnal Csongort, hagyja tovább álmodni, sőt Csongor álmába helyezi saját boldogságát,¹⁴⁹ tehát Tünde felismeri és elfogadja a boldogság

¹⁴⁷ Vö. az álom fogalmának egy lehetséges értelmezésével, Greguss Ágost esszéje alapján: BALOGH, *i. m.*, 430.

¹⁴⁸ *Csongor és Tünde*, 183, 818–822.

¹⁴⁹ „És nyugodjál; még nem illik / Megzavarnom álmodat. / Több gyönyörrel várom én azt / Földeríteni; még nyugodjál, / 'S álmodd boldogságomat” (*Uo.*, 184, 859–863).

kölcsönösségen nyugvó alapját és ezáltal az abból adódó „kiszolgáltatottságot”, amely boldogság látszólag kiteljesedik a darab végére („Megzavarhatatlanul / Így fogunk mi kéjben élni, / 'S a világgal nem cserélni”).¹⁵⁰ Hogy Tünde ezért a boldogságért mit áldoz fel, és ez az áldozat mennyire árnyékolja be a szerelmi örömet? Feladja tündérléte idejét, vagyis „viszonylagos halhatatlanságát” és ezáltal saját hazáját, Tündérhont is elhagyni kényszerül, ami Szilágyi olvasatában „helyrehozhatatlan sérülése, csonkulása a drámai költeménybe foglalt világ struktúrájának”,¹⁵¹ míg Taxner-Tóth úgy gondolja, Tünde valójában csak egy végtelen, de üres és boldogtalan létállapottól válik meg, hiszen számára a kiteljesedést a Csongorral való egyesülés jelenti.¹⁵² Én e két felfogás szintetizálására teszek javaslatot: Tünde maga is veszteséggé válik meg régi létformájának az elvesztését,¹⁵³ ugyanakkor része lesz azon gyönyörökben, amelyeket az Éjtől kért, és bár Tündérhonba nem térhet vissza, új otthont teremt magának „fénylak” formájában.

Ki lehet tehát hosszú időn át folyamatosan boldog? Talán senki. Aki azonban elfogadja saját terét és idejét, békét köt az álom paradox természetével, rétegzettségével, és e felismerések nyomán nem menekül többé az Éj/éjszaka elől, olyan boldogságban részesül, amely ha pillanatnyi is, intenzitása földöntúlinak, emberfelettinek tűnhet, vagyis megtalálja a számára elérhető földi mennyet, amely magába foglalja az abszolútum iránti kizárólagos igény, vagyis az ég a föld közötti¹⁵⁴ szükségyszerű választás elvetését.¹⁵⁵

S hol ér véget az Éj közkeletűen pesszimistának vélt monológja? Tünde megszólalásáig tart, vagy a Tünde és Ilma megjegyzései után következő mondatot a monológ szerves részének kell tekintenünk? A sötét és semmi véglegessége tényleg megtörhetetlen volna? Nem jellemzi-e az Éj monológjának zárását ugyanaz a jelentésbeli nyitottság, mint a dráma utolsó sorait, illetve szövegének egészét? Ugyanis az Éj álma nem így végződik: „Sötét és semmi lesznek: én leszek, / Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj”¹⁵⁶. Ehelyett egy félmondat adja nyitott lezárását: „*És a' sötétben túl van a' világ –*”¹⁵⁷. Ez a talányos, be nem fejezett gondolat ugyanis ellentmondani látszik a sötét és semmi általános érvényű örökkévalóságának, monisztikus, abszolút dominanciájának.

¹⁵⁰ *Uo.*, 192, 1061–1063.

¹⁵¹ SZILÁGYI, *i. m.*, 125.

¹⁵² TAXNER-TÓTH, *A Csongor és Tünde útvesztői...*, *i. m.*, 132.

¹⁵³ „'S Éj, ki nem nagy bűnömért / Fényházamból számkivettél, / 'S kis gyönyört és kéjt ígértél, / Add meg őket, 's nem sohajtok / Fogyhatatlan évekért” (*Csongor és Tünde*, 178, 726–730).

¹⁵⁴ Bécsy a befejezésben látja Vörösmarty kétszintes-modelljének legszembetűnőbb újítását, ugyanis „a mű két szint egybeolvadásában jelölte meg a boldogság megvalósulását”, míg a korábbi misztériumdrámák azt az égi szint földi megvalósulásában látták, illetve hogy az „eredetileg vallási elképzelésen alapuló másvilági és evilági szintjét az emberi bensőbe helyezi” (BÉCSY, *i. m.*, 271–275).

¹⁵⁵ MARTINKÓ, *A „földi menny” eszméje...*, *i. m.*, 210.

¹⁵⁶ *Csongor és Tünde*, 153, 115–116.

¹⁵⁷ *Uo.*, 153, 125.

Hogyan értelmezzük a dráma zárlatát? Fenyegető-e az éjszaka és az Éj a monológiát megidéző énekszó, amely egyszerre utal Csongor és Tünde közös boldogsága beteljesülésének az időpontjára, miközben emlékeztet borús és kozmikus távlataira? A lehulló aranyalma vajon a beteljesedésre utal? A „szerelem gyümölcsének” beérése egyet jelent-e Csongor és Tünde (valamint Balga és Ilma) esetében a szülővé válással, és ha igen, alternatívát kínál-e az előbbieken látott tragikus szülő-gyermek kapcsolatokra? Ezekre a kérdésekre nem adható egyértelmű válasz, ebből az a következtetés adódik, hogy nem feltétlenül kell választanunk két ellentétes felfogás, végkövetkeztetés között, hanem a kettő együttes létezését, eldöntetlen viszonyát kell elfogadnunk. A *Csongor és Tünde* világképe ellenáll a leegyszerűsítésnek, nem lehet egyetlen érvényes értelmezését adni lezárásának sem. A hernyóból pillangóvá válás egyszerre lehet a mulandóság riasztó átka¹⁵⁸ és a személyiség fejlődésének, metamorfózisának metaforája, amely végül lehetővé teszi számára, hogy a földön az éghez közelebb kerüljön.¹⁵⁹ Az éjfél a gyilkosoknak és a tolvajoknak is kedvez, de mindeközben teret és időt ad az „egy szerelem”-nek, az álmoknak beteljesedést kínál, a szerelemnek ébrenlétet enged. Az Éj/éj rideg és szomorú, a megtettesült magány, a mulandóság örökös mementója, de a két szerelmes az éjben egyesül és talál rá az öröme, végső soron az Éj teszi lehetővé, hogy Csongor és Tünde tere és ideje összeérhessen.

---

¹⁵⁸ „Bocsássatok, / Vagy hernyóvá változtatlak, / 'S pille lesz belőletek” (*Uo.*, 175, 662–663).

¹⁵⁹ „Vajjon! lássa bár az ember, / A' hernyóból pille lett” (*Uo.*, 180, 761–762).

„Ártatlanság képe s bánaté”

Látvány és érzés Vörösmarty Mihály *Szép Ilonka* című költeményében¹

A képzelőerő romantikus kibontakozása az emberi kultúra olyan forradalma volt, amelyhez a lejegyző rendszerek szintjén az újkorban csak a könyvnyomtatás mérhető. A képzelettel együttműködő néma olvasás elterjedése tette tömegméretű képességgé a szöveg *hangjára* hallgatást és egyáltalán az irodalmi nyelv recepciójában a mediális tapasztalatok immateriális érzékelését. E fordulatot tudvalevőleg megelőzte magának a könyvkultúrának – a modern irodalmi kommunikáció nélkülözhetetlen feltételének – a létrejötte. Ennek kialakulását követően a művészi beszéd az újabb hordozóban – az immár sokszorosítással (nyomtatással) terjesztett írás közegében – ismerhetett magára.² A magyar kora romantikában ezért a beszélt és az írott nyelv kétségtelen – mondhatni, eredendő – távolsága egy leküzdendő állapotként jelent meg, amely ugyanakkor a kettő egyre alaposabb kötődését igényelte, az egymástól idegenségből a szövetséghez vezető út kiindulásaként. A szélesedő könyvkultúra korában a nyelvújítás például

az írásfejlődés egyik következménye: az írás nyelvének emancipációja a beszélt nyelvtől. Ez a differenciálódás a német irodalmi nyelv fejlődésében is bekövetkezett, azonban sehol másutt föl nem található különössége a magyar nyelvújításnak, hogy papíron keletkezve rövid idő alatt csodálatosan mélyen behatolt az élőszóba. [...] Az irodalmi klasszicizmus ebből a szempontból nem tekinthető esetleges stíluskorszaknak, hanem a fejlődés egy szakaszának, amelyen az irodalomnak szükségszerűen át kellett haladnia, mikor öncélú papiros-élete kezdődik.³

A neoklasszicizmus korszakos jelentőségébe, stiláris önállóságába vetett hit jogos elvetésével Thienemann Tivadar rámutat a papíralapú közlés további fejleményére: a születő romantika először folytatta „a klasszicizmus útját a betűk elvont világa felé. Az önmagából merítő irodalom fejlődésének második állomása ez, amely a klasszicizmusnál is

¹ A tanulmány a Modern Líraelméleti és Líratörténeti Kutatócsoport által *Személyesség, (új)tárgyiasság és képiség* címmel, a Kabdebó Lóránt emlékezetére rendezett konferencián, a PPKE Bölcsészettudományi Karán 2022. december 9-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Horváth János a hordozót, a grafémikus közeget hangsúlyozta, amikor nevezetes tételében az irodalom lényegét az írók és az olvasók olyan szellemi viszonyaként határozta meg, amely írott művek közvetítésével jön létre. HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret = Uő, Tanulmányok I.*, kiad. GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997 [1922], 20. Az „alapviszony” e felfogását árnyalja-módosítja médiumtörténeti szempontból Thienemann Tivadar, lásd a 3. és 4. jegyzetet.

³ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia, 1931, 173–174.

irodalmibb irodalomhoz vezet.” Ugyanakkor ez az irodalmiság egy olyan nyelvhasználatra képes immár támaszkodni, amelyben „a határvonal a való-világ és a költött-világ, az élet és az irodalom között [...] bizonytalanná válik, sőt, az igazi romantikus számára a könyvek elvont, szellemi jelenségei mindenképp jelenvalóbbakká lesznek, mint a legkézzelfoghatóbb valóság, amelybe minduntalan belebotlik”. Eltekintve a „szellem” és a „valóság” megkülönböztetésének nehézségeitől, kétségtelen, ezeknek az „elvont szellemi jelenségeknek” (immateriális tartalmaknak) a kultusza fordította meg a mondott tendencia irányát, ösztönözte az írásellenes törekvéseket, a „betű öl” felfogását, a „gonosz könyv” Kölcseynél is megtalálható kritikáját.⁴ Mindezek fényében sem véletlen – és most csak érintőlegesen említhető –, hogy az írásbeliséggel kapcsolatban a „csak jel vagyunk” állapotára Friedrich Hölderlin ódája éppúgy kitért, mint Hegel esztétikája.⁵

A beszédként értett művészi nyelv így kialakult alapvető képessége, a szöveg hangjának és az általa vizionálható képnek az anyagtanulmányok összjátéka – a néma olvasásban mindig újraaktualizálódó jelenvalósága – teszi lehetővé a modern diszkurzusformát, amelyet szépirodalomnak nevezünk.⁶ A *Szép Ilonka* című költemény poétikájának interpretálásához mindenképpen szem előtt tartandó a vizualitás és a verbalitás együttműködésének a mondottak szerint kondicionálódó, szükségképp kimond(hat)atlan tapasztalata. Az „elvont szellemi jelenségek” irodalma, azaz a szöveg ösztönözte képzelőerő művészete kapcsán az (el)hallgatás, a dialogicitás, a retoricitás performatív gesztusainak szerteágazó elméletei egyaránt osztják a még pozitivisták környezetben formált logikai maximát: „[a]mi maga fejeződik ki a nyelvben, azt mi nem fejezhetjük ki a nyelv által.”⁷ Ugyanakkor jórészt e megkülönböztetésből fakad a nyelv iránti „bizalmatlanság” modern érzülete,⁸ folytatva annak romantikus történeti előzményeit. „Nem mondom, mint szeretlek, / Hol lennék arra szót?” – utal a megbízható közlés nehézségeire az „intimitás kódolását”⁹ illetően Vörösmarty Mihály verse (*Idához*): „Nem érez, a ki érez / Szavakkal mondhatót.”¹⁰

⁴ Uo., 171–189. Horváth János és Thienemann Tivadar „alapviszony”-konceptióihoz lásd: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál = Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006, 40–56. – SMID Róbert, „A technikai előfeltételek változásához kötöttem az irodalmi alapjelenségek változását”. *Thienemann Tivadar avant la lettre mediális diskurzusanalízise = A magyar művészetelmélet hagyományai*, szerk. BALOGH Csaba, FALUSI Márton, Bp., MMA, 2019, 67–78.

⁵ Vö. Friedrich HÖLDERLIN, *Mnemosyne = Uő, Sämtliche Werke, I*, Hrsg. Friedrich BEISSNER, Stuttgart, Kohlhammer, 1951, 195. – Paul DE MAN, *Jel és szimbólum Hegel Esztétikájában = Uő, Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Bp., Janus/Osiris, 2000, 93–95.

⁶ Vö. Jonathan CULLER, *Theory of the Lyric*, Cambridge, Harvard UP, 2015, 252.

⁷ Ludwig WITTGENSTEIN, *Logikai-filozófiai értekezés*, ford. MÁRKUS György, Bp., Akadémiai, 1989, 34.

⁸ Vö. Hugo VON HOFMANNSTHAL, *Ein Brief = Uő, Sämtliche Werke, XXXI, Erfundene Gespräche und Briefe*, Hrsg. Ellen RITTER, Frankfurt am Main, S. Fischer, 1991, 45–55.

⁹ Niklas LUHMANN, *Szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, Bp., Jászöveg Műhely Kiadó, 1997.

¹⁰ A Vörösmarty-idézetek forrása a kritikai kiadás: Vörösmarty Mihály, *Kisebbségi költemények I. (1827–1839)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960 (Vörösmarty Mihály Összes Művei I.) [a továbbiakban:

Mindezzel együtt az esztétikai hatás eleve föltételezi az olvasás olyan „társalkotói” közreműködését, amely aktiválja a kép és a hang kapcsolatának artikulálhatatlan jelentéseit. Így közvetítődik valami, ami bennük külön nem közvetíthető. Vörösmarty költeménye a magyar romantika azon rendkívüli jelentőségű alkotása, amely tehát különösképp megkerülhetetlenné teszi azt az – egyébként általánosítható – kérdést: mi az, ami éppen e mediális összjáték révén maga „fejeződik ki” az alkotás nyelvében, amit tehát nem a beszélők fejeznek ki az alkotás nyelve által? Konkrétan: miképp ajánlja a receptív szemlélet számára – egy intenzív poétikai-esztétikai eljárással, a liliomhulláshoz, a hervadás mestertrópusához hasonlítással – e versbeszéd az ártatlanság és a bánat *képét*, hogyan teszi láthatóvá az adott érzést, a mű legendás, mátrixként is számontartott metaforájában?¹¹

A *Szép Ilonka* című költemény (1833) életképszerű részekből szerveződik, balladás jelenetesséssel viszi színre történéseit.¹² Nyitása – első epizódja – tudvalevőleg egy vadászkalandot idéz, benne a várakozást, amely a serény nap reggelétől, a déli verőfényen át az alkonyatig tart időben, míg e folyamattal térben a fenn és a benn látványai fonódnak össze – elemi kronotoposzokat képezve. Az olvasás meglepetése, sőt revelatív rádöbbenése lehet, hogy ez a jelenet a metaforizáció azon genezisének viszi színre, amely évezredek poétikai eszmélkedéseinek a kulcsmozzanata, kiindulása volt. Az átvitel alakzatát Arisztotelész magyarázata kötötte össze először a napút pályájával. Dióhéjban utalandó ehhez Paul Ricoeur ismert kommentárja, amely a vonatkozó teorémákkal – a következő idézetben Jacques Derrida téziseivel – vitázva fejti ki megfigyelését:

VMÖM I.], illetve Vörösmarty Mihály, *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962 (Vörösmarty Mihály Összes Művei III.).

¹¹ Mint ismeretes, Gyulai szerint e két sorból nőtt ki a költemény, lásd: VMÖM I. 447. Jelen dolgozat nem bonyolódik a Peterdi Ilonka és a király találkozásának intimitásait nyomozó vitába. Lásd ehhez: BARÓTI Dezső, *Szép Ilonka = Uő, Árnyékban éles fény: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1980, 265–299. – SZABÓ Magda, *A lepke logikája: Szép Ilonka = Uő, A lepke logikája. Színképelemzés: Vörösmarty-költemények*, Bp., Argumentum, 1996, 108–126. – BÉCSY Ágnes, *A hervadhatatlan Szép Ilonka*, Árgus, 11(2000), 5. sz., 44–49. – MARGÓCSY István, *A király mulat. Fejedelmi csábítás a magyar romantikában = Uő, „...a férfikor nyarában...”: Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, Pozsony, Kalligram, 2013, 214–240. – VADERNA Gábor, *Mátyás király szerelmes (Vörösmarty Mihály: Szép Ilonka)*, 2000, 31(2019), 3. sz., 61–79. Ez utóbbi munka meggyőzőn érvel amellett, hogy teljesen eltérő olvasatok is érvényesíthetők – ahogy az általában lenni szokott, tehető hozzá, akár a motívumok dekódolása tekintetében is. Az allegorizáló megfjtések sora folytatható, egyikük szerint Szép Ilonka hervadása a „querela Hungariae” toposz variációja, a lány voltaképpen az Erdéllyel egységben levő, Mátyás király által szimbolizált országra vágyakozik, és annak elvesztését siratja. Lásd: BORIÁN Elred, *Vörösmarty Mihály Szép Ilonka című költeményének allegorikus értelmezése*, Irodalomismeret, 10(1999), 1–2. sz., 121–123. További ötleteket és átirásokat említ régebről: BAROS Gyula, *Szép Ilonka halhatatlansága*, It, 15(1926), 5. sz., 205–218.

¹² A műfajilag általában hol balladaként, hol elbeszélő költeményként tárgyalt alkotásban Tóth Dezső – egy korszak és egy világnézet joggal kritizált irodalomfelfogására jellemzően, de egyes részleteiben nem alaptalanul – a novella és vígjáték különmemű motívumainak átlírizált, elégikus idilljét vélte fölfedezni: TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai, 1957, 221.

A nap már Arisztotelésznél igen szokatlan metaforát kínál (*Poétika*, 1457 b), mivel nincs olyan névszó, amely teremtő erejét kifejezhetné, azt a magvetés metaforája helyettesíti. [...] El kell ismernünk, hogy „a nap forgása mindig is a metafora pályája volt” [...]. S íme a rendkívüli extrapoláció: „Valahányszor metafora van benne [ti. a diskurzusban], kétségtelenül ott van benne valahol egy nap is; de valahányszor nap van, a metafora már elkezdődött.” [...] A metafora elkezdődött: a nap megjelenésével együtt ugyanis felbukkannak a fény, a látás, a szem metaforái is, az idealizáció *par excellence* képei a platóni *eidosztól* a hegeli *Eszméig*.¹³

Ez utóbbi megállapításból következne, hogy a szemantikai átvitel mozgása egy addig láthatatlan jelöltet világítana meg, és ez lenne a heliotropikus kör tartalma. Az élő metafora koncepciója természetesen tagadja az ilyen elvont idealitás megragadható célképzetét, nem fogadja el a napfényre hozott jelölt stabilizálásának a ráfogását, de rámutat arra a nyelvi energiára, amely éppen az eltérés révén ismeri föl a hasonlót, és fordítva, így nem nélkülözi a különböztetés és az azonosítás teremtő feszültségét.

Vörösmarty költeményének első strófájában a környezet úgy jelenik meg a valamire várakozás, a „méla les” látható tereként, hogy eközben az erdő mélye őrzi a hús forrás láthatatlan rejtekét. A művészetfilozófiai hagyomány az ilyen kettősséget az elrejtő föld és a rejtetlen világ fogalmainak segítségével is nagy hatásokkal, megkerülhetetlen érveléssel dolgozta ki.¹⁴ S az alkonyathoz – a naplementéhez – érkezve következik be a pillanat, mondhatni fordulat, amikor a költemény nyelve mégis a Nap megvilágító funkcióját kezdi imitálni, hogy a földi történetre bocsátott fénnel az átvitel *jelölő* ambícióját domborítsa ki.¹⁵ A második versszakban a kronotoposzok *expressis verbis* jelölő apparátussá szilárdulnak, már-már illusztrációként egy állandó jelentés megragadásának a kísérletéhez.

A' vadász még lesben ül sokáig,
Alkonyattól vár szerencsejelt:
Vár feszülten a' nap' áldoztaig,
S ím a' várt szerencse megjelent[.]

A szerencse *jelének*, majd *megjelenésének* az egymást követése kirívó, már-már drasztikus nyersséggel viszi színre a heliotropikus reprezentálás hasadását, az utalhatónak vélt tartalom érzéki-anyagi testet öltésének mechanikáját. Az adott jelre várakozás és

¹³ Paul RICOEUR, *Az élő metafora*, ford. és JENEY Éva fordítását (nyolcadik fejezet) átdolgozta FÖLDES Györgyi, Bp., Osiris, 2006, 425.

¹⁴ Martin HEIDEGGER, *Der Ursprung des Kunstwerks: Mit der „Einführung“ von Hans-Georg Gadamer und der ersten Fassung des Textes (1935)*, hrsg. Friedrich-Wilhelm von HERRMANN, Frankfurt am Main, Klostermann, 1950.

¹⁵ E szemiotikai funkció különösen akkor feltűnő, ha ezt például a *János vitéz* első soraiban vagy a *Toldi* első énekében olvasható napsütéssel vetjük össze, ahol a megvilágítás nem a *szereplői nézőpont* (a figyelem, a „méla les”) velejárója, hanem a színre vitt alakot magát láttató *közeg* tulajdonsága.

nyomában a várt jelölt epifániája, mondani sem kell, a „meta-fora meta-fizikájának” tankönyvi példája lehet, távol az alakzat azon elevenségétől, amely nem ismeri az érzéki és az érzékfeletti osztottságának platónizmusát.

E nyelvezet kifejlése-eluralkodása nyomán Ilonka alakját kétféle, egymással szögesen ellentétes hasonlító művelet jellemzi a mű első részében.

Az első a reprezentálás iménti epifánikus modelljeként, a jelölés színre vitelével – szinte dramatizálásával – nyer formát. „Ah de nem vad, könnyű kis pillangó / S szép sugár lány, röpteként csapongó.” Csakhogy e pillangóhasonlatot ez az eljárás maga teljes mértékben dekonstruálja, azaz fokozatosan megszünteti benne a metaforikus interferenciát,¹⁶ sőt kifejezetten szembeállítja egymással a költői képként fölvezetett jelenet alkotóelemeit. Vagyis a „szép arany pillangó” és a „szép sugár lány” nem egymásra utaló, hanem egyre inkább egymást taszító és tagadó pozícióba kerülnek. Már azzal, hogy Ilonka *megszólítja* a lepkét, önmaga addigi jelölőjét reflektálva képez távolságot, és idegeníti el magától a metaforikus kapcsolat másik elemét – éppen abban az aspektusban, amelyet teljesületlen óhaja kifejez („lepj meg”, „szállj rám”). A metaforikus alakzatot tehát a megszólítás retorikája diszfigurálja: jelölője nem a szereplőt láttató, hanem a szereplőtől látott – az ő saját nyelvén invokált – világ részévé válik:

„Tarka lepke, szép arany pillangó!
Lepj meg engem, szállj rám kis madár;
Vagy vezess el, merre vagy szállandó,
A hol a nap nyúgodóba jár.”

A megszemélyesítések szintén úgy erősítik Ilonka szólamának antropomorfizáló karakterét, hogy ezzel is az óhaj (vágy) kudarcát domborítják ki, a pillangó szabadságának és a lány rabságának élesen szembesítő konstatívumában tetőződve („S rezzent kézből kis pillangó elszáll; / A leány rab szép szem’ sugaránál”). Nem kell túl szoros, pusztán elég figyelmes olvasás annak belátásához, hogy e metafora bármilyen cselekményes relevanciája csak a szétbontás aspektusából, az alkotóelemek ütköztetése nyomán jöhet létre. A szöveg így Ilonka alakját és sorsát nem a pillangóhasonlat ismert (és persze roppant szerтеаgázó) öröksége mentén, hanem kifejezetten annak ellenében alakítja. Nyilvánvalóan merít a szerelem és a halál találkozásának ősrégi hagyományából, de azt kifordítja, önnön ellentétébe vetíti, a vágyteljesülés totális (ekként halálos) hiányát retorizálja.¹⁷ Ezért a pillangó archetípusa tropológiaiailag játékba hozandó

¹⁶ Vö. Max BLACK, *A metafora*, ford. MELIS Ildikó, Helikon, 36(1990), 4. sz., 432–447.

¹⁷ SZILÁGYI Márton figyelt fel – Baróti Dezső felfogását megkérdőjelezve – Ámor és Psyche mítoszának „szétírására”, az első rész pillangómetaforájának jelentésszerű dinamikájára, amely a motívum feltűnését követően az „esztétizált halálábrázolás allegóriájával zárul”. A költemény egészét eszerint sem a mitikus minta pusztán imitativ követése, hanem „határozott átrendezése”, szuverén újrafogalmazása jellemzi: SZILÁGYI Márton, *Szép Ilonka = Uő, „Miért én éltem, az már dűlva van”*: *Vörösmarty-tanulmányok*, Bp., Kalligram, 2021, 171–172.

az értelmezésben, csak éppen az általa képviselt hipotextusokkal szakítás figurájaként, a tagadás eseteként, az öröklött jelentések radikális átformálásaként.¹⁸

A másik hasonlítás viszont egyenesen cselekményes távlatot nyer: „’s iramlik, ’s mint az őz’ futása, / Könnyű ’s játszi a’ lány’ illanása”. E kép motivikusan a „méla les” figyelme előtt is *láthatatlanul* maradás jellemzéséhez csatlakozik: „Vértes’ belsejében / Nyugszik a’ vad hús forrás’ tövében.” A hegység mélyén rejtőző vad (őz) metaforája – illanó föltárulása a *látás* számára – abból az elrejtő mélységből ragyogtatja fel Ilonka lényét, amelyet az őt elbeszélő nyelv alkot majd rejtetlenné, az ártatlanság és a bánat képében. A pillangó- és az őzmetafora ezen feltűnően ellentétező kompozíciós funkciója a költemény legalapvetőbb vonásaihoz tartozik. Az utóbbi az anyagtalan imagináció számára nyit lehetőségeket, az előbbi pedig a „forrás- és céltartomány” szó szerinti összekapcsolásává konkretizálódik,¹⁹ és egy taktilis láncolatáá defigurálja magát („»Megvagy!« így szól a’ leány örömmel, / Elfogván a’ szállongó lepét; / »Megvagy!« így szól a’ vadász, gyönyörrel / A’ leányra nyújtva jobb kezét”).

A második és a harmadik rész, a vendéglátás Peterdi házában, majd a látogatás Budán az első epizódétól radikálisan eltérő fikciós modellt hoz játékba: a nemzeti történelem, a Hunyadi-kori politika témáját, amelyet a természet idilljével ütköztet. A költészet romantikus kódjai szerint két szembenálló világról van szó, akkor is, ha ugyanez a romantikus poétika éppen egyesítésük – olykor forradalmi indulatú – bővületében él. Két összeférhetetlen rendszer együttműködését már a korai romantika, Friedrich Schlegel is a műalkotás lényegének tartotta. Ennek poétikai eredménye kölcsönös reflexivitásuk játéka, azaz egy olyan jelölésmód, amelyben mindkettő a másik jelöltjeként funkcionálhat.²⁰ Ilonka változatlanul „sugár lányként” szerepel, míg a vadász esetében a hasonló fénymetafora az inkognitóját világítja át a történelmi emlékek földidézésével és egy politikai állásfoglalás hirdetésével: „»Húnyt vezérem’ ifjú szép sugára« / Szól az ősz most »éljen a’ király!«” A két világ között e pillanat roppant

¹⁸ Ezzel szemben a hagyomány afirmatívabb folytatására lehet példa Vörösmartynak a *Virág és pillangó* (1841) című, egy virág szolamát intonáló, teljes egészében aposztrófikus költeménye. A pillangómotívum történeti áttekintéséhez lásd: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, hrsg. Arthur HENKEL, Albrecht SCHÖNE, Stuttgart, Metzler, 1967, 910–912. – *Dictionnaire des symboles*, III., ed. Jean CHEVALIER, Alain GHEERBRANT, Párizs, Seghers, 1974, 355–357. Magyar romantikus irodalmi előfordulásokra kitér: ALEXA Károly, *A megbékélés költészete. Arany János: A lepke = Vázlatok Arany Jánosról*, szerk. MEZEI József, Bp., ELTE BTK, 1979, 110–146. A *Szép Ilonka* intertextuális rétegeit és hatását tárgyalja: SZILÁGYI, *i. m.*, 171–179. Az újabb hatástörténeti kutatásokhoz lásd: ZENTAI Mária, *Hívott és hívatlan dalosok. Vörösmarty műveinek zenei adaptációi, különös tekintettel a Szép Ilonkára = Vendégek közt vendég: Poétikai örökség és szövegahagyomány (Vörösmarty az ezredforduló után)*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Tempevölgy könyvek, 2020, 17–44.

¹⁹ E fogalmak kidolgozását a kognitív metaforicitás elméletén belül lásd: George LAKOFF, Mark JOHNSON, *Metaphors We Live By*, Chicago, London, UP Chicago, 1980.

²⁰ Az egymást kizáró jelrendszerek együttlétéről, kölcsönhatásáról, a kora romantikában oszthatatlannak tartott műalkotás belső kettőségéről és a schlegeli „kettős centrum” fogalmáról lásd: Winfried MENNINGHAUS, *Unendliche Verdoppelung: Die frühromantische Grundlegung der Kunsttheorie im Begriff absoluter Selbstreflexion*, Frankfurt/M, Suhrkamp, 1987, 155–171.

feszültséget szül, és csak az olvasó tudja, az ifjú szép sugár jelöltje ott ül az asztalnál. Ugyanakkor a megszólított vadász arra kényszerül, hogy Mátyásról, azaz titokban tartott, ám szóba hozott saját személyéről beszéljen: pohárköszöntőt kell mondania önnön rejtett valójára. A Vértes vadonában fölcsendül a jelen lévő vadász hangján a távol levő méltóság azon végzetes szólama, amelynek harcosan politikai jellege erőteljesen szembesül a családi otthonossággal. Az éljenzés, ami Peterdiék szempontjából derék hűségnyilatkozat, az álruhás király szájából áldó és egyúttal átokmondó esküvés életre-halálra:

„Éljen hát a' hős vezér' magzatja.
Addig éljen, míg a' honnak él!
De szakadjon élte' pillanatja,
Mellyben attól elpártolni kél; [...]"

Ilonka csak magában kérdez a másik világra:

„Vajh ki ő, és merre van hazája?”
Gondolá, de nem mondotta szája.

Csakhogy éppen a hallgatása fogja kiszabadítani a heliotropikus jelölés korlátaiból a versbeszéd általa kimondatlan jelentéseit. Szerelme éppen a verbalitástól tartózkodásban, fájdalmas elfojtása révén engedi kibontakozni érzése és sorsa elbeszélését. Tragikus boldogtalansága megfosztja őt a saját nyelvétől, de szóhoz juttatja a róla beszélő nyelvet. Amit tehát ő nem fejezhet ki önmagáról a nyelvével, azt a nyelv fejezi majd ki órára akkor, amikor némaságának általa artikulálhatatlan titkát látványá formálja.²¹

Ilonka hangjának képivé áttűnő elhallgatásához a két világ addigi együttműködésének – a kölcsönös jelölés játékanak – meg kell szakadnia. A lány szólamának vokalizását Budán, mondani se kell, a rámutató jelnyelv hangzó fölerősödése némítja el teljesen. A harmadik rész elején sorjáznak a látás, a szem, a tekintet érzéki tapasztalatai, a szereplők vizuális benyomásai. „Föl Peterdi 's bájos unokája / Látogatni mentenek Budát”. Eközben az agg csodálkozva látja a sok újdonságot, Ilonka pedig „Vágyva néz sok hű szem ellenébe”. Majd megpillantják egykori vendégüket, a vadászt: „A' király az: »Áldás életére!«” S innen kezdve minden hangot áthat a rávilágítás mámora, az idillt szétzúzó hősi-fenséges modor, a történelmi-politikai dicsfény: „'S felrobognak

²¹ Csak érintőlegesen utalhatók a romantikus irodalom már Thienemann Tivadartól idézett, később is sokat tárgyalt vizionárius ambíciójának médiumtechnológiai vonatkozásai: „a könyvek felvilágosodásnak nevezett előállítására maga is képtechnológiává vált. [...] Egyszerűen írva áll [Hoffmann regényében], hogy maga a német romantika sikeresen örökebe lépett a reneszánsz camera obscuráinak és a barokk laterna magicáinak. [...] Csak a csendes, néma olvasás működött úgy, mint a szövegben megnevezett optikai adatokra nyíló perspektíva” (Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, ford. KELEMEN Pál, Bp., Magyar Műhely – Ráció, 2005, 112, 116, 117).

hadvész-ülte képpel / Újlaki 's a' megbékült Garák." Mátyás kilétét, sőt nevét a napszerű láttatás identifikálja, teszi diadalmassá és egyúttal elérhetetlenné: „Fény nevére, áldás életére!” S ez a rámutató hangorkán tölti be a környező teret, így szólal meg a sokaság, ezt kiáltozzák a honfiak, s mi több, ezt visszhangozza az egész természet:

„Fény nevére, áldás életére!”
Fenn kiáltja minden hű ajak;
Százszorozva vissza zeng nevére
A' hegy és völgy és a' zárt falak.

A Mátyást ünneplő tömeg fénnel áldó hangorkánjából tehát mindent átható visszhang támad, és a deiktáló kiáltás („a király az”) a visszazengés verbalitásában csendül ki.

S nem másból, mint a visszazengés terjedő akusztikájából születik – arra reagálva – az Ilonkát láttatni képes metafora. Az ováció hangzó anyaga, az ekhó effektusa vált a maga módján optikai szintre, ebből születik meg a mondhatatlan érzést láttató *képesség*. A visszhang a romantikus és a modern költészetben tudatosult – nálunk Csokonai óta – a panaszló, akár a halál előtti beszéd visszahajlásaként, a szubjektív eredetről leválás *anyagaként*. Ilonka hallgató bánatát az ekhóhatás szonoritása képpé transzformálja: alakja a reményfosztó zengés mintájára hajlik el önmagától. A sír felé hervadó virágléte a visszhangzó matéria mozgását formálja át – annak következményeként – halványuló látvánnyá, és transzponálja a haldoklás metaforájává. A heliotropikus identifikáció ünnepeinek visszazengése váltja ki alakjában az ekhó anyagságával analóg átváltozást, a halálba hajlás imaginációját. A *visszhangot* az elhajlás *képében* imitáló mediális transzgresszió közvetíti a szenvedést, amely az ő szavaiban nem fejeződhetett ki. Az érzést, amely tehát elnémítja a hangját, és megalkotja a képét: „Haloványan hófehér szobornál / Szép Ilonka némán és merőn áll.” S ez a kép ugyanakkor a környező külvilág számára immár tartalmatlan jelekké, a hanyatlás pusztá („gond-sujtotta”) nyomaivá esik szét.

Az elhaló visszhangból provokált optikai jelenséget – a képzelőerő mediális extázisának az eseményét – megint csak magára a látásra késztető megszólítás domborítja ki feltűnő, radikális retorikai fordulattal. Az aposztrófé mintha egyenesen az olvasóhoz fordulna – vagy egy másik jelenlévőt illetve – a szövegvilágba bevonó gesztussal.²²

És ha láttál [!] szépen nőtt virágot
Elhajolni belső baj miatt,
Úgy hajolt el, félvén a' világot,
Szép Ilonka titkos bú alatt.

A virágot – világot keresztrím ősi magyar leleménye viszi színre a láttató aposztrófé nyomán a rejtőző erdei virág halálba *hajlását*: a tűnő visszhang (vokális visszahajlás)

²² Az olvasásnak itt is „számolnia kell egy szövegen belüli másvalakinek a jelenlétével”, lásd: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Boldogan és megtörötten? A „fenséges” alakzatai a Hajnali részegség esztétikai tapasztalatában* = Uő., *Költészet és korszakküszöb: Klasszikusok a modernség fordulópontján*, Bp., Akadémiai, 2018, 54.

optikai lenyomatát. E szünesztétikus kapcsolat kultúratörténetéhez utalhatók a korabeli akusztikus technológia párhuzamai, melosz és opszisz illesztéseinek romantikus kísérletei Ernst Chladni képkalkoló „vibrafonjával”, a hangzással indukált látható alakzatokkal.²³

Az Ilona név nagy valószínűséggel a görög Helené magyar alakváltozata, a Héliosz szóból ered. Jelentése így lehet napsugár, onomasztikailag sem mellékesen. Schelling romantikus művészetfilozófiája szerint a fényben – a fényszerűen szimbolikus nyelvben – a létezés és megmutatkozása nem választható el egymástól: a fény nem pusztán megvilágít valamit, mivel az jelenik meg benne, ami megjelenít.²⁴ Szép Ilonka sorsának elbeszélésében éppenséggel a heliotropikus átvitel utalásaiból – tehát a megvilágítás intenciójától elszakadva – képződik a rejtőzésből világló látvány. A visszhangból a hervadó haldoklás képébe figuráló nyelvben ölt formát a személytől kimondhatatlan érzés.

A mű katartikus zárásában a költemény kiteljesíti a földi rejtek dologiságának és az onnan kiemelkedő jelentésnek az egyöntetűségét: „A király jön ’s áll a pusztában: / Ők nyugosznak örökös hazában.” E sorokban az elhagyott ház materialitása egyáltalán nem szembesül az örökös haza idealitásával, ellenkezőleg a párrím szavai egymásban engedik fölismerni érzéki és szellemi közegeik viszonylagosságát. A pusztában hívórimére az örökös haza válaszol – a szavak fonetikai-etimológiai kapcsolatát sem nélkülözve. A „kis tanya” erdei mélyéből mint egy örök hazához megnyíló helyből tárul fel a csakis benne gyökerező, egyedül innen születő világ. A Vértes vadonába rejtekezés végül azt a tájat láttatja, amelybe a saját életére fölesküvő Hunyadi Mátyás, a „húnyt vezér” áldó és átkozó fia visszatér, összekapcsolván a helyszín és a sorsok intimitását és távlatos történelmi jelentőségét. (Ez a kapcsolat ezúttal a végzet eredője – egyébként a király nem hagyta magukra Peterdiéket.²⁵) A tér hasonló poetizálásának képességét a romantika irodalma a csodált görög kultúráról vélte örökölhetőnek. Érzéki és szellemi sokat emlegetett egységében, azaz matéria és jelentés kölcsönösségében ezúttal a nyelv szubjektum feletti működésének egy végzetes aspektusa nyilatkozik meg. Ha tehát Ilonka „Hervadása líliomhullás volt: / Ártatlanság’ képe ’s bánaté”, akkor ő e képben a Hunyadi-legendával, a honnak élő magyar király törhetetlen méltóságával érintkezve lép a világ elé földi rejtekéből, és magához hűen oda is tér vissza. A Vértes vadonában özként illanó napleányt így teremti a nemzeti történelem igazságának – fenséges nyelvezetének – a „kis tanya” idilljében föltárulása tragikus szépséggé, a sírba hajló liliomhoz hasonlítással búcsúzó alakká.

²³ Lásd: Dieter ULLMANN, *Chladni und die Entwicklung der Akustik von 1750–1860*, Basel, Birkhäuser Verlag, 1996.

²⁴ Lásd: Friedrich Wilhelm Joseph SCHELLING, *A művészet filozófiája*, ford. RÉVAI Gábor, kiad. ZOLTAI Dénes, Bp., Akadémiai, 1991, 206–210.

²⁵ „A sors kifürkészhetetlenségének és kegyetlenségének felismerése éppoly megkövült passzivitásra készíteti Mátyást most [a zárójelenetben], mint Ilonkát a budai várban. A jóvátehetetlen veszteségek fájdalma ömlik el a versen” (IMRE László, *Szép Ilonka = 99 híres magyar vers*, szerk. SZÉKELY Éva, Bp., Móra, 1994, 133.)

KOROMPAY H. JÁNOS

Arany Juliska és Rozgonyi Piroska

Az Arany család levelei és a *Toldi szerelme*

A *Toldi szerelme* első kéziratának címlapján az áthúzott *Daliás idők* alatt a következő bejegyzés található: „Ez részint cassálva, részint beolvastva az 1863 dec. végén kezdett *Toldi Szerelme* című k[öltői]. beszélybe, mely, ha isten segít utolsó kidolgozása lesz e tárgynak.”¹ A tisztázat második énekének elejéhez ezt írta Arany: „Ez a szerkezet végkép 1863-ban állapítva meg. Közbe jött, más irányban induló 2–3 dolgozat.”² Mindez azt mutatja, hogy érvényét veszítette a *Daliás idők* 1854-ben írt második kísérlete, amelyben Toldi – Szigligeti drámáját követve – sisakot és páncélt cserélt ugyan Tar Lőrincsel, de a párviadalok után ő jegyezte el Rozgonyi Piroskát.

Arany Juliskáék 1865 nyarán született kisleánya a Piroska nevet a költő javaslatára kapta, aki a szülők kérésére így válaszolt: „hogya a létező, létezett és létezhető, vagy képzelhető nevek közül melyik legyen az én kis unokám »jegye«? [...] De ha már kész volna az a munkám, amelyről nem tudom, kész lesz-e valaha: (ily szempontból) ajánlanám a Piroska nevet; régi is új is, szépen és jól is hangzanék, akár trochaeus versben: Szél Pi-roska.”³

Arany ekkor nem gondolhatott arra, amit Toldy Ferenc írt neki 1851-ben a *Daliás idők* első énekének ismeretében a mű folytatásáról és a Rozgonyi lány lehetséges sorsáról: „A kedves Piroskának suo tempore [azaz a maga idejében] meg kell halnia.”⁴

A *Toldi szerelme* impurumának bejegyzése szerint „1867. nyáron”⁵ másfél évvel Arany Juliska halála után alaposan megváltozott a költő számára a négy évvel azelőtt javasolt név jelentése: „*Piroska*... ez a név! jaj nekem, ez a név!”⁶ A VI. ének első szavaként leírt, a Tompának elküldött levélben egyszer,⁷ a tisztázatban pedig kétszer

¹ „N^o-2. ez lett a *Toldi Szerelme*”, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, K 506.

² „*Toldi Szerelme. Elbeszélés Tizenkét énekben*”, OSzK Kézirattár, Quart.Hung. 1534, 8.

³ Arany János Szél Kálmánné Arany Juliskának, Pest, 1865. júl. 25. = ARANY János *levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, BARTÓK István, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, GLANT Tibor, KOROMPAY H. János, SZÖRÉNYI László, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014 (Arany János Összes Művei XVIII), [a továbbiakban AJÖM XVIII.] 620.

⁴ Toldy Ferenc Arany Jánosnak, Pest, 1851. máj. 2. = ARANY János *levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei XV), 367.

⁵ „N^o-2. ez lett a *Toldi Szerelme*”, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, K 506, 46.

⁶ Az *Arany János művei* most készülő kötetekben még nem szereplő idézetek a következő kiadásból valók: *Arany János összes költeményei*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2018.

⁷ Arany János Tompa Mihálynak, 1868. febr. 14. = ARANY János *levelezése (1866–1882)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, HITES Sándor, LENGYEL Réka, Bp., Universitas – MTA

aláhúzott *Piroska* kiemelt helye,⁸ valamint a kurziválás által mindkét Piroskára, a *Toldi szerelme* nőalakjára és Arany unokájára vonatkozik. A második versszak már egyértelműen ezzel kezdődik: „Piroska! leányom kis árva leánya! / Kedvesem egyetlen kedves maradványa!”

A „Ki neved a költő álmaiból vetted” sor megmagyarázni látszik az attól való félelmet: nehogy a név és a sors összefüggése megvalósulhasson:

Baljóslatu névvel jöttél te világra!
Oh, le ne szálljon rád még jobban is átka,
Hogy sorsod azéhoz közelítsen gyászbán,
Kit képzetem alkot a Rozgonyi házban!

E sorok szerint a mű és az abban szereplő név viselője között valamilyen fatális kapcsolatot állhat fenn. A „Baljóslatu” szónak a *Murány ostromában* is megvan az előzménye: péntek lévén „Nem ültek menyegzőt e baljós nap miatt”; sőt ugyanitt az átkaival járó név is szerepel. Szécsi Mária mondja Veselényiről:

Ah! a világ előtt – ilyen úton győzve –
Engem kárhuzatos árulás szeplőz be,
És míg őt dicsővé teszi a szerelem,
Én varázsló névnek átkait viselem.⁹

A *Daliás idők* időszakából fennmaradt *Toldianában* található, *Pro memoria* című jegyzetében ezt írta Arany: „Azt mondani, hogy nincs fátum a keresztyén világban, ostobaság. – Vagy nem áll-e a 10. parancsolat: meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban harmad és negyed iziglen. Mi ez más mint némileg fatum. S a praedestinatio, mit református embernek hinni kell, mi más mint fatum? – Ezen fel nem akadok.”¹⁰

Mit jelent az, „Hogy sorsod azéhoz közelítsen gyászbán, / Kit képzetem alkot a Rozgonyi házban!”? Arany 1866 januárjában két verset írt Juliska sírkövére, és vejétől, Szél Kálmántól várta a kettő közötti választást.¹¹ Ercseynek küldött leveléből derül ki, hogy ő jobban szerette volna „a distichonos feliratot”, ám – írta –, „erre nézve egy meggondolandó körülmény van. Isten ne adja, de nincs kívül a lehetőség határán,

---

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015 (Arany János Összes Művei XIX) [a továbbiakban AJÖM XIX.], 161.

⁸ „*Toldi Szerelme. Elbeszélés Tizenkét énekben*”, OSzK Kézirattár, Quart.Hung. 1534, 8. – A lap szélén, ceruzával kihúzva: „1867 nyarán, de ugyan akkor félben maradt. Leányom † 1865 dec. végén.”

⁹ ARANY János, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái), 211, 167.

¹⁰ *Toldiana*, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, K 505.

¹¹ Arany János Szél Kálmánnak (elveszett), Pest, 1866. jan. 25. = AJÖM XIX., 11.

hogy azt a föliratot nem lehetne oda tennünk. Mi egy kisdéd élete: s két-három hó alatt nem történhetik-e olyasmi, hogy az a felirat nem lesz alkalmas többé!”¹²

A disztichonos vers ez volt:

Férj, szüle, testvérnek szakad érted szíve, Juliskám!
Csak, ki legárvább lőn, egy mosolyog: csecsemőd.
Benne mi kárpótlást keresünk nő, néne, leányért;
Jaj neki: búra ha nő, hol keres édes anyát!

Arany János Rozgonyi Piroska készülő és csak a XII. ének végén bekövetkező halálától féltette unokáját. Toldi az V. ének végén fedezi fel saját nagy hibáját, amelyet elkövetett:

Most látja először – igazán most tűne
A bajnok elé rút, rettenetes bűne,
Mire csak gondolni borzalom, utálság:
Egy szerető szívet hogy tört meg az álság.

Ugyanennek az éneknek utolsó sora szerint Toldi is egyedül maradt:

S ment, hogy soha többé Piroskát ne lássa.

Ha a VI. ének első szavát, a kettős jelentésű *Piroskát* visszavetítjük, vagy pedig ha az utolsó sort önmagában, előzményétől függetlenül értelmezzük, a mondat alanya Arany Juliska is lehet, aki mivel meghalt, nem láthatta többé kislányát. Számunkra, a mai olvasó számára érvényes lehet ez a jelentés, megkockáztathatjuk azonban azt a lehetőséget, hogy fölmerülhetett a költőben is, amikor az impurumban a következő oldalra másolta az előző lapon kitörölt szöveget, vagy amikor letisztázta a művet, hiszen ő volt saját művének első olvasója.

Tudjuk, hogy a nyelvet, így az általa leírt szöveget is kitüntetett figyelemmel kísérte a költő, a kritikus és a tanár Arany János. Levezésében saját mondatainak idézhető sorozata jelenik meg, írás, újraolvasás és javítás szintjén, a humor önreflexiójában. Tompa Mihálynak írta: „Azonban akár mikor jöttök, csak jőjjetek, hozzon Isten mielőbb, mi ölelő karokkal (nehogy karókkal-t olvass) várunk”¹³ Szemere Miklósnak pedig: Sárosi Gyula „laute él Pesten, a mint hallom. (Nehogy a *laute* szót *lantnak* olvasd).”¹⁴ Ismét Tompának: „Azonban most elszenvedem sértésed

¹² Arany János Ercsey Sándornak, Pest, 1866. jan. 26. = AJÖM XIX., 12.

¹³ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1857. márc. 8. = ARANY János *levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Bp., Universitas, 2004 (Arany János Összes Művei, XVII) [a továbbiakban: AJÖM XVII.], 34.

¹⁴ Arany János Szemere Miklósnak, Pest, 1857. nov. 29. = AJÖM XVII., 128.

(még ha »sertés« volna is) a megvillanó kedv okáért”, és ugyanazon a lapon „Járom (mily szójáték van e szóban!) leckeimet [!]”¹⁵

Tanítása szerint a fogalmazás egyértelmű kell, hogy legyen: „Szokni kell, hogy világosan fejezzük ki eszméinket”,¹⁶ és ez volt egyik poétikai normája: „Mondani *épen* azt, a mi kell, nem többet, nem kevesebbet.”¹⁷ Ezt a szabályt önmaga sem tudta megvalósítani, és olykor saját, nem egyszer szándékosan elkövetett hibáit leplezte le. E normájának ellentmond a *Piroska* név kurziválása és az említett sorok szándékos, illetve tudatosnak nem mondható kétértelműsége is.

A VI. ének eleje Piroskához szól; az eltávozott édesanyára, Arany Juliskára vonatkozó szakasz azonban, úgy tudjuk, nem tűnt fel senkinek, és tisztázása nem is látszhatott szükségesnek:

S te nem ismerhetted bús életed árát:
Amaz elporló szív teljes-egész tárát.

Szinte balladaszerű, ki nem fejtett célzás a személyes bevezetés végén szereplő zárlat; ez sem értelmezhető a maga részleteiben:

Soha ne értsd a bút, mely ide van írva:
Vigyük a te részed, mi öregek, sírba. –

„Ily rámában ohajtottam volna, hogy apai fájdalom emléke fennmaradjon” – foglalta össze Arany Tompának.¹⁸ De mi lehetett, mi volt Arany Juliska „szív”-ének, azaz érzelmi életének „teljes-egész” tára? Mi volt az, ami által őrá is vonatkoztatható lenne, vagy mint látható, lesz is a *Toldi szerelméből* idézett két sor:

Mire csak gondolni borzalom, utálság:
Egy szerető szívet hogy tört meg az álság.

Eddig azt tudtuk – hiányosan, tisztázatlanul és félreértésekkel (beleértve a sajátjaimat is) –, hogy Nagykőrösön szerelmi csalódása volt, és hogy Szabó Sámuel, az erdélyi tanárember feleségül szerette volna venni őt, sikertelenül. Nemrég megjelent Olosz Katalin „*Iszonyu volt a' harcz mely szívem és eszem közt folyt*”: *Arany Juliska és Szabó*

¹⁵ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1858. máj. 11. = AJÖM XVII., 196.

¹⁶ ARANY JÁNOS, *Észrevételeim a január 16-án beadott versekre* = ARANY JÁNOS, *Hivatali iratok 1. Nagyszalonta–Nagykőrös–Budapest (1830–65)*, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1966 (Arany János Összes Művei XIII), 192.

¹⁷ ARANY JÁNOS, *P. Virgilius Maro Aeneise* = ARANY JÁNOS, *Prózai művek 2. 1860–1882*, s. a. r. Németh G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 480. Idézi és elemzi: DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 86–96.

¹⁸ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1868. febr. 14. = AJÖM XIX., 160.

Sámuel kapcsolatának története korabeli levelek tükrében című hosszú tanulmánya,¹⁹ amely az Arany-kutatás eddigi eredményeit kiegészítve és lényeges pontokon korrigálva megvilágítja ennek a kapcsolatnak részleteit, és amely mellékletként közreadja a Szabó Sámuelhez írt leveleket: a legtöbb, tizenegy Arany Juliskától származik (1859. szeptember 20-tól 1860. május 30-ig), Arany Jánostól kettő (1869. november 30. és 1860. június 20.), Gyulai Páltól kettő (1859. október 6. és 1860. június 14.), Szilágyi Sándortól egy (1859. augusztus 14.), Szabó Jánostól három (1859. július 21., 1859. augusztus 6., 1859. augusztus 14.), Arany Lászlótól kettő (1882. december 21. és 1888. november 23.), Heckenast Gusztáv felhívása (1860. október), Arany János felhívása (1862. október 15.). Felvilágosítást kapunk így Juliska életének olyan jelentős szakaszáról, amely Arany Jánosnak mint apának is elkerülhetetlen feladatokat szabott.

A most napvilágra került levelezés első újdonsága a terjedelem. Senki sem gondolta, hogy Juliskának ilyen hosszú ideig tartott az érzelmi küzdelem, és ez családjának, elsősorban apjának sokáig tartó felelősséget jelentett. Azt sem gondoltuk, hogy mindez összefüggött Juliskának a Csengery családnál való, 1859. október végétől 1860. áprilisáig tartó pesti tartózkodásával, sőt az Arany családnak 1860. októberében Pestre költözésével is.

A most közölt levelektől és azok értelmezésétől inspirálva lássuk azt, amit eddig tudtunk vagy véltünk tudni, azt, amit most tudtunk meg, és azt, ami ebből következhet a *Toldi szerelmére* vonatkozólag.

Szabó Sámuel Nagykörsön 1859 nyarán, feltehetőleg augusztus 8-án, megkérte Juliska kezét.²⁰ Ekkor a 18 éves leány érzelmileg foglalt volt: „Szerettem egy embert, fiatal könnyen hívő szívem minden szerelmével, tapasztalatlan, forró, szenvedélyes lelkem minden bizalmával”²¹ – írta Juliska három hónappal később, már Pestről, Szendrey Máriának, Gyulai feleségének. Az itt meg nem nevezett személy a nagykörsői református lelkész, Báthory Gábor fia volt.²² Szabó Sámuel leánykérésére – folytatta Juliska – „Hogy mit feleltem Apámnak, mikor Szabónak óhaját nyilvánította előttem? ... gondolhatod! Elmondtam, hogy szeretek s viszontszeretetem; kértem ne akadályozza boldogságomat, ne adjon ahoz ki iránt a becsülésem kívül semmit nem érzek, nem érezhetek. [...] Szüleim szomorúan bár, – még is megnyugodtak s mondták kövessék szívem sugallatát.”²³

Arany János a már idézett, az 1850-es évek elejéről való *Pro memoria* című jegyzetében felhívta a figyelmet arra, amire a *Daliás időkben* feltétlenül ügyelnie kell.

¹⁹ OLOSZ Katalin, „*Iszonyu volt a harc szívem és eszem közt folyt*”: Arany Juliska és Szabó Sámuel kapcsolatának története korabeli levelek tükrében, *Irodalomismeret*, (32)2022, 3. sz., 4–136.

²⁰ *Uo.*, 17.

²¹ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA Margit, *Arany estéje*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944. 37. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 15.

²² Csengery Antal Gyulai Pálhoz, Pest, 1860. márc. 28. = GYULAI Pál *levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. Somogyi Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 410.

²³ ROLLA, *i. m.*, 36–37. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 15.

„Éreztetni kell az olvasóval”, hogy a különböző főszereplők, Tolditól Holubárig, milyen hibákat követtek el. Többek között „Rozgonyiban” hiba, hogy leányát, szíve megkérdezése nélkül harcz játék kockájára, vásárra teszi: lakol érte mert elveszti leányát.”²⁴ A Juliska említette „kövessem szívem sugallatát” és Rozgonyi hibája, amely szerint „leányát szíve megkérdezése nélkül” teszi vásárra, arra figyelmeztet, hogy köze van egymáshoz a Rozgonyi Piroska és az apja közötti viszony kifejtésének, valamint Arany felelősségének: egyszerre látjuk őt mint költőt és mint apát.

Juliska levele a következőképpen folytatódott:

Szabó Nyitrába utazott azzal a határozattal, hogy tíz nap múlva vissza jön a válaszáért. [...] E tíz nap nagy forduló pont volt életemben. Igen, igen sok történt velem! Mint a villám ha derült égből csap le oly hirtelen és váratlanul jött lelkemnek a meggyőződés, hogy meg vagyok csalva, ki vagyok játszva. Hogy a kit én úgy szerettem, a kit én oly végtelenül szerettem, a kinek szavában jobban hittem mint mindenkiében, mint szüleimben, mint talán magában a Megváltóban, az egy sehonnai haszontalan könnyelmű, léha ember, az nem szeretett soha, az egy olyan ember kinek feje, szíve üres csak ajka van tele megmérgezett mézzel, hogy az nem méltó arra, hogy rá gondoljak; nem méltó arra, hogy megvessem!! [...] És ez mind azalatt a tíz nap alatt történt, míg Szabó távol volt. Mikor vissza jött a körülményekhez képest lehetőleg nyugodt voltam. Ekkor szüleim féltettek s óvtak Szabótól, mert félték, hogy dacból odadobom magamat. Ezt nem tettem, nem tudtam volna tenni már magában a Szabó iránti tiszteletből sem.²⁵

Arany Juliskát szülei attól féltették, amit Rozgonyi Piroska meg fog tenni: ő dacból odadobta magát a *Toldi szerelmének* 1863/4-ben írt II. énekében. Pedig szerelmesen várta Toldit, akit egyszer látott „nagy vitézi tornán”.

Ott lebeg előtte, vízben, égen, napban,
Bár mi tárgyra néz is: Toldi képe abban;
Még szemét behúnyva is foly az ígézet,
Mint ha ki valamit erősen megnézett.
Oh, sziv édes álma, ha nem álom volnál!
Perc, rövid muló perc, soha el nem múlnál!
Rózsa mindig nyílnál, el sem is virulnál!
Szerelem, szerelem, jaj be áldott volnál!

Piroska látta a párviadalokat és azt is, hogy Toldi Tar Lőrinc nevében viaskodott; amikor az győztesként megjelent, tudta a csalást, de nem szólt:

Született szemérem, tanult kötelesség:
Oh, a leány sorsa csupa kénytelenség!

²⁴ *Toldiana*, MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, K 505.

²⁵ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = *ROLLA, i. m.*, 37–38. Idézi: *OLOSZ, i. m.*, 15–16.

Elhárította a védelmet is:

Köszönöm, köszönöm. Nincs panaszom semmi,
Akarok Tar Lőrinc felesége lenni.

Juliska levele így zárult:

Szabó iránt nem érzek a becsülésnél és a részvételnél most még egyebet. De nem is csoda. Nem szerettem volna soha, de nem is merném azt mondani, hogy szerettem, ha most már tudnék más iránt valamit érezni! De épen mert annyira becsülöm őt, nem tudom visszautasítani, nem tudnék neki oly nagy fájdalmat szerezni. Ő nem tud semmit arról, mit neked fönnebb írtam, ő csak annyit tud, hogy nem szeretem, de senkit sem is szeretek. Kértem, hogy várjon és reméljen az időtől minden jót, vagy ha meg kell lenni, minden rosszat. Ezzel ment el most is. [...] Adja ég, hogy mi Neked, nekem és minden jó akaróimnak óhajtása, – tudniillik, hogy Szabót szeretni tudjam – beteljesedjék!!!²⁶

1859. augusztus 25-én Szabó Sámuel ismét Nagykőrösön volt. Olosz Katalin írja a fennmaradt dokumentumok alapján, hogy ez volt a Juliskától való búcsú napja. Ekkor tudhatta meg „Arany János döntését arról, hogy végleg ugyan nem utasítja el, de nem is biztatja, várjanak a döntéssel, amelynek feltétele annyi, hogy ha Juliska időközben megszereti Szabót, a költő-apa nem áll útjában boldogságuknak”²⁷

Szeptember 20-án Juliska ígérete szerint írt Szabó Sámuelnek, aki még nem tudott a nyári szerelmi csalódásról. Az őszi helyzet így más volt, mint az első találkozás:

Igaza volt Önnek! Most én is által látom hogy a' távollét fejleszteti növelheti ugyan a' szerelmet, de nem – szülheti. [...] Arról legyen meggyőződve, én biztosítom hogy senkit a' világon senkit nem szeretek. Szivem tökéletesen szabad és osztatlan; 's – mint személyesen is mondtam – nem fogom azt Ön ellenében elsáncolni, sőt – a' menyiben hatalmamban áll – igyekezem hogy óhajtott célját elérje. A mit pedig e részben Önnek ajánlhatok: jöjjön mikor csak lehet, mikor csak körülményei engedik; adja minél több jelét szerelmének mindenben és mindenütt hol csak alkalma lesz rá. Reméllem hogy ez sokat teend. Én jelenben is Önnek adhatnám kezemet a' nélkül hogy az engem boldogtalanná tenne, a' nélkül hogy az által valami nagy áldozatot hoznék Önnek: de nem tudom, nem akarom, és nem is fogom soha senkinek ha vele együtt szivemet is nem adhatom.²⁸

Juliska Szilágyi Sándor kézbesítésével kapta meg Szabó Sámuel válaszát (amely, a többivel együtt, érthető okokból nem maradt meg), aki személyesen megjelent Nagykőrösön október közepén, majd – a Szendrey Máriaának írott, már idézett leveléből következően,

²⁶ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriaának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA, *i. m.*, 38–39. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 20.

²⁷ OLOSZ, *i. m.*, 19.

²⁸ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Nagykőrös, 1859. szept. 20. = *Uo.*, 67.

Pesten is: „Kértem, hogy várjon és reméljen az időtől minden jót, vagy ha meg kell lenni, minden rosszat. Ezzel ment el most is.”²⁹ Arany János ugyanis, egy nappal a Kazinczy-centenárium megünneplése előtt, október 26-án felutazott Pestre. A Tompa Mihálynak írt beszámolója szerint „Julcsa és Laczi is feljöttek velem Pestre; Julcsa ott is maradt. Szándéka a tél nagy részét ottan tölteni, – ha belé nem ún a városi életbe.”³⁰

Juliska a Csengery család vendégésként töltött öt hónapot Pesten: „Most feljöttem Pestre a jó kedves Csengeryékhez, hogy ne legyenek mindig a multra emlékeztető tárgyak közt és hogy gyógyuljak meg egészen.”³¹ November 3-án azt kérte Szabó Sámueltól, hogy „jobb lesz ha levelét ide Pestre Csengery bácsinak czimezi, s nem – mint határozók – Szilágyinak Kőrösre.”³² A marosvásárhelyi tanárember karácsonyra tervezte újabb feljövételét.

Arany 1859. november 30-án írta meg első levelét Nagykőrösről Szabó Sámuelnek:

Tisztelt collega úr,
kedves öcsém!

Pár nappal ezelőtt kaptam leányomtól levelet, melyben gyermeki őszinteséggel tárja föl lelki állapotát. Úgy látom, hogy igen nagy küzdelem foly lelkében s nem tudja magát igenre vagy nemre határozni. Korát, fejlődését, tapasztalás hiányát tekintve, nem csodáltam, hogy eleinte az egészség nem tudta oly komolyan venni, mint a lépés fontossága megkivánja: de most e könnyű gondolkodás teljesen eltűnt, s helyébe küzdelem lépett. Úgy hiszem legokosabbat tennénk, időt engedve, míg e küzdelem lefoly, s nem erőszakolva érzelmeit, elhatározását. Ön, mint tudom, szándékszik ismét feljöni Karácsonyra: de vajon ez által nem fogja-e mintegy erőszakolva érezni magát, hogy siessen az eldöntéssel? Pedig az ily kényszerűség mély és nehezen kitörölhető nyomot hagyna a lélekben. Vagy nemet mondana, a mit ugyan ily előzmények után kevésbé hiszek; vagy igent, de azon megújulható fájdalmas érzettel, hogy nem volt elég ideje az önelhatározásra, – hogy siettették. – Mert bár önneli ismeretsége már most nem mondható nagyon rövidnek, de úgy látom én, hogy a tulajdonképi komoly küzdelem csak mostanában vette kezdetét; s bár ön iránt ellenszenvet nem táplál, sőt szives örömmel látja, de még mindig haboz kimondani a határozott szót. Véleményem tehát oda megy ki: hagyjuk őt magára egy darabig. Ön is meg lesz kímélve egy téli utazás kellemetlenségeitől, – valamint ő is a fájdalomtól, hogy nyilatkoznia kelljen, mielőtt magával egészen tisztába volna, mielőtt azt érzene, hogy e nyilatkozást önjószántából teszi. Ha ön látogatását tavaszfeléig elhalasztani nem sokallná, úgy hiszem, ez elég idő lenne arra, hogy e küzdelem csendesesen lefolyjon. Mert megvallom, csak azon meggyőződés mellett ohajtom leányomat Önnel egyesíteni, ha tudom, hogy szívhajlam vezeti karja közé.

²⁹ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA, *i. m.*, 38. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 20.

³⁰ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. nov. 2. = AJÖM XVII., 345.

³¹ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA, *i. m.*, 38. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 20.

³² Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1859. nov. 3. = OLOSZ, *i. m.*, 68.

Bocsásson meg, ha netán levelem, vágyait kellemetlenül érinté, s mindenek fölött kérem, ne tekintse soraimat elútasításnak, sem a szülék, sem leányom részéről – ki nek épen tudta nélkül irom – s fogadja szives kézzszorításomat!

igaz barátja
Ajános³³

Juliska apja következetes volt: ezúttal is a költő teremtette apa, Rozgonyi bírálatát követte, aki „leányát szíve megkérdése nélkül” teszi vásárra, majd aki nyáron azt tanácsolta leányának, hogy kövesse szíve sugallatát. 1859 telének elején is az a beleegezés feltétele, hogy „szívhajlam vezet karja közé”. Időt és türelmet kért, hogy a Pestre vitt Juliska önmagában döntsön.

Amikor a *Toldi szerelme* harmadik énekében a király búcsúzkodott Kesziben, Rozgonyi megígérte, hogy felkíséri leányát Budára: „Örömet ígérte, öröme telt benne, / Nem tudja, hogy inkább temetőbe menne.” A király válasza fontos és Arany János leveléhez hasonló – bár korábban úgy nyilatkozott, hogy „De nem úgy ütött ki, ahogy én akartam”, most pedig: „De Lajos, köszönve, mond: »az idő múlik«”.

Juliska igyekezett megszeretni Szabó Sámuel: „itt csak idő segíthet – írta 1860 elején –, itt csak egy gyöngéd baráti viszonyból fejlődhetik részemről szerelem. (Hisz azt mondják hogy a' barátságtól egy a lépés a' szerelemig!)”³⁴ Levelei ennek megpróbáltatásait és sikertelenségét tanúsítják.

Piroska viszont igyekezett legyőzni Toldi iránti szerelmét:

Rozgonyi Piroska föltette magában,
Hogy megtöri szívét fájdalmas igában,
Ketté szakad ámbár, és ha könyez vért is:
Feleségül mégyen Lőrínchez azért is. [...]
Piroska sokat tón – majdnem lehetlent,
Elnyomni szerelmét, az első egyetlent [...].

„1859 végére Szabó Sámuel két tűz közé került: Juliska arra kérte, hogy minél gyakrabban találkozzanak, mert úgy vélte, a személyes találkozások segíthetnek abban, hogy barátságból szerelemmé alakuljanak érzelmei. Arany János viszont éppen az ellenkezőjét, a távortartást kérte tőle, mert meglátása szerint Juliskának egymagában, befolyásoló körülményektől függetlenül kellene eljutnia a döntéshez”.³⁵ 1859 karácsonyán mégis létrejött a találkozás, amely során Juliska „ottléte alatt tájékoztatta Szabót előző szerelméről és csalódásáról”.³⁶

³³ Arany János Szabó Sámuelnek, Nagykőrös, 1859. nov. 30. = OLOSZ, *i. m.*, 86.

³⁴ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. jan. 8. = OLOSZ, *i. m.*, 71.

³⁵ OLOSZ, *i. m.*, 27–28.

³⁶ *Uo.*, 29.

Nagy a különbség Juliska és Piroska helyzete között: levelezés és apai óvás ellenére találkozás volt itt, a kényszerűvé vált távollét ellenére nagy szerelem maradt ott. Mindazonáltal mégis van hasonlóság kettejük lélektani harcában.

Az első a „szerelem-megvetés-fájdalom-szégyen” érzelméből következő lelki üresség, amelyet Juliska még kiábrándulásakor tapasztalt.³⁷ Piroska, amikor Tar Lőrinc győztesként megjelent, hasonló fájdalmat és szégyent érzett:

De, ha erőt tudna is venni szemérmén,
Nem lázad-e lelke mai szörnyü sérvén,
Hiszen *itt volt, megvitt*; odadobá csúfra,
Mint egy leszakított virágot az útra.
Most ennyi gyalázat ember elé jusson?...
Kocsi után ő, mely fel nem veszi, fusson?...
Nem! bár a halálnál még iszonyúbb jönne. –
Záporeső módra megeredt a könnye.

A másik a személyes felelősség: „magamra kentem minden szennyet minden mocskot”³⁸ – írta Juliska még a nyáron, majd 1860 elején: „ha soká így tart mardosó körmével szétszaggatja lelkemet az önvád!”³⁹

Piroska hasonlóképpen önmagán kereste a tévedést:

Minden okot, vádat, maga ellen zúdít,
És menti, kimentí, érte vivó Toldit:
Ki tudja, mi rejtett fogadás gátolta
Hogy megnyissa szívét, akkor, vagy azolta!
S nem volt-e az egész viadal kísértés?...
Bajnoka szívének betegítő sértés,
Hogy ama jöttmentnek magát oda dobja,
Csakhogy az oltárnál melegejék jobbja?...

Juliskára és Piroskára egyaránt vonatkozott a kötelesség, a becsület parancsa. Juliska 1860. január 8-i levelében írta, hogy:

senkivel olyan boldog nem lennék mint Kegyeddal, ha – viszontszerelem fejlődnek [!] ki bennem. Ismétlem nem tekintettem volna mindezekre, hanem már első találkozásunkkor azt mondtam volna egyszerűen hogy feledjen. Ez lett volna a becsületbeli kötelességem. De minthogy jobban meg voltam – vagyok – és leszek – győződve a Kegyed örök szerelméről mint valaha a’ magamról is, úgy gondoltam, hogy talán nem rontunk a’ dolgon semmit ha várunk, és reméllünk[.]⁴⁰

³⁷ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30. = ROLLA, *i. m.*, 37. Idézi: OLOSZ, *i. m.*, 16.

³⁸ *Uo.*

³⁹ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. jan. 8. = OLOSZ, *i. m.*, 72.

⁴⁰ *Uo.*, 71.

Mindez – hogy Olosz Katalint idézzem – „előrevetíti további leveleinek téma- és gondolatvilágát, amelyeknek csaknem állandó kulcsfogalmaiként emelhetjük ki az őszinteség, kötelesség, becsület, önvád, hálátlanság, önbecsülés szavakat”⁴¹

Hasonló szerepe van a becsületnek a *Toldi szerelme* V. énekében is, amelynek kezdetén Piroska lelkiállapotát a következő sorok jellemzik:

Halni ha lehetne, oh! halni szeretne:
Szűnjön meg az élet, csak a becsület ne!

Ugyanott, később:

S látva, hogy az ellen amit sorsa végez
Nincs menedék földhöz, irgalomért éghez:
E gyöngé teremtés, Piroska, ezentúl
Kezdte magát törni a kötelességhez.

S ez nyilvánul meg akkor is, amikor hármásban vacsoráznak, és Lőrinc elmenekül a felháborodott Miklós elől. Ő magával vinné Piroskát, aki

Kibontakozott és rebegi esdőleg:
„Becsületét véd meg, oh lovag, egy nőnek!”

Számukra elsődleges az ígéret, az adott szó hatalma. Juliska ezt írta: „Nálunk létében megígértem hogy fogok irni ’s Önt magamról, illetőleg érzelmeimről tudósítani. Komolyan vádolnám magamat ha ez első óhaját nem telyesiteném.”⁴²

Piroska pedig:

Erőltette magát Piroska, hiában:
Vergődhetik immár szava hálójában!

Toldi hasonlóképpen:

Oh! folya e lélek, rohanna magátul,
Csak büszke becsület ne állana gátul;
Piroska lelkével bizony összefolya,
Csak adott szó s ál harc szemérme ne volna [...].

Több azonos motívum összeköti őket. Juliska így ír álmodozásáról:

gyakran ugy elmerengek messze, messze a’ távol jövőben; ’s ugy találok, vagy talán érzem is hogy a’ Kegyed oldala mellett számomra egy boldog, nyugott, szép csöndes

⁴¹ *Uo.*, 31. Kiemelés az eredetiben.

⁴² Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Nagy-Kőrös, 1859. szept. 20. = *Uo.*, 67.

élet vár. Egyes jeleneteket idézek előlbe, elgondolom, hogy miként fogunk mindketten az egymás boldogítására törekedni, 's ebben egymással mintegy versenyezni, miként fogjuk egymással közölni apró gondjainkat, bajainkat; miként fogok én csak egyedül annak élni hogy Kegyednek minél több örömet szerezzek; ezt, mondom, mind föl gondolom 's ilyenkor nyugott, elégedett vagyok, vagy talán boldog is.⁴³

Piroska ebben reménykedik:

De mikor az első indulat alább szállt,
Kereste szegény *szív* a fogódzó nádszált,
Azt keresé titkon, éjente- naponta,
Hogy mi után áhit, még neki se' mondta. [...]
Ha talán a bántást a lovag megbánta,
S édes szerelemre fordulna iránta?...

Toldit pedig ez a jövő vonzza:

S megriad a kürtszó odafenn, úgy tetszik,
A dobogó hídat elébe eresztik,
Fönn meg az erkélyen hű asszonya várja:
Piroska, Piroska – fészken ülő párja.

Közössé válik Juliskában és Piroskában a kétségbeesés, a meghalni akarás, amely azonban nem vezet öngyilkossághoz. Juliska így jellemzi önmagát:

Jobb lenne ha én nem is lennék többé a' világon; hidje el oly igazán kívánom ezt gyakran. A multba nem merek vissza pillantani, mert csak keserűséggel kell szemeimet elkapni onnan; a jövőben nem látok semmit mi vígaszomra, vagy kárpotlásomra lenne; itt tengődöm a' jelen egyhanguságában, elégedetlenül sorsommal, 's mindenkivel széles e világon!⁴⁴

Aztán Kegyed épen úgy tesz, mintha én tudj' Isten milyen öngyilkolási eszmékkel volnék tele. Azért hogy szeretnék nem élni nem következik hogy egyszersmind megöljem magamat.⁴⁵

Piroska is hasonló állapotban van:

De könnyü halálhoz nincs semmi reménység:
Játszik piros arcán az ifju egészség,
S úgy védi magát a viruló ép élet:
Soha öngyilkosság eszébe se rémlett.

⁴³ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. jan. 25. = *Uo.*, 73.

⁴⁴ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. márc. 12. = *Uo.*, 82–83.

⁴⁵ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. márc. 23. = *Uo.*, 84.

Arany János második, Juliska és a marosvásárhelyi tanár kapcsolatát lezáró, 1860. június 20-án kelt, most nyilvánosság elé került levele a *Toldi szerelme* előtörténetéhez tartozik.

Kedves kolléga ur!

Leányom közlé velem Önnek utóbbi levelét, melyben vágyat fejez ki a kőrösi látogatás iránt. Apai kötelességet vélek teljesíteni, ha ezúttal én válaszolok.

Őn tudja, minő érzelmekkel fogadtam legelső ajánlatát. Oly feltételhez kötém apai jóváhagyásomat, a mi legtermészetesb, sőt egyedül természetes. Ha leányom hajlamát bírja – ez volt föltételem. S azóta nem történt változás érzelmimben. De azóta hosszú idő folyt le, elég idő arra, hogy leányom részéről is kifejlődjék a sympathia. Semmi akadályt nem tevénk mi szülők. És mi az eredmény? Ott állunk, hol az első napokban – sőt félek, hogy ott sem.

Ne csalja magát, édes barátom. Mióta Juliska Pestről hazajött, elég alkalmam lőn kitapogatni érzelmeit. Ő erkölcsi kötelességül tette volt magának, Önt megszeretni. Azt hívé, hogy oly tiszta érzelmeket viszonzni becsületben járó dolog. Szüleinek tanácsa, javallása mindazoknak, kiket tisztel és szeret, – nem különben saját eszének meggyőződése az Ön nemes tulajdoniról: mindez parancsoló törvény gyanánt tűnnek előtte fel. De a szív nem hajolt meg e törvénynek: hosszú, makacs, gyötrő küzdelem következék. Az életvidor leánya elveszté kedélye friseségét, halk szomorúságba süllyedt, figyelme szórakozott, arcza borongó, egészsége megtámadva lőn. Döbbenve láttuk rajta e változást: nem ismerénk benne leányunkra. Így telt el pár hó a pestről hazajövetel után. Végre többszöri unszolásom erőt veve rajta: kitört belőle a szó. Édes barátom: elmondjak-e mindent röviden? Ő feláldozta volna magát, szerelem nélkül, az ügyvélt erkölcsi kötelességnek, és mert kimondhatlanul sajnálta Önt; – fel, – habár ez áldozatban szíve szakadt volna is meg! Tartoztam Önnek ez őszinteséggel.

Most már átal fogja Ön látni, hogy ide jövele mindkettejük részéről csak a szenvedést újítaná meg. A találkozás méginkább [!] fölszítaná Önnek jobb sorsra méltó gerjedelmét, a nélkül, hogy a viszonzásra csak annyi remény is mutatkoznék, mint eddig. A másik félnél pedig újra kínos küzdelem állna be, s erőszakolása annak, a mit erőszakolni nem lehet. Ne jöjjön, kérem. – Mi a szünidőt úgy sem szándékozunk itt tölteni, hacsak véletlen akadály el nem fog. Aztán leányos szülék a világ szeme és nyelve iránt is tartoznak némi figyelemmel, hamár a kilátás ennyire bizonytalan. Ön nem fog minket balúl érteni.

Bocsásson meg, ha keserű perczeket okoztam. Kötelességből tevém, Ön és magunk iránt. Fogadja egyszersmind baráti jobbjomat és tartsa meg szives jó indulatában

tisztelőjét
Aranyt⁴⁶

A levél szókéncse visszhangzik a *Toldi szerelmében*. A kötelesség, amelyre a levél hivatkozik, éppolyan erős, mint amilyen Rozgonyi Piroska és Juliska esetében volt: Arany szükségesnek látta az apai beavatkozást, azt, hogy megszüntesse azt a „parancsoló törvény”-t, amely leánya lelkismeretét fenyegette.

⁴⁶ Arany János Szabó Sámuelnek, Nagykőrös, 1860. jún. 20. = *Uo.*, 87–88.

Piroska a királynak írt levelet; ennek nyomán Toldi számára az

Érsek az egyháznak feloldja nagy átkát,
Vissza neki adja lelki szabadságát;

egyúttal felmentve őt a „lovagi törvény” üldözése alól. Az apa levele Juliska lelki békéjéhez tette meg az első lépést.

„Az életvidor leányka elveszté kedélye friseségét” – írja Arany Szabó Sámuelnek. A VI. ének emlékezése szerint most már nem jelenhetett meg Juliska „árva leánya” számára „az a vidor élet, / A szép kis alakból kisugárzó lélek,” amely a X. énekben Piroskát így jellemezte:

Itt, ahol a szívek hallgatva megtörnek,
Egy deli, vidor szűz – ugyan, inkább gyermek –
Készül kezeimből venni örök fátýolt;
Nem mert a világnak meghalt s ide vágyott...

A költő emlékezése pedig így eleveníti meg Juliskát:

Az a komoly érzés játszi kedély mellett,
Melyért idegennek is szeretni kellett;
Nyílt szív, ajak és arc, nevető nagy kék szem...

„Ő feláldozta volna magát, szerelem nélkül, az ügyvélt erkölcsi kötelességnek, és mert kimondhatlanul sajnálta Önt; – fel, – habár ez áldozatban szíve szakadt volna is meg!” – összegezte Arany leányának szándékát. Ez így tér vissza a *Toldi szerelme* II. énekében:

De csak egy pillantás, a szerelemé kell:
Jaj neki! a szíve ketté hasad ékkel [...].

Szíve baját egy sem tudja Piroskának;
Panasza most sincsen halovány ajkának:
Édes ölö bűnét kebelébe zárván,
Megy az áldozatra – néma, kötött bárány.

A VI. énekben pedig így:

Hát még, ha leányi áldozatát méri!
Meddő legyen inkább, az egeket kéri;
S visszára viszálván anya-éreményét,
Meggyűlöli apja lehető reményét.

Elmondható tehát, hogy Rozgonyi Piroskára is áll az, amivel Arany Juliska összegezte küzdelmét: „Iszonyu volt a harc mely szívem és eszem közt folyt”⁴⁷ S a *Toldi szerelmének* eddig csodált ábrázolásai mögött nemcsak költői és lélektani mélység, hanem apai szenvedés és hosszú, szolidáris próbatétel rejtőzik.

Juliska és Szél Kálmán eljegyzése 1863. március 18-án volt Nagyszalontán. Arany így tudósította Tompa Mihályt: „A viszony kölcsönös hajlandóság útján fejtett ennyire: s nekünk szüléknek semmi okunk e házasságban leányunk sorsa iránt meg nem nyugodva lenni.”⁴⁸ Az esküvő az év nyarán, augusztus 9-én volt, Arany Jánosék lakásában. „Ismét egy koczka, kis családunk életében – reméljük s adja isten, jól forduljon! De, édes barátom, e néhány hónap alatti tapasztalásim folytán, vigaszúl nektek, mondhatom, hogy ha boldogság gyermekekkel birni, – még is van abban némi megnyugvás, ha az embernek.... nincsenek gyermekei! többet nem mondhatok – talán okom <sinces> ennyire sincs.”⁴⁹ Arany ezután, 1863 végén tért vissza – mint írta, némileg megnyugodva – a *Toldi szerelméhez*.

---

⁴⁷ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Nagykőrös, 1860. máj. 30. = *Uo.*, 85.

⁴⁸ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1863. márc. 18. = *AJÖM* XVIII., 292.

⁴⁹ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1863. júl. 23. = *AJÖM* XVIII., 343.

SZILÁGYI MÁRTON

A *Vanitatum vanitas* és Arany lírája

Korompay H. János egy néhány éve megjelent tanulmányában igen gazdagon adatolva tekintette át Kölcsey Ferenc Aranyra gyakorolt hatását – nem kizárólag azt vizsgálva, hogy miképpen mutatkozik meg a Kölcsey-élmény szövegszerűen is Arany lírájában, hanem ennél sokkal komplexebb módon kívánta értelmezni a két életmű kapcsolatát (kitérve például Kölcsey politikai szerepvállalásának a lehetséges következményeire is).¹ Ez a dolgozat jó alkalmat ad arra, hogy a jelenségre – egy szűkebb fókuszra választva – poétikai szempontból is megpróbáljunk rákérdezni, úgy, hogy csak egyetlen Kölcsey-költeményt állítunk a középpontba: vajon miféle jelentősége és értelme lehet annak, hogy Arany az életművében többször is szövegszerűen utalt az egyik legfontosabb Kölcsey-versre, a *Vanitatum vanitasra*? Hiszen Arany azzal, hogy textuálisan többször is beépítette pályája különböző fázisaiban verseibe a *Vanitatum vanitas* jellegzetes szófordulatait és szintagmáit, határozottan bekapcsolódott a mű változó (és változatos) olvasataiba. Ennek érzékeltetése érdekében célszerű kiválasztani néhány olyan Arany-verset, amelyben markánsan megjelenik a Kölcsey művére tett utalás, és ezeken keresztül érdemes az intertextuális kapcsolatok variációt, illetve ennek a poétikai következményeit megragadni.

Kölcsey versének bonyolult és többágú értelmezéstörténetében alighanem Csetri Lajos elemzése hozott jelentős fordulatot: talán ő volt az első, aki tudatosan szakítani igyekezett a költemény világképét mentegetni törekvő elemzési stratégiával, és ezáltal kilépett abból a dichotómiából is, amely a világképi optimizmus és pesszimizmus erőterében próbálta meg elhelyezni a művet (vagy kárhóztatva, vagy éppen ünnepele a székszis állítását).² Csetrinek a vers alapszerkezetéről adott leírása jól mutatja, hogy szerinte a versben egymással szembeállítva két lehetséges nézőpont ütközik:

¹ KOROMPAY H. JÁNOS, *Kölcsey-reminiscenciák Arany János életművében*, Irodalomismeret, 32(2021), 4. sz., 4–19.

² CSETRI LAJOS, *Kölcsey Ferenc Vanitatum vanitas című versének értelmezéséhez* = Uő, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, II, összeállította SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Mária, Bp., L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007 (Ligatura), 127–134. Dávidházi Péter ugyan egy 1990-ben keletkezett tanulmányában úgy vélte, a *Vanitatum vanitas*ról írott újabb tanulmányokból – ezeket ő már Szauder József 1968-as dolgozatától számítja – „már teljesen eltűnik a vád, s el az apológia kényszere, ugyanis szerzőiket már egyáltalán nem foglalkoztatja a világnézeti vétség kérdése, melynek határát egyébként is máshol húznák meg, mint ama régiek”. Lásd: DÁVIDHÁZI PÉTER, *A kitagadástól az irodalmi kánonig: A Vanitatum vanitas és a magyar kritika* = Uő, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 144–173. Az idézet: 170. [Kiemelés az eredetiben.] Ez akár igaz is lehet, én azonban inkább Csetri értékelésével értek egyet, hogy ennek ellenére ezek az újabb tanulmányok is erősen benne vannak még a szakirodalmi hagyományban – bár Csetri itt csak Szauderről beszél konkrétan:

A minden hiábavalóságáról kimondott maxima, a lényeg előrebocsátása után nézzük az utólagos igazolására felhozott érvek minőségét. A versszak a beszélő egyetemes világszemléletének bizonyítéka; számára a föld nem a világegyetem középpontja, mint az antik és a zsidó-keresztény kozmogónia számára, hanem maga is térbelileg jelentéktelen, időbelileg rövid életű [a] térben és időben végtelen világegyetemben, mint ahogy azt az újkor természettudományos alapú világszemlélete látta egészen Einsteinig, illetve a nagy bumm és a táguló világegyetem térben véges, időben végtelen világegyeteméig, melynek talán első megsejtése volt Nietzsche örökviszátérés-látomása.³

Innen nézvést pedig szinte értelmetlennek látszik az a korábbi vita, amely a vers állítólagos pesszimizmusáról (illetve a költőnek a pesszimizmushoz való jogáról) folyt – noha éppen ezért a vers értelmezéstörténete számos nyilvánossá tett (vagy éppen homályban hagyott) világnézeti előfeltevést segíthet megragadni.⁴ Mindazonáltal a dolgok végső értelméről mondott állítások végső eredőjét máshol látom, mint Csetri: megítélésem szerint ehhez nem sok köze van a természettudományos világképnek, mert egy egészen más, akár hagyományosnak mondható nézet felől is megfogalmazhatók a vers érvei. Ez pedig az örökkévalóság és az isteni tervként felfogott üdvtörténet – a halandó ember számára nem is hozzáférhető, legfőljebb megsejthető – nézőpontja, amely alapján mindenféle emberi törekvés „hiábavalóság”. Ezt az Ószövetség bizonyos könyvei prófétái közlésként adják az olvasó tudtára, és ezt a fajta – nem emberi, hanem isteni eredetű – bölcsességet tartalmazza a Prédikátor Könyve is, Salamonnak tulajdonítva. Ez az isteni nézőpont képződik meg a versben, és erre az első strófa határozottan fel is hívja a figyelmet, amikor a Bibliával azonosítható „írás”-ra utal, és a Prédikátor Könyvének pozícióját idézi föl: a vers felütése azt állítja, hogy az „Írás”-ban helyezkedik el bölcs Salamon tanítása, azaz a Bibliának és egy bibliai könyvnek (afféle „pars pro toto” típusú), bennfoglaló viszonyára utal a vers beszélője, viszont a vers olvasóját az „egész” olvasására szólítja föl. Mellesleg éppen ez a pont az, ahonnan nézvést új értelmet lehet adni annak a régi dilemmának, hogy ugyanis van-e köze egymáshoz a két, igen közeli keletkezésű Kölcsey-versnek, a *Vanitatum vanitas*nak és a *Hymnus*nak, vagy csupán egymás ellenpontjaként lehet felfogni őket: a lírai ének az abszolútumhoz való viszonya közös pont ebben a két költeményben, és az eltérés a személyiség ehhez való eltérő kapcsolódásában rejlik.⁵ Az isteni lényeghez a racionális belátással való közeledés ugyanis alapvetően eltér attól, hogy Istent egy közösség érdekében végzett,

---

„ez a nagyszerű versértelmezés is a hagyományos mentegetés sorozatába tartozik, csak a bonyolultabb változatába, mely a költemény hangnemén és stilisztikáján keresztül akarja érvényesíteni az eszmények emberét, a fájóan aktuális ideálokkal való vívódás költőjét” (CSETRI, *i. m.*, 131).

³ CSETRI, *i. m.*, 131.

⁴ Erről lásd: DÁVIDHÁZI, *i. m.*

⁵ A két vers párhuzamos elemzésére példa: HORVÁTH Károly, *A Hymnus és a Vanitatum vanitas: Kölcsey pályafordulata*, *Literatura*, 12(1985), 1–2. sz., 37–64. Lásd még a következő népszerűsítő monográfia hasonló, szembeállító logikát követő fejezetét: SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc (1790–1838)*, Pozsony, Kalligram, 2011 (Magyarok emlékezete), 96–98.

paraklétoszi pozícióból⁶ elhangzó ima helyzetéből szólítja meg a lírai én. Igaz, marad egy közös előfeltevés, amely csak kimondatlan kérdésként ugyan, de jelen van mindkét vers alaphelyzetében: ez pedig az isteni Gondviselés létének az állítása (vagy legalább: áhítása), hiszen ennek működéséről biztos tudomása nincs és nem is lehet a lírai éneknek. A *Vanitatum vanitas* éppen ezért legföljebb az emberi ismeretszerzés korlátairól mondhat kemény kritikát, de semmiképpen nem tekinthető valamiféle világnézeti szkepszis állításának – sőt éppen ellenkezőleg, hiszen ha létezik az a másik, a „hiábavalóságot” joggal állító távlat, akkor az a Gondviselés működését is magában foglalhatja (csak éppen erről nem lehet biztos meggyőződést szerezni, és ennyiben valóban jelen van a kétely erőteljes mozzanata). S a vers ironikus potenciáljához talán az is hozzászámítandó, hogy miután a vers ennyire határozottan egy bibliai könyvre és a bibliai bölcsességre ráutalva kezdődik, a gondolatmenet nem ezt erősíti föl, hanem a sztoicizmus morális modelljének az állításába vezet el.

Van-e bármi nyoma annak, hogy Arany érzekelte (és éppen ilyen módon érzekelte) Kölcsey versének sugallatát? Korompay szerint az egyik első nyom a *Vanitatum vanitas* intertextuális beépítésére még az 1850-es évekből származik,⁷ és a Kölcsey-szöveg bensőséges elsajátítására a *Gondolatok a béke-congresszus felől* című vers a leglátványosabb példa, amely Arany első gyűjteményes kötetének, az 1856-os *Kisebb költeményeknek* a része volt.⁸ Korábban már Keresztury Dezső is említette a *Vanitatum vanitast* ennek az Arany-versnek a kapcsán: „A *Vanitatum vanitas* ihletésének nyomait [...] a *Gondolatok a békekongresszusra* [sic! – Sz. M.] eszme- és formavilágában is megtaláljuk.”⁹ Arany versének a ritmikája nem teljesen azonos a Kölcseyével, noha itt is, ott is hetes-nyolcas, felező ütemű sorok figyelhetők meg, és a *Gondolatok a béke-congresszus felől* című költeményben valóban felbukkan egy olyan intertextuális utalás is, amely a *Vanitatum vanitasra* tett célzásnak érthető:

Oh, a világ története
Szomorú egy tanulmány!
Mint buborék tűnik fel ott
Nép, nép után kimulván;
Jaj annak, mely már tündökölt!
Annak közelg halála,
Elsimul a víz tükre és
Új hab tolul reája.¹⁰

⁶ A fogalom Dávidházi Péter elemzésének a kulcsfogalma: DÁVIDHÁZI Péter, *A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya = Uő, Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 102–122.

⁷ KOROMPAY, *i. m.*, 8–10.

⁸ A kötet újrakiadása: ARANY János *kisebb költeményei*, s. a. r. és a kíséret tanulmányt írta SZILÁGYI Márton, Bp., Helikon, 2017. A vers: 122–127.

⁹ KERESZTURY Dezső, „*S mi vagyok én...*”: *Arany János 1817–1856*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 107. Erre a megállapításra Korompay is utalt: KOROMPAY, *i. m.*, 11.

¹⁰ ARANY, *i. m.*, 125.

Ehhez a metrikai rokonsághoz és a közös toposzhasználathoz (a buborék mint történet-filozófiai értelmező metafora) pedig hozzászámítandó az Arany-versnek a Kölcseyével rokon gondolati dilemmája: az emberi történelemnek és az isteni tervként felfogható történelem legfőbb értelmének az összevetése. Végző soron ez is a providencia lehetőségére kérdez rá, ám továbbgondolva a Kölcsey fölvetette kérdést. Aranytól az emberi társadalom örök törvényének tételezett háború áll szembe az isteni gondviselés rendjével, amely maga a béke – ám e kettőnek az ereje nemhogy semlegesítené egymást, hanem mintha más szinten működne.¹¹ Márpedig éppen ez a kettősség az egyik legfontosabb alkotóeleme Kölcsey versének is: ugyanaz a jelenség ott hol emberi nézőpontból (heroikus és nagyszerű dologként), hol meg az isteni nézőpont felől (hiábavalóságként) jelenik meg, és ezt a diszkrpanciát csak etikai módon, egy antik sztoikus szemlélet keretében látja feloldhatónak a vers (ha ezt egyáltalán feloldásnak tekinthetjük, hiszen a dilemmára így egy másik dimenzióban és egy másik kulturális hagyományelem kontextusában fogalmazódik meg a reflexió). Aranytól a Kölcsey-vershez való történelemelméleti viszonyát ráadásul egy elemi szorongás is befolyásolta: feloldhatatlannak tűnt számára a kérdés, hogy miképpen viszonyul a történelem és a nemzeti jelleg állandósága. Az a heroikus magatartáseszmény és identitásképlet, amely a *Toldi* sajátja volt, szinte azonnal megkérdőjeleződött: a *Toldi estéje* már azzal kénytelen számot vetni, hogy véglegesen lezárult a Toldi-típusú hősök kora, ráadásul úgy, hogy ezzel a váltással már magának Toldinak is szembesülnie kell, és ami utána jön, az oly annyira eltér a tőle reprezentált világtól, hogy annak már a magyarsággal való azonossága is kérdéses. A költeményben a haldokló Toldi és a mellette ülő király végső beszélgetése, szóváltása éppen ezt a dilemmát jeleníti meg.¹² A kettejük szemlélete közötti különbségnek pedig az egyik megragadható pontja éppen a háború és/vagy béke kérdésköre, amely a *Gondolatok a béke-congressus felől* című versben is explicitálódik. Arany számára nem bizonyul lehetséges opciónak a világtörténelmi haladás áramával való szembehelyezkedés és valamiféle anakronisztikussá váló hagyományörzés hirdetése sem, ugyanakkor csak melankóliával tud viszonyulni az így előálló változások lehetséges hatásához is. A *Buda halála* epikus formában is éppen ezzel a problémával nézett szembe, olyan módon, hogy a változás kétarcú (elkerülhetetlen és elriasztó) mivoltát már a magyarság előtörténeteként prezentált hun történelem viszonyai között is jelenvalónak mutatta (gondoljunk csak a békét akaró Buda és a háborút képviselő Etele viszonyára és arra, hogy a saját identitását a permanens háborúra felépítő hun közösség vajon azonos maradhatna-e még önmagával a béke körülményei között).

Ennek a feloldhatatlan és Aranyt – ahogyan ezt a huntrilógia elkészült részei tanúsítják – a továbbiakban is erősen foglalkoztató dilemmának a legerőteljesebb megfogalmazása a versben a következő néhány sor:

¹¹ A vers értelmezésére lásd: BALOGH Gergő, *Arany János és a béke*, Alföld, 68(2017), 6. sz., 68–83.

¹² Ennek kapcsán lásd még bővebben: SZILÁGYI Márton, „Az utolsó magyar”: *Arany János élete és költészete*, Bp., Osiris, 2023 (Osiris Irodalomtörténet, Monográfiák), 155–164.

Midőn a gazdag megkövül
És a szegény elfásul...
Egy szóval a polgárodás
Fordul reánk csapásul:
Akkor elétör egy vad nép
Szilaj vére s erénye
És elborit, mint a tenger
Hullámi, vagy fővénye. – ¹³

A fogalom, amelyet Arany itt használ, a „polgárodás” egyértelműen a civilizáció értelmében szerepel ebben a strófában. Az 1867 utáni magyar lexikonokat fogalomtörténeti szempontból áttekintő Halmos Károly egymás szinonimájaként (vagy legalább ugyanazon asszociációs körbe tartozóként és ilyenformán egymást értelmezni képes szócikként) meg is találta a *polgárisodás – művelődés – civilizáció* szavakat, és ez Arany versének szóhasználatához is kulcsot kínálhat (az első kifejezésnek a kurtítása lehetővé akár metrikai kényszer vagy esztétikai kérdés is a költő számára).¹⁴ A civilizatorikus fejlődés mint elkerülhetetlen, ugyanakkor a nemzeti identitást veszélyeztető erő, amely összekapcsolódik a ciklikus történelemszemléletből ismerős szorongással (eszerint az egykor vezető szerepet betöltő nemzetek törvényszerűen lehanyaglanak és vagy megsemmisülnek, vagy jelentéktelenségbe süllyednek), Arany számára áthidalhatatlan konfliktust jelentett, nem véletlen, hogy ezt már korábban epikus formában is emlékeztető módon érintette.

Arany életművében először a *Toldi estéjében* bukkant föl az a kínzó dilemma, amely aztán számos más, későbbi alkotásában folytatódott: a nemzeti önazonosság fönmaradásának és megváltozásának a lehetősége. Mert a *Toldi estéjében* nem csupán Toldi Miklós hírnevének fönmaradásáról van szó, hanem arról a közösségi emlékezetéről is, amely ezt képes fönntartani (vagy éppen: képes elfelejteni). A nemzeti közösség kohézióját jelentő hősi tettek időszakának elmúlásával az emlékezet lehetne az egyetlen, amely megőrizheti az ezekre a cselekedetekre épült identitást – csak hogy az elkerülhetetlen bekövetkező „polgárodás” ezt óhatatlanul felszámolja. Ilyenformán pedig a közösség eltűnésének a sejtelve tapasztalattá válhat, és megerősíti a költő magányát: ez pedig majd Arany közérzetének egyik legfontosabb eleme, és ebből következően egyik leggyakoribb lírai szerepe is lesz az 1850-es évektől. Csak közbevetőleg: ezzel függ össze az ossziáni minta és Osszián személyének többszöri felbukkanása ebben az időszakban (gondoljunk csak az *Ősszel* című versre). Mindez azonban már a *Toldi estéje* problematikájában és poétikájában is fontos szerepet játszik. S azzal, hogy Arany itt Toldi alakját és a hozzá kapcsolt hősiességképzetet a múltba utalta, és eltűnését

¹³ ARANY, *i. m.*, 126.

¹⁴ HALMOS Károly, *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra: A társadalomtörténet fontos kategóriáiról a 19–20. századi lexikonirodalom tükrében* = *Uő, Költség és költészet: Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*, Bp., L'Harmattan – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2021, 15–52. Különösen: 36–41.

érezkeltette, logikailag és poétikailag lezárta a hősi epika egyik, voltaképpen éppen tőle és éppen a *Toldival* megteremtett változatának a lehetőségét. S ezzel mintegy ki is vonta az irodalmi népiesség hatálya alól az öreg Toldiról szóló verses elbeszélést: nem véletlen, hogy az irodalmi népiesség mintaműve a *Toldi* maradt, és a *Toldi estéjét* érvként nem próbálták meg fel- és kihasználni egy ilyen ideológiai céltételezés érdekében. Ez pedig aligha véletlen. Arany pályája azt mutatja, hogy benne a közösségi eszmények beteljesítésére is tökéletesen alkalmas *Toldi* után (sőt azzal szinte párhuzamosan) már rögtön felbukkannak az erős kételyek ezen eszményeknek és általában a nemzetépítés lehetőségességének a távlata kapcsán. S igaza lehet Margócsy Istvánnak:

Arany annyiszor említi az alkotás hiábavalóságának belátását, rémítő tapasztalatát, mondhatnám: „ördögi kísértetét”, hogy alighanem egész életművét illetően komolyan kellene vennünk kérdésfelvetését. Megítélésem szerint Arany legnagyobb alkotói problémája épp abból fakadt, hogy az a nagy szerep, amit kanonizátorai szerint betöltendő volt, sőt, be is töltött, önmaga számára is kétségesként tűnt fel: egyrészt betöltendő erkölcsi-politikai-hazafias kötelességként, másrészt az elidegenedés tapasztalatából eredő, megoldhatatlan problémaként.¹⁵

S ez akkor is figyelembe veendő poétikai szempont, ha a költő utókorában sokan nem számoltak ezzel a kétellyel, illetve úgy vélték, Arany ennek ellenére mégis betöltötte a neki szánt (vagy övének vélt) szerepet...

Más típusú olvasatát mutatja a *Vanitatum vanitas*nak Arany másik fontos, 1850-es évekbeli verse, a *Visszatekintés*: ez is a *Kisebb költeményekben* jelent meg, a második kötetben.¹⁶ Erről a versről rendelkezésünkre áll Szörényi László igen aprólékos és szinte mellesleg egy átfogó Arany-értelmezés vázlatát is magába sűrítő elemzése, amely meggyőzően érvel a mű kiemelt jelentősége mellett.¹⁷ Ez a tanulmány, amely többek között részletesen foglalkozik a vers toposzkészletével, nem szentel kiemelt figyelmet a következő strófa – a *Vanitatum vanitas* metaforáit is ismétlő – sorainak, bár bőséges anyagot sorakoztat föl a vanitasélményt megfogalmazó előképekből és párhuzamokból.¹⁸

Álmaim is voltak, voltak...
Oh, én ifju álmaim!
Rég eltűntek, szétoszoltak,

¹⁵ MARGÓCSY István, *Arany János irodalmi képe*, Alföld, 68(2017), 6. sz., 43–48. Az idézet: 46.

¹⁶ Az újrakiadásban: ARANY, *i. m.*, 196–197.

¹⁷ SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia = Uő, „Álmaim is voltak, voltak...”: Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*, Bp., Akadémiai, 2004, 99–201. Az elemzés eredetileg még a 70-es években készült, annak idején két önálló dolgozatként látott napvilágot: SZÖRÉNYI László, *Arany János Visszatekintés című versének képanyaga*, ItK, 74(1970), 3. sz., 322–345. – Uő, *A humoros elégia (Visszatekintés) = Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972, 201–209.

¹⁸ SZÖRÉNYI, *A humoros elégia...*, *i. m.*, 2004, 167–169.

Mint köd a szél szárnyain.
Az az ábránd – elenyészett;
Az a légvár – füstgomoly;
Az a remény, az az érzet,
Az a világ – nincs sehol! –¹⁹

Kétségtelen, hogy Kölcsey versének azok a képei, amelyek Arany itt válogat (köd, légvár, füstgomoly) topikus eredetűek és ismétlődő elemei a vanitasversek tradíciójának,²⁰ ám Arany esetében joggal feltételezhető, hogy ezt a hagyományt az ő számára a leginkább Kölcsey közvetítette. Gondolhatunk akár megerősítésül azokra a levélrészletekre is, amelyben Arany Tompának a *Vanitatum vanitas* újraolvasásáról és elementáris hatásáról nyilatkozott. Már 1853-ban is innen idézett: „Engem, a múltra nézve, teljesen megnyugtattak soraid: a jövőre nem szükség óvatosságot ajánlanom. »Tél és harmat, nyár és hó, mind csak hiába való!«”²¹ 1859-ben egy sokat citált levelében pedig „kedélyflastromként” emlegette a verset: „Kivált a napokban igen jó kedélyflastromra találtam bukkanni, s ez Kölcsei »Vanitatum vanitas«-a, melyet máskor csak tréfára véltem, de most betű szerint hiszem, vallom és követem, kivált utolsó versszakát:...” – és utána idézte az emlegetett strófát (majd később a levélben még két sort ugyaninnen).²² Arany a *Visszatekintésben* a mulandóság egyéni érzetét erősítette föl Kölcseyt idézván: a „hiabavalóság” itt nem egy másik, abszolút nézőpont következménye, hanem az idő elkerülhetetlen múlásából következik minden korábbi érték veszendősége. Azaz itt a személyessé tett egzisztenciális sugallat a legfontosabb a Kölcsey-versből – illeszkedvén a tragikus iróniának ahhoz a hagyományához, amelyet Szörényi elemzése mint a költemény egyik legfontosabb szemléleti háttérét mutatott be.²³ Ez pedig, noha természetesen nem független a mulandóság és örökkévalóság szembeállítás mentén a *Vanitatum vanitas* korábban hangsúlyozott legfőbb sugallatától, egy másik lehetséges oldalát hangsúlyozza a versnek. Sokkal inkább a létösszegzés személyes hangulati eleméhez és ennek tragikumához köti ugyanis a lírai ének a mulandósághoz való viszonyulását.

Másféle képet mutat a *Báró Kemény Zsigmondhoz* című vers. A *Pesti Napló* 1865. augusztusi számaiban névtelenül megjelent egy, a magyar rímelés lehetőségeiről szóló

¹⁹ ARANY, *i. m.*, 197.

²⁰ Erről a műfaji hagyományról lásd: LUKÁCSY Sándor, *Kölcsey: Vanitatum vanitas = Remény s emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, G. MERVA Mária, Bp. – Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1990, 18–51.

²¹ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1853. máj. 23. = ARANY János *levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei XVI.), 225. Az idézet nem pontos, ami arra utal, hogy Arany fejből idézett.

²² Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. jún. 4. = ARANY János *levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Bp., Akadémiai, 2004 (Arany János Összes Művei XVII. kötet), 305–306. Ezek az idézetek is azt mutatják, hogy Arany fejből idézett; itt-ott pontatlanul, de mégiscsak kívülről tudta a verset.

²³ SZÖRÉNYI, *A humoros elégia...*, *i. m.*, 2004, 136–138.

cikksorozat.²⁴ Erre reagálva és ezt vitatva írta Arany ezt a kiadásra nem szánt, szatirikus, alkalmi versét – amelyet azonban a szerkesztő, Kemény Zsigmond mégis közölt, a szerző nevének feltüntetése nélkül, alighanem a saját bevezető soraival (ezek is névtelenek).²⁵ Arany életében ez a vers nem kapott helyet a köteteiben, csak a költő halála után a fia, Arany László illesztette be az életmű kiadásába. A cikksorozat szerzője egyébként Zsoldos Ignác volt, aki mindmáig kéziratos emlékirata szerint Szemere Miklósnak tulajdonította az „aljas feleletet”.²⁶ Ez egyébként a szöveg színvonalának tökéletes félreértése volt, Szemere ezen a szinten soha, még legjobb pillanataiban sem verselt, ám a tévedés is sokatmondó: magyarázható ugyanis a Szemeréről kialakult irodalmi közvélekedés felől nézve. Szemere Miklóst ugyanis egyfelől szatirikus hajlamúnak tételezték a kortársak, másfelől pedig a nemtelen nyilvános irodalmi bosszú képviselőjének tekintették – és mindkét tulajdonításnak volt alapja Szemere irodalmi pályáját megfigyelve, egészen az 1840-es évektől.²⁷

Ebben a versében Arany a következő módon utalt a *Vanitatum vanitas*ra:

Tanulnának Kölcseyntől,
És más régibb bölcseyntől:
„Phidiasz a mit farag –”
Hogy rímelnék! ecce! íme!...
(A manóba! *nincs* is ríme!):
„Berovátkolt kódarab –”²⁸

A vers Arany alkalmi költeményeinek sorába illeszkedik, és ironikus potenciáljához számon kell tartanunk, hogy egy olyan tárcacikksorozat állításával szemben foglal állást, amely többek között Kölcseyt állította példaként saját kora verselői elé a verselés tekintetében. Ezért idéz föl egy olyan rímpárt (farag – kódarab), amelyet a cikk szerzője elviekben elutasított – ezzel érzékeltetvén, hogy Kölcsey éppúgy használta az asszonáncot, mint ahogy ezt Arany is követendőnek tartotta. Az azonban aligha véletlen, hogy ehhez a szemléltetéshez éppen a *Vanitatum vanitas*ból választott példát: ez a Kölcsey-vers értelmezésének egy újabb lehetőségét tehette nyilvánvalóvá, hiszen a rímtechnika kiemelésével a vers „megcsináltságát”, artistikusságát hangsúlyozta.

²⁴ [Név nélkül], *Költész-irodalmunk jelen állapota nyelvészeti tekintetben*, Pesti Napló, 16(1865), 4585. sz. (júl. 30.), [2]. – 4587. sz. (aug. 2.), [2]. – 4588. sz. (aug. 3.), [2].

²⁵ [Név nélkül], *Válasz Költész-irodalmunk jelen állapota nyelvészeti tekintetben – című tárcacikkekre*, Pesti Napló, 16(1865), 4597. sz. (aug. 13.), [1]. A vers egy szerkesztői bevezető után következik, a laphoz beérkezett feleletként.

²⁶ MÉSZÖLY Gedeon, *Arany János és Zsoldos Ignác*, MNy, 13(1917), 172–174.

²⁷ A szöveg Szemere Miklósnak való tulajdonításához érdemes számba venni azt a Szemeréről kialakult megítélést is, amely őt – az 1840-es években kezdeményezett polémiái miatt – összeférhetetlennek és sértődékenynek tekintette, és amelyet Új Imre Attila tanulmánya meggyőzően rajzolt meg: Új Imre Attila, „Dölyf ellen büszkeség” (*A polémikus Szemere Miklós irodalmi pályakezdésének és szociokulturális kapcsolatrendszerének filológiai tanulságai*), *Irodalomismeret*, 32(2021), 1. sz., 29–61.

²⁸ Pesti Napló, 16(1865), 4597. sz. (aug. 13.), [1].

Ez pedig rávilágíthatott a Kölcsey-vers tragikus iróniája mélyén ott lappangó formai játékosságra is.

A *Vanitatum vanitas* még egyszer és igencsak feltűnő helyen bukkan föl Arany életművében megidézett költői előképként: az életmű egyik utolsó darabja, az *En philosophe*²⁹ explicit módon utalt rá.

Most látom, hogy a mi volt,
Eltűnt édes mámor;
„Vanitatum vanitas”
Maga is a humor.³⁰

Van annak nyoma, hogy Arany mintha ciklusként tekintett volna az *Őszikékre*: a *Kapcsos Könyv* verseit ugyanis utólag ceruzával beszámozta, akárcsak egy készülő kötet darabjait – bár Hász-Fehér Katalin joggal figyelmeztetett arra, hogy „végül a számokról sem lehet eldönteni, hogy csupán számolta, vagy számozta-e őket Arany”³¹ Ám az bizonyos, hogy az utolsó négy vers már nem kapott sorszámot: úgy tűnik, 1880. január 27-vel (ez az utolsó beszámozott versnek, *A jóságos özvegynek* a dátuma) mintha Arany lemondott volna a ciklusszerkesztésről. Már a korábbi versek közül több is olyasfajta poétikai megoldással élt, mintha utolsó, kötetlezáró darabnak készült volna – ez fokozottan igaz erre a négy utolsó költeményre. A naplószerű szerkesztés külön súllyal ruházta föl ezeket a valóban zárószerepű darabokat. Az utolsó, az *En philosophe* című versnek külön jelentőséget kölcsönöz, hogy a búcsúzás gesztusa itt is egy jelentőségteli intertextuális utalással gazdagodik: a töredékben maradt életmű sejtelme azáltal válik igazán tragikussá, hogy a „Vanitatum vanitas” emlegetése a „humorral” kapcsolódik össze – de már ez sem képes változtatni a végül bekövetkező, „humor nélküli / Puszta nyomorúság” bekövetkeztén. Kölcsey versének jelenlétén túl is egy egész műfaji hagyomány (a vanitasversek) felidézéséről és elhárításáról van itt szó,³² és hogy mindehhez a versben a „humor” fogalma kapcsolódik, azt mutatja, Arany érzékelt a *Vanitatum vanitas* romantikus iróniáját.³³ Azaz a *Kapcsos Könyv* végén a költő még egyszer és ismét visszanyúlt a *Vanitatum vanitashoz*, de ezúttal – ha

²⁹ A vers informatív jegyzeteit lásd az új kritikai kiadásban: ARANY János, *Kisebb költemények 3. (1860–1882)*, s. a. r. S. VARGA Pál, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái) [a továbbiakban: AJM *Kisebb költemények 3.*], 1038–1040.

³⁰ AJM *Kisebb költemények 3.*, 388.

³¹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az Őszikék mint ciklus = Uő, „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...”* Arany János és a filológiai perspektíva: *Tanulmányok*, Bp., Kortárs, 2019 (Kortárs Tanulmány), 301–354. Az idézet: 302.

³² Erről lásd Borbély Szilárd tanulmányát: BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1995 (Társasági füzetek 7.).

³³ Ezért aztán nem véletlen, hogy a romantikus iróniáról monográfiát író Z. Kovács Zoltán éppen Arany verséből választotta kötetének címét: Z. KOVÁCS Zoltán, *„Vanitatum vanitas maga is a humor”: Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*, Bp., Osiris, 2002 (Doktori Mestermunkák).

szabad így fogalmaznom – annak egzisztencialista gyökerű etikai üzenetét erősítette fel. Ezáltal képes volt elkerülni Kölcsey versének megítélése kapcsán a világnézeti gyökerű kritika csapdait (a kitagadást éppúgy, mint az apoteózist):³⁴ művészi érzéke és az *Őszikék* ciklusban kiépített líraiszerezp-értelmezésének a poétikai lehetőségei személyes hitelű azonosulást tettek lehetővé a „hiábavalósággal”. Legutóbb más versek kapcsán Margócsy István beszélt az Arany műveiben megfigyelhető „kétségbeesett, senkinek szóló erkölcs”-ről,³⁵ amely érzékeli azt, hogy immár nem állíthatók mások számára érvényes, követendő etikai imperatívusszá a fontosnak gondolt értékek sem, hiszen nincs olyan közösség, amely ezt egyáltalán megértené (ez a felismerés már voltaképpen az ötvenes évek lírájában készen volt Arany számára, gondoljunk csak az *Ősszel* című versben Ossziánnak mint megidézett költőelődnek a pozíciójára). Az életmű végén a privát írásgyakorlatként folytatott, nagyszabású költői megújulás, az *Őszikék* ezt a helyzetet már szinte médiaarcheológiai szinten is megjelenítette: a közönség nélküli nagy költői megújulás egészében soha nem került a nyilvánosság elé Arany életében, megmaradt egy kézírásos kötet személyes közegében. Ezért aztán nem túl nehéz szimbolikusnak látni, hogy végül is ez lett az utolsó hang a *Kapcsos Könyvben*. Talán véletlenül (hiszen Arany számos korábbi verse is betölthette volna ezt a pozíciót), de jelentőségteljes módon. Hiszen mégiscsak ez lett a *Kapcsos Könyvet* lezáró, utolsó szöveg, amely már nem is volt beszámozva (tehát alighanem a ciklusként is elgondolható *Őszikék* után keletkezett, pontosabban azután, hogy Arany végleg föladta a ciklusszerkesztés elvét).

A „vanitatum vanitas” és a „humor” egymás mellé rendelése a hiábavalóság kiterjesztése magára a humorra is, vagy ahogyan Szörényi László fogalmazott: „Az *En philosophe* viszont a Prédikátor »humoros« szkepszisét fordítja éppen a humor ellen.”³⁶ Csak az evilági szempont mutatkozik már itt meg, transzcendens kapaszkodó nélkül – ez mintegy végső, radikális átértelmezése Kölcsey versének: miközben az *En philosophe* annyiban folytatja a vanitasversek hagyományát, hogy a halálhoz való viszonyról beszél, Arany a szkepszis lehetőségét magára az alaphelyzetre is visszafordítja. Ezáltal megszünteti az Abszolútumnak, az isteni nézőpontnak azt a jelenlétét, amely a *Vanitatum vanitas* értelmét adta. Így kerülhet a középpontba a lírai én tragikuma – már nem a sztoikus erkölcs módján, hanem az egyéni nyomorúság állapotaként, amelytől a költészet minden vigasza is meg van vonva. S ezt immár semmi nem oldja fel. Igaza volt Szörényi Lászlónak, amikor Arany művét „páratlanul kegyetlen vers”-nek minősítette.³⁷

Ez Arany költészetének az egyik logikai végpontja, amelyben benne van a *Vanitatum vanitas* korábbi értelmezéseinek a tanulsága is. S. Varga Pál a kritikai kiadás jegyzeteiben joggal hívja fel a figyelmet, hogy Kölcsey versének itteni emlegetése önreflexív

³⁴ Erről lásd bővebben: DÁVIDHÁZI, A Hymnus *paraklétoszi hagyománya...*, i. m.

³⁵ MARGÓCSY, i. m., 47.

³⁶ SZÖRÉNYI A *humoros elégia...*, i. m., 2004, 136.

³⁷ Uo., 136. Ehhez lásd még a későbbi, rövidke versértelmezését is: SZÖRÉNYI László, *En philosophe – Filozóf módjára* = Uó, *Toldi uram dereka: Arany Jánosról*, [Bp.], Nap, 2018 (Magyar esszé), 230–232.

gestus is: „A két sor együtt („»Vanitatum vanitas« / Maga is a *húmor*”) AJ korábbi, Kölcsey *Vanitatum vanitas* c. versére vonatkozó megállapításának kifordítása”, és itt S. Varga citálja a már emlegetett, Tompához szóló levelet a költemény „kedélyflastrom” jellegéről; „a vers, AJ értelmezésében humorosnak minősül – ezzel szemben itt maga a humor bizonyul hiábavalóságnak”.³⁸ Az *En philosophe* nem utolsó vers ugyan (kronológiai értelemben), de bizonyos értelemben végső szó (a *Kapcsos Könyv*ben elfoglalt pozíció megengedi ezt a lehetőséget, anélkül, hogy ismét beleesnénk az „utolsóverszindróma” tüneteibe, azaz külön jelentőséggel ruháznánk fel egy, az életmű utolsó darabjának a pozíciójába helyezett költeményt).³⁹

Lukácsy Sándor úgy vélte, Arany kezdetben nem értette Kölcsey versét, aztán egyszer csak eljutott az igazi értelméhez (és ehhez a Tompához írott, 1859. június 4-i levele a bizonyítéka).⁴⁰ Pedig ha a megértés igazi bizonyítékait, a költői életmű darabjaiban kimutatható szöveghatásokat nézzük, akkor aligha az a tanulság, hogy a kezdeti félreértést felváltotta az igazi megvilágosodás: Arany kezdettől, amikortól csak felbukkannak verseiben az allúziók és szövegpárhuzamok, *értette* Kölcsey versét – csak éppen *másképp*, mindig a szöveg más aspektusait hangsúlyozva. Számára sem ugyanazt jelentette a *Vanitatum vanitas*, hanem mindenkor saját poétikai felfogásához igazította a mű beépítését a saját verseibe. Ez nemcsak saját költői életműve szempontjából tanulságos, hanem Kölcsey versének összetettségét és hatástörténeti relevanciáját is bizonyítja.

---

³⁸ AJM Kisebb költemények 3., 1040.

³⁹ Vannak olyan Arany-versek, amelyeket hagyományosan az életművet lezáró darabként szoktak értelmezni, ilyen például a *Sejtelem*. A rövidke költeményről a legnagyobb terjedelmű elemzést író Szili József számot sem vetett a lehetséges filológiai kételyekkel, egyszerűen az életmű utolsó darabjaként kezelte ezt a négyesrövi Arany-verset: SZILI József, *Négy utolsó verssor*, It, 74(1993), 1–2. sz., 152–213. Lásd még a következő részletes elemzést is: DÁVIDHÁZI Péter, „Köt engemet a jó Isten kévébe”: *A Sejtelem, avagy a költészet vigasza* = Uő, „Vagy jöni fog?": *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*, Bp., Ráció, 2017, 252–277. Arany valódi „utolsó” versének a problematikájáról és ennek az értelmezéstörténetet erősen befolyásoló jellegéről: SZILÁGYI, *i. m.*, 528–532.

⁴⁰ „Arany János sem értette meg rögtön Kölcsey versét. Egy ideig »csak tréfára« vette, írja 1859. június 4-én Tompának, és roncsolt kedélyállapotba kellett jutnia, hogy felfogja mélyebb jelentését: ...” (s itt következik az idézet a levélből) – LUKÁCSY, *i. m.*, 19–20.

Rokay Péter: *Salamon magyar király barokk kori kultusza*

Subotica, Grafoprodukt, 2022, 158 l.

Salamon magyar király (1053–1087, uralk. 1063–1074) életéről és uralkodásáról, Makk Ferenc két kisebb tanulmányát leszámítva alig íródott önálló monografikus igényű tanulmány vagy könyv. Salamon irodalmi utóéletének a feldolgozásával még rosszabb a helyzet. Senki sem eredt módszeresen nyomába annak, hogy miként jelent meg ez az Árpád-házi királyunk a középkori, valamint a reneszánsz és barokk kori krónikáinkban és történeti műveinkben, jóllehet azokban elég kitüntetett szerepet játszott. Irodalomtörténet-írásunknak ezt az adósságát a ma Belgrádban élő történész, Rokay Péter igyekezett ledolgozni immár több mint félévszázados kutatómunkával. Rokay Péter Szabadkán született 1945-ben, és az újvidéki egyetemen szerzett történész diplomát. Később itt is tanított középkori világtörténetet egészen nyugdíjba vonulásáig. Doktori disszertációját a szerémségi Maróti családról írta – ezen munkája sajnos a mai napig kiadatlan. Emellett főként a középkori szerb–magyar kapcsolatokkal foglalkozott. Sokat tett a magyar középkori történelemnek a szerb olvasóközönség felé való közvetítéséért: szerb nyelven jelentette meg a katolikus egyháznak tizedet fizető szerbekről, a szerbek magyarországi megtelepedéséről, I. Ulászló király 1444. évi kruseváci tartózkodásáról, valamint Luxemburgi Zsigmond balkáni politikájáról írt tanulmányait. Ennek a tevékenységnek az egyik kiemelkedő mozzanata az *Istorija Mađara (A magyarok története)* Beograd, Clio, 2002 című kézikönyv megjelentetése három másik újvidéki történésszel együtt: Györe Zoltán, Pál Tibor és Aleksandar Kasaš. Ez az egyetlen szerb nyelven készült összefoglaló történeti mű, amely a magyar nép és Magyarország történetét az ősmagyar kortól egészen a rendszerváltásig tárgyalja.

Rokay Salamon királynak az isztriai Pólához (horvátul Pula, olaszul Pola) fűződő kapcsolatáról szóló kutatásainak eredményét először 1990-ben tette közzé: *Salamon és Póla*, Újvidék, 1990 (Értekezések és Monográfiák 23). Ebben elsősorban a középkori krónikákban fellelhető Salamonnak pólai halálára, és a városban később szárba szökkenő kultuszára vonatkozó adatokat elemezte. A kultusz elindítója Kézai Simon volt. Szerinte Salamon sógorának, IV. Henrik német-római császárnak a segítségével próbálta Szent Lászlótól visszafoglalni a trónt. A mogyoródi csatában azonban Salamon vereséget szenvedett ezért a stíriai Admont kolostorba vonult vissza, ahonnan szerzetes ruhába öltözve Fehérvárra jött:

És amikor unokafivére, László a Boldogságos Szűz templomának előcsarnokában saját kezűleg alamizsnát osztott a szegényeknek, állítólag ott, azok között ő is elfogadta azt. Közben László, amint rápillantott, fölismerte. László azután, visszatérve az alamizsnaosztásról szorgalmasan kerestette, s nem azért, hogy árton neki; ő azonban

rosszra számított tőle, s eltávozott onnan az Adriai-tenger irányába, ahol is Pula nevű városban egészen haláláig szörnyű szegénységben és ínségben tengődve fejezte be életét. Ott fekszik elföldelve is, és egészen haláláig sohasem tért vissza feleségéhez.¹

A Kézai által előadott történet önmagában is elegendő lett volna a kultusz kialakulásához – amely alakult is szépen, mert a *Képes Krónika* még tovább színezte a történetet, amely Bonfini átírásában aztán széles körben elterjedt. A nagy kérdés azonban az, hogy van-e valamilyen kapcsolat a magyar krónikairodalomban, valamint az Adriai-tenger partján fekvő Póla városában megjelenő Salamon-kultusz között? Rokay Péternek kutatásai során sikerült megállapítania, hogy az első Salamon-kultuszra vonatkozó pólai adat 1487-ből származik. Ekkor Johannes de Tombacis pólai közjegyző egy okiratot állított ki, amelyben az állt, hogy 1487. november 18-án Michele Orsini (Ursinus) pólai püspök öt másik szenttel együtt Szent Salamon magyar király és hitvalló ereklyéjét a pólai székesegyház egyik oltárában helyezte el, ciprusfa ládikókban. A közjegyzői okiratnak azonban nincs meg az eredeti változata, csak egy majd 200 évvel későbbi kiadása áll a rendelkezésünkre. Ezt a változatot Giovanni Pietro Pinelli (Rokaynál Giorgio) adta ki 1658-ban Velencében: *Instrumentum de inventione corporum sanctorum*, Venetiis, 1658. Pinelli kiadványa a következőképpen meséli el az ereklyék megtalálásának történetét: Alvise Marcello pólai püspök (1653–1661) az 1656. évi egyházlátogatása alkalmával kereste, de nem találta Salamon ereklyéit a pólai katedrálisban, ezért aztán megbízta vikáriusát, Francesco Bartiromát, hogy Rómából szerezzék meg valamelyik szent ereklyéit, hogy azt helyezhessék el ott. Bartiroma sikerrel járt, és Rómából különböző ereklyékkel tért vissza. Amikor az ereklyéket el akarták helyezni a katedrális mellékoltárában, megtalálták az 1487-ben ciprusládikákban elhelyezett ereklyéket, köztük a Salamon királyét is. A felfedezésről a püspök levelében értesítette Flavio Chigi bíborost (1657. szeptember 6.), Carlo Caraffa velencei pápai nunciust (1657. december 6.) és Bertuccio Valier velencei dózsét (1657. december 7.). Egy évvel később a püspök Velencében, Giovanni Pietro Pinelli nyomdájában kiadatta az ereklyék megtalálásának a történetét, valamint mellékletként a Joannes de Tombacis által 1487-ben kiállított okmányt. Salamont ezek után Pólában szentként kezdték tisztelni, jóllehet nem volt a katolikus egyház kanonizált szentje. Ennek ellenére az 1851. évi naptárreformig ünnepelte Salamont valamilyen formában a katolikus egyház Pólában.²

Rokay Péter itt ismertető kismonográfiája a Salamon-kultusz továbbélésének a feldolgozása. A szerző a teljességre törekedett, és igyekezett minden olyan 1800-ig Európában megjelent művet számba venni, amelyben szó van Salamon magyar királyról, akár csak néhány mondat erejéig is. Íme a számba vett művek műfajai: történeti művek, életrajzok, tankönyvek, imádságok, zsolozsmák, breviáriumok, litániák,

¹ KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, kiad. VESZPRÉMY László, Bp., Osiris, 2011 (Milleniumi Magyar Történelem Források), 115.

² ROKAY Péter, *Salamon és Póla*, Újvidék, 1990 (Értekezések és Monográfiák 23), 108, 110.

prédikációk, iskoladramák, versek, legendák, metszetek, festmények. E nagy ívű mérítés után a szerző következtetése:

A barokk kori historiográfia és hagiográfia érdeme, egyrészt hogy a Salamon utóéletére vonatkozó pólai helyi hagyományt megismertette az ez iránt érdeklődő, a Magyar krónika erre vonatkozó adatából kiinduló, magyarországi tudományos nyilvánossággal, másrészt hogy Salamon remete voltára vonatkozó hagyományt, melyet ez ugyan elvetett, áthagyományozta a szépirodalomra mely azt fenntartotta. (58)

Rokay szerint két oka volt annak, hogy a 17. század végén a magyarországi szerzők a pólai Salamon-kultusz iránt egyre nagyobb érdeklődést kezdtek tanúsítani. Az egyik a bollandista mozgalom. A belga–flamand jezsuita, Johannes Bollandus (1596–1665) követői ugyanis széles körű mozgalmat indítottak a szentek életére és ereklyéire vonatkozó mindennemű adat gyűjtése terén. E mozgalom keretében 1682-ben Vid László (1619–1686) jezsuita, tartományfőnök-helyettes, a nagyszombati egyetem rektora levélben kereste meg Bernardo Corniani (1664–1682) pólai püspököt Salamon pólai kultuszával kapcsolatban. Coriani megküldte Vidnek a Pinelli által 1658-ban kinyomtatott broszúrárt.

A pólai Salamon-kultusz magyarországi meghonosítására tett legkomolyabb kísérlet Hevenes Gáborhoz köthető. A magyarországi szentéletrajzokat tartalmazó mindkét (latin és magyar) gyűjteményes kötetébe (*Ungaricae sanctitatis indicia*, Nagyszombat, 1692; *Régi magyar szentség*, Nagyszombat, 1695) felvette Salamon életrajzát Hevenes. A pólai kultuszról azonban mindössze ennyit írt: „Ez a zarándok remete végig járta a világ nevezetesebb szent helyeit, míglén Isztriában, annak Pola nevű városában szentül ki nem múlt e világból az 1077-ik esztendőben, szeptember 28-án, ahol szent testét böcsületben tartván ünnepét is évenként, október 4-én megülik.”³ Sokkal fontosabb azonban Hevenesinek azon próbálkozása, hogy Salamon pólai kultuszát Magyarországra is kiterjessze. Eddig erről szinte semmit sem tudunk, és Rokay Péteré az érdem, hogy Hevenesinek ezeket a törekvéseit feltárta, az Egyetemi Könyvtárban fennmaradt kéziratok alapján. Hevenes előbb Kollonics Lipóthoz fordult azért, hogy szerezzenek minél több információt Salamon pólai kultuszáról. Kollonics közbenjárására a pólai püspök, Giuseppe Maria Bottari 1702. augusztus 10-én kelt levélben válaszolt Hevenesinek. Ezek után néhány évre elült az ügy. 1708. március 17-én Hevenes azonban újból levelet írt Keresztély Ágost esztergomi érseknek, hogy tegyen lépéseket a pápánál Salamon király pólai kultuszának magyarországi elterjesztése érdekében. Hevenes érvei Rokay összefoglalásában a következők voltak:

Salamon pólai tiszteletének magyarországi meghonosítása kétségekívül hozzájárulna a Rákóczi-féle felkelés által beháborúba döntött Magyarország megbékítéséhez. [...] Salamon király azért alkalmas mennyei közbenjáró, mert beháború dúlta hazájának már életében háromszor szerzett békét, éspedig I. amikor nőül vette III. Henrik német császár lányát és ezáltal kibékítette apósát apjával, I. András magyar királlyal.

³ HEVENESI Gábor, *Régi magyar szentség*, Nagyszombat, 1695, 34.

2. amikor Dezső esztergomi érsek, Keresztély Ágost elődje közbenjárására kibékült unokafivérével, Géza herceggel, beszüntetve a testvérharcot, végül 3.-szor, amikor visegrádi fogságából való kiszabadulása következtében fel bírták emelni Szent István sírkövét. (21–22)

Hevenesi Salamon-kultusz értelmezése az addigi Salamon-hagyományhoz képest teljesen új és a szentkultusz hatalomtechnikai manipulációira vet fényt. Rokay Péter arra is felhívja a figyelmet, hogy Hevenesi akciója azért is különösen érdekes, mert éppen akkor került sor rá, amikor a Szentszék arra készült, hogy elítélje a Rákóczi-féle szabadságharcot. 1707. szeptember 2-án kiadott körlevelében XI. Kelemen elítélte az ónodi országgyűlésen kimondott interregnumot, és azt hangsúlyozta, hogy a pápa különleges jogokkal rendelkezik Magyarországon, mert Szent István az országot a mindenkori pápa gyámsága alá helyezte. Ezen jogánál fogva XI. Kelemen megtiltotta a magyarországi papoknak, hogy csatlakozzanak azokhoz, akik új királyt választanak. A körlevél kiadásának idején II. Rákóczi Ferenc követe, Brenner Domokos apát is Rómában volt. A követutatisítás szerint Brennernek arról kellett volna meggyőznie a pápát, hogy II. Szilveszter pápa szentesítette Magyarországon a szabad királyválasztási jogot. Emellett Brenner a II. András által kiadott Aranybulla egyik másolati példányát is elvitte Rómába, amellyel azt akarta igazolni, hogy a magyar nemességnek jogában áll az ország törvényei ellen vétő királlyal szemben fellázadni. Mivel a Habsburgok megsértették az ország törvényeit, ezért az ónodi országgyűlés jogosan mondta ki a trónfosztást. Brennert ugyan titokban fogadta a pápa, de a Rákóczit és az ónodi országgyűlés trónfosztó határozatát elítélő körlevél megszületését a magyar követ nem tudta megakadályozni.⁴

Az elítélő irat megfogalmazásához komoly kutatásokat végeztek a pápai kancellária írnokai, és a vatikáni levéltárban meg is találták VII. Gergely pápa (1073–1085) Salamon királyhoz intézett levelét, amelyben a pápa említést tett arról, hogy Szent István király felajánlotta a Szentszéknek Magyarországot. XI. Kelemen pápa e levél alapján akarta megfogalmazni a Rákóczit elítélő iratot. Ez azonban ellenkezést váltott ki úgy a bécsi udvar, mint Keresztély Ágost prímás részéről, ezért a Szentszék által kiadott Rákóczit elítélő brévé végső változatában nem idézték VII. Gergely levelét. Rokay Péter szerint Hevenesi nem vette figyelembe a politikai helyzetet, ezért a Salamon-kultusz magyarországi meghonosítására tett javaslata a korabeli kontextusban elhibázott volt. Szerintem azonban ennél árnyaltabban kell megítélnünk Hevenesi tettét. Ehhez további kutatásokra lenne még szükség, annyit azonban már most állíthatok, hogy a pápai elítélő körlevél már jóval (1707. szeptember 2.) Hevenesi levele (1708. március 17.) előtt megszületett. Hevenesi épp akkortájt írta meg a levelét, amikor Brenner elhagyta Rómát (1708. március 20. körül). Ezek alapján úgy vélem, hogy Hevenesi épp azért kereste meg az esztergomi érseket, hogy újra felvegyék a tárgyalást a Szentszékkel. Az számomra sem teljesen világos, hogy Hevenesi milyen szerepet szánt Salamon

⁴ Erről részletesen lásd: KÖPECZI Béla, *Rákóczi követe Rómában*, Történelmi Szemle, 26(1982), 3. sz., 404–413.

kultuszának e tárgyalásokban, ahogyan az sem, hogy miként járulhatott volna hozzá a Rákóczi-szabadságharc közepette az ország megbékéléséhez Salamon kultuszának Magyarországon való elterjesztése.

Az tény, hogy Heveneszi kezdeményezése meddő maradt: Salamon szentként való tisztelete ügyében Magyarországon a katolikus egyház semmit sem lépett. Az irodalomban azonban, ahogyan arra épp Rokay kismonográfiája a példa, annál nagyobb karriert futott be. Elsősorban az iskoladrámákban hódított Salamon alakja: „Figyelemre méltó jelenség, hogy a magyar történelmi tárgyú jezsuita iskoladrámák legnagyobb tömege Salamonhoz, a közte és nagybátyjai [unokatestvérei] közt folyó küzdelmekhez, Gézához és Lászlóhoz kapcsolódik” – írja a Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna szerzőpáros.⁵ Salamon irodalmi karrierjének csúcsa azonban kétségkívül Pray György monográfiája volt: *Dissertationes historico-criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae, Posonii, 1774*. Pray közölte az 1658-ban Pinelli által kiadott *Instrumentumot*, Bottari püspök fent említett Hevenesinek szóló levelét, valamint a pólai breviárium állítólagos Salamonra vonatkozó lectióit. Az összes anyagot, Pray tudósítása szerint, már Heveneszi összegyűjtötte. Rokay Pray művét részletesen bemutatja, de értékelés gyanánt csupán ennyit ír: „Pray Dissertációjának ma is aktuális voltát tanúsítja, hogy Klaniczay Tibor majd két évszázad után is említi Magyar irodalomtörténetében” (29). Nos, a „Spenót” szóban forgó fejezetét nem Klaniczay, hanem Tarnai Andor írta, aki elsősorban az addig ismeretlen források közreadása miatt értékelt nagyra Pray *Dissertációját*. Talán hasznos lett volna, ha a Heveneszi-ügyhöz hasonlóan itt is megpróbálja felvázolni a szerző Pray indítékait. Véleményem szerint Pray Salamon-életrajza a többi királyi vérből származó szentéletrajzok (Szent István, Szent Erzsébet, Szent Margit, Szent László) sorába illeszkedik. Ezek megírásával Pray elsősorban tudományos célokat követett, a „történelmi igazságot” szerette volna kideríteni, és emellett csak közvetve és kevésbé hangsúlyosan hozzájárulni e szentek kultuszának a megerősítéséhez. E munkáinak legnagyobb értéke az, hogy addig ismeretlen forrásokat is közzé tett bennük (Szent Margit magyar nyelvű életrajzát, néhány sort az általa frissen felfedezett *Halotti Beszéd*ből). Ez a Salamon-életrajzra is igaz, hisz Pinelli kiadványa, valamint a pólai lectiók addig ismeretlenek voltak a magyarországi olvasóközönség előtt. Salamonról egyébként külön értekezést is írt Pray *Parergon de sancto Salomone Hungariae rege* címmel, amelyben Salamon szent voltát igyekezett bizonyítani.⁶ A *Parergon* kéziratban maradt, és jelenleg a pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban található. Egy-két elszórt említést leszámítva komolyabban eddig nem kutatta senki.

Még ez sem volt elég azonban ahhoz, hogy Magyarországon kialakulhasson valamiféle Salamon-kultusz. Éppen ezért szerintem az egyik legfontosabb kérdés az,

⁵ VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti Füzetek 147), 77.

⁶ KERNY Terézia, *Salamon magyar király ábrázolásairól (XIV-XIX) század = Uő, Uralkodók, királyi szentek. Válogatott ikonográfiai és kultusztörténelmi tanulmányok*, Bp., MTA BTK Művészettörténelmi Intézet, 2018, 469.

hogy miért nem történt meg a magyarországi történeti irodalomban masszívan jelen lévő Salamon-kultusznak az egyházi vagy a népi vallásossági instrumentalizálása? És miért történt meg mindez az isztriai Pólában? Rokay válasza ezekre a kérdésekre az, hogy a Kézaival kezdődő krónikahagyományt elfogadhatjuk hiteles forrásnak. Azaz Salamon valóban eljutott Pólába, ahol szent remeteként élt és halt meg. Arra a kérdésre, hogy miért pont az isztriai Pólába vonult vissza Salamon, Rokaynak az a válasza, hogy azért, mert Salamon rokonságban állott a Weimar-Orlamünde családdal, amelynek tagjai isztriai örgrófok voltak. Ezért választotta önkéntes száműzetése helyéül Salamon az isztriai Pólát. Ugyanakkor Katona Istvántól kezdve sok jelentős történész (Pauler Gyula, Domanovszky Sándor, Kristó Gyula, Makk Ferenc stb.) kétségbe vonta ennek a krónikahagyománynak a hitelességét, azt állítva, hogy nem bizonyított az, hogy Salamon király Pólába vonult volna vissza, és ott is halt volna meg.

Az tény, hogy a 15. századot megelőzően semmilyen adatunk nincs a pólai Salamon-kultusról. Az 1480-as években a semmiből bukkant fel a Salamon-ereklyéről szóló jegyzőkönyv. Ezután ismét kétszáz évnyi szünet következett, hiszen ahogyan arra Kristó Gyula is felhívta a figyelmet Rokay korábbi Salamon-monográfiájáról írt recenziójában, 1487–1657 között egyetlen egy adat sem szól Salamon pólai kultuszáról.⁷ Ezek alapján Kristó felvetette azt a hipotézist, hogy Salamon pólai kultusza újkori tudós koholmány, azaz a 17. század közepéig Pólában nem is volt semmiféle Salamon-kultusz. Az egészet 1657 táján találták ki, és az 1487. évi közjegyzői okiratot is ekkor hamisították. Ha ezt a hipotézist elfogadjuk, akkor a mai napig adós a kutatás azzal, hogy miért éppen az 1650-es években választottak maguknak a pólaiak egy szentet az Árpád-házi magyar királyok közül, és miért épp Salamont?

Rokay a Kristó recenziójára írt válaszában amellet érvelt, hogy egy 1647-ben kiadott könyv szerint a Salamon ereklyéit tartalmazó ereklyetartó már 1605–1618 között elkészült.⁸ Rokay szerint az 1487. évi okmány valódi, mert azt többen is kiadták, többek között Pray György és Florio Banfi is.⁹ A helyzet azonban az, hogy ezek a kiadások a Pinelli-féle 1658-ban kiadott *Instrumentum* adatait közlik csupán újra. Rejtély az is, hogy melyik az az 1647-ben kiadott könyv, amelyben már szó van Salamon ereklyéiről: „a Salamonéit is tartalmazó ereklyetartót, mint 1605 és 1618 között készültet említi egy 1647-ben kiadott könyv.”¹⁰ Bár Rokay nem árulja el, hogy melyik 1647-ben kiadott könyvről van szó, ez kikövetkeztethető mostani kismonográfiája alapján, a szerző ugyanis egy helyen hivatkozik az alábbi kiadványra: *Vita di Giacomo Filippo Tommasini vescovo di Cittanova, tratta dal libro intitolato La gloria degl'Incogniti*, Venezia, 1657,

⁷ Századok, 126(1992), 6. sz., 662.

⁸ ROKAY Péter, *Újabb adalékok Salamon magyar király életrajzához = Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*, szerk., FONT Márta, FEDELES Tamás, KISS Gergely, Pécs, PTE BTK, Középkori és Korajújkori Történeti Tanszék, 2010, 48.

⁹ FLORIO BANFI, *Magyar emlékek Itáliában*, ford. KOVÁCS Zsuzsa, szerk., KOVÁCS Zsuzsa, SÁRKÖZY Péter, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Olasz Tanszék, 2005, 336–337.

¹⁰ ROKAY, *Újabb adalékok, i. m.*, 51.

L'Archeografo Triestino IV, 1837. (33). Az évszám elírás lehet, mert az előző monográfiájában (*Salamon és Póla*) helyesen hivatkozta Rokay az évszámot: Venezia, 1647.¹¹ A padovai származású Giacomo Filippo Tomasini (1595–1655) 1641-ben lett a Póla közelében fekvő isztriai Cittanova (ma Novigrad) püspöke. Tagja volt a szabad szellemű Ismeretlenek Akadémiájának (Academia degl'Incogniti), ezért szerepel is az akadémia tagjainak életrajzát közlő kötetben, amelyet ő is állított össze: *Le glorie degli'Incogniti*, Venezia, 1647, 189–191. Ebben az életrajzban viszont egyetlen szó sincs Salamon pólai ereklyetartójáról.

Van azonban Tomasininek egy másik műve is, amelyet 1647-ben kezdett el írni: *De commentari storici-geografici della provincia dell'Istria*. A félsziget társadalmi, történeti, gazdasági, földrajzi, botanikai, néprajzi, etnikai leírása mellett érdekes részletek olvashatók ebben az isztriai népi vallásosságról is (például a *kresnikiről*, akik a Friuliból származó olasz benandantik szláv megfelelői voltak). Ebben a kontextusban műve legutolsó appendixében idézte fel Tomasini azt, hogy 1655-ben miként találta meg Alvise Marcello pólai püspök az ereklyéket. Tomasini 1655. június 13-án halt meg. Nem kizárt, hogy haláláig írta a *Commentarit*, és ezért még megemlékezhetett egy ugyanebben az évben történt eseményről, de az is lehet, hogy ez a rész utólagos betoldás. A *Commentari* ugyanis kéziratban maradt, és csak Pietro Kandler adta ki 1837-ben az Archeografo Triestino IV. köteteként. Azóta sincs Tomasini művének kritikai kiadása, így nem tudjuk pontosan, hogy ki készítette a *Commentari* szövegét lezáró mellékletet, amelyben a Salamon-ereklyék felfedezéséről van szó.

Pinelli Tomasini kéziratot művéből (a kézirat a velencei Biblioteca Marcianában található még ma is) adhatta ki brosúra formájában az ereklyék megtalálásának a történetét. Megérné a kutatásokat ebbe az irányba tovább folytatni. Tomasini a pápai udvar belső köreiből mozgott. VIII. Orbán (Maffeo Barberini) irodalmi köréhez tartozott, és ekként a Giambattista Marinót követők táborát igyekezett gyöngíteni. Elsősorban mint Petrarca-filológus ismert, a *Petrarca redivivus* (1635) című kötetét a költő Zrínyi Miklós is használta. Bene Sándor VIII. Orbán és Tomasini kapcsolatáról a következőt írja:

„A pápa dicséretétől sem tartózkodott [Tomasini]: az első kiadásból még hiányzik az az invenció, mely valószínűleg szóban hangzott el a mű bemutatásakor, és csak a második kiadásba csempészte bele a hálás szerző, akit a pápa az isztriai Novigrad püspökségével jutalmazott munkájáért, nevezetesen, hogy Maffeo Barberini családja vérrokonságban állt Petrarccal, ilyen módon 'korunk' poétafejedelme' [Barberini, alias VIII. Orbán] nemcsak jelképes értelemben származik az olasz költészet ősatyjától.”¹² [Kiegészítések tőlem – N. L.]

Rokay Péter a *Salamon és Póla* monográfiájában úgy vélte, hogy a pólai Salamon-ereklyék azért tűntek el 1655-ig, mert a tridenti zsinat megtiltotta a nem kanonizált

¹¹ ROKAY, *Salamon és Póla*, i. m., 196,

¹² BENE SÁNDOR, *A harmadik szirén. Zrínyi Miklós költészete*, Bp., Osiris Kiadó – Gondolat Kiadó, 2021 (Osiris Irodalomtörténet, Monográfiák), 424–425.

szentek nyilvános tiszteletét. Ennek következtében a nem hivatalos szentek ereklyéit sok helyen eltávolították az oltárokról és elrejtették őket. Rokay szerint VIII. Orbán különös szigorral alkalmazta ezt a rendelkezést, és ennek estek áldozatul Salamon pólai ereklyéi is.¹³ Érdekes ezek után az, hogy az ereklyékről éppen az a Tomasini számol be, aki VIII. Orbán egyik legnagyobb híve volt.

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a pólai Salamon-kultusz szempontjából kulcsfontosságú az 1655–1658 közötti időszak. Különösen érdekes az, hogy Pólában akkor vált jelentőssé egy magyar király kultusza, amikor ezt a politikai kontextus egyáltalán nem indokolta. Póla ugyanis ebben az időben Velencéhez tartozott, a köztársaság pedig, Rokay szerint „rossz viszonyban volt a magyar királyokkal. A szomszédos Dalmáciában például tűzzel-vassal pusztította a megelőző magyar uralom emlékeit. Szent Márk köztársasága egyáltalán nem lehetett érdekelt abban, hogy egy magyar király pólai kultuszát előmozdítsa.”¹⁴ Így jut arra a következtetésre Rokay, hogy a pólai Salamon-kultusz ápolásában a hasonló nevű velencei Salamoni patrícius család lehetett érdekelt (131). Ez megfontolandó hipotézis, de így is marad a kérdés: ha Velence ennyire ellenséges viszonyban volt a magyarokkal, akkor miért éppen egy magyar király kultuszát használta a Salamoni család előkelőségének bizonyítására? Ráadásul úgy – amint arra maga Rokay is utal –, hogy a Salamoniaknak megvolt a saját maguk családi szentje. Az Isztriában szentként tisztelt Boldog Salamoni Jakab domonkos rendi szerzetes, aki 1314-ben halt meg, ebből a családból származott.

Rokay Péter új Salamon-monográfiája tehát több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol. Ez egyáltalán nem baj, hiszen ezáltal válik nyilvánvalóvá az, hogy a pólai Salamon-kultusz rejtélye a magyar kutatás számára is tartogat még meglepetéseket. Véleményem szerint a pólai helytörténeti kutatásoktól, valamint az 1650–1660 közötti magyar–velencei kapcsolatok (amelyek lehet, hogy nem is voltak annyira rosszak, mint ahogy Rokay véli) szisztematikus feltárásától várhatunk újabb eredményeket. Ott motoszkál a fejemben ugyanakkor az a merész gondolat is, hogy talán lehetett valami közük az ügghöz a Zrínyi testvéreknek (elsősorban Zrínyi Péternek) is, akiknek ekkor szoros kapcsolataik voltak Velencével. Emellett, mint már említettem, a költő Zrínyi használta Tomasini Petrarca-életrajzát. Az *Instrumentum*ot kiadó Pinellinek négy másik kiadványa is megvolt a csáktornyai Zrínyi-könyvtárban. És talán nemcsak Velencével, hanem Pólával is voltak kapcsolataik a Zrínyieknek, vagy esetleg más fontosabb horvátországi családoknak (Frangepánok, Draskovichok stb.). E kutatások folytatására pedig ki más lehetne alkalmasabb, mint e recenzió tárgyát képező könyv szerzője: Rokay Péter.

Nagy Levente

---

¹³ ROKAY, *Salamon és Póla, i. m.*, 110.

¹⁴ ROKAY, *Újabb adalékok, i. m.*, 51.

Etelkától a szombatosokig. Válogatás a magyar próza darabjaiból a felvilágosodástól a kései romantikáig (Kétnyelvű antológia).
Válogatta és a bevezetőt írta Kányádi András

Párizs, L'Harmattan Kiadó, 2021, 278 l.

A L'Harmattan kiadó gondozásában 2021-ben Párizsban megjelentetett kötet a kiadó „Finnugor Könyvtár” című sorozatának legfrissebb, harmincegyedik darabja. A sorozatban magyar, finn és észti vonatkozású témák jelennek meg, elsősorban az irodalom köréből. Franciaország első finnugor nyelvi tanszékét a híres nyelvész, Aurélien Sauvageot 1931-ben alapította. Az azóta eltelt évtizedekben leendő történészek, nyelvészek, irodalmárok, fordítók egész generációi tanultak az INALCO-n (Keleti Nyelvek és Civilizációk Országos Intézete), amely francia felsőoktatási és kutatóintézetként a Nyugat-Európától eltérő nyelvek és civilizációk tanításáért felelős. Kányádi András 2005 óta tanít az INALCO-n, a magyar nyelv, irodalom és civilizáció tanszékének docenseként, elsősorban kortárs magyar irodalommal foglalkozik.

A kétnyelvű antológiakötetben a fordításokat az INALCO magyar tanszékének tizenhat hallgatója készítette. Kányádi András a kötet „alkotójaként” nemcsak a szövegek igényes válogatásában és a kiadás felölelte korszakot, valamint a szerzőket bemutató rövid, tömör, a francia kontextushoz igazított bevezetők megírásában jeleskedett, hanem jól érzékelhető, hogy a színvonalas fordításokat elmélyült műhelymunka előzte meg. A 18–19. századi magyar irodalomba beavatott, anyanyelvi olvasó számára is sokszor kihívást jelentő, nyelvileg nehéz/nehézkés írások (modern) franciára átültetve gördülékenynek, könnyednek hatnak, de ehhez olyan előzetes szövegelemző munkára volt szükség, amelyet sok esetben az irodalom szakos magyar hallgatókkal is érdemes lenne elvégeztetni. Főleg a 18–19. század fordulóján keletkezett prózaszövegek között fordul elő számos olyan, amelynek tájnyelvi alakzatokkal, régies kifejezésekkel terhelt mondatai akár rajtunk is kifoghatnak, még ha értelmüket sejtjük is („Sors teendi, hogy a függés ezen lánczai rózsák legyenek-e egykor vagy durva érczek? Minek zsartos vágyakat költeni és éleszteni, az öntagadásra mindig készen állni kellő kebelben?” – Fáy András, *A Bélteky ház*, 116).

Ha végigtekintünk az antológiába válogatott szövegeken, nem lehet kétségünk afelől, hogy a szerkesztő / egyetemi oktató Kányádi nem kímélte hallgatóit, hiszen a huszonhat írótól válogatott harminchárom szemelvény a magyar próza kibontakozásának egy hosszú, nyelvileg folyamatos átalakulásban, fejlődésben lévő, majd évszázadnyi időszakát öleli fel Dugonics András *Etelka* című első magyar regényétől (1788) Kemény Zsigmond 1859-es keletkezésű *Rajongók* című művéig. A három fejezetre

tagolt kötetnek voltaképpen csak az utolsó, harmadik részében kerül olyan közelségbe a magyar prózanyelv a jóval korábban (a 17. században) standardizálódott francia irodalmi nyelvhez, hogy a fordítók, akik addig valószínűleg csak a 20. századi magyar prózát ismerhették franciára átültetve, először a Jókai, Gyulai, Kemény regényeiből vett szemelvényekben üdvözölhették „megkönnyebbülve” a lefordítandó írásrészleteket.

Kányádi András választása nem véletlenül esett erre a „korszakra”, hiszen az elsődleges szándék a hiánypótlás volt: alig található és ha igen akkor is inkább elavult fordítások képviselőjében franciául hozzáférhető forrása ennek a hosszú időszaknak, a 20. század klasszikus szerzőihez képest. Ugyanakkor a kötet – a szerkesztő megfogalmazásával élve – hármas tiszteletadás: egyrészt kronológiai felépítésében Klanczay Tibor *Pages choisies de la littérature hongroise. Des origines au milieu du XVIIIe siècle* (1980) című kötetének, másrészt a felölelt korszak tekintetében Hanus Erzsébet *La littérature hongroise en France au XIXe siècle* (1996) című irodalomtörténeti áttekintésének, harmadrészt pedig Nyéki Lajos *Des Sabbataires à Barbe-bleue* (1997) című kötetének a címadás apropóján. Az antológia egyfajta szöveggyűjteményként e három munka kiegészítője eredeti megközelítésben: a szerkesztő – a francia–magyar irodalmi kapcsolatok szakavatott ismerőjeként – elsősorban arra törekedett, hogy a gazdag és sokszínű szövegválogatáson keresztül a magyar próza „eseménytörténetét” vázolja fel, eltérve a hagyományos irodalomtörténeti, stíluskorszakokra bontott megközelítéstől. Két uralkodó, II. József és Ferenc József abszolutisztikus törekvéseinek domináló hatása között három fejezetre bontja a kronologikus bemutatást. A válogatás azonban nem a magyar irodalom „tankönyvi” szempontjait érvényesíti, olyan szerzőktől származó szemelvényekkel, amelyekről hagyományosan azt feltételezhetnénk, hogy ezek ismerete nélkül nem beszélhetünk a magyar próza „körképéről” a francia kultúrközegben. Az egész kötetre érvényes az a szemlélet, hogy ne csak egy-egy időszak közismert reprezentánsai jelenjenek meg, hanem szélesebb merítésben, más szempontok alapján, például a magyar költészet nagy alakjainak rejtett arculata (Arany, Csokonai, Vörösmarty), a kevésbé ismertek (Gaál, Ney, Székér) vagy olyanok is, akiket alaptalanul elfeledtek (Csató, Kuthy, Vajda). A huszonhat szerző a francia olvasó számára szinte egyformán ismeretlen, a műfajok változatossága és a szövegek minősége így prioritást élvezhet a hazai kánon megmutatásához képest. A fejezetek címe egyszerre bontja történeti és irodalomtörténeti korszakokra a harminchárom prózarészletet.

Az első fejezet, *Karéliától Vérmezőig* címmel kilenc szerző írásán keresztül, Dugonics *Etelkájától Kazinczy Fogságom naplójáig* tekinti át az első prózatörténeti időszakot. Nemcsak azért kezdődik a kötet az *Etelkából* vett részlettel, mert az első magyar regényként tartjuk számon, hanem mert felvillantja II. József németesítő politikájának irodalmi visszahatását, a honfoglalás, a finnugor rokonság témájának a felbukkasát és főképp a magyar nyelv korabeli állapota, az irodalmi nyelv egységesítése felé törekvést. A magyar regény első műfaji kísérleteiből szemelve (Csokonai *Csókók*, Kármán *Fanni*

hagyományai, Bessenyei *Tariménes utazása* című művei) az összehasonlító szempont sem hiányzik, ha figyelembe vesszük, hogy a regény mint műfaj a 18. század második felére először Franciaországban érte el átütő erejű népszerűségét, és különböző válfajai megtermékenyítőleg hatottak az egész kontinens irodalmára. A francia érdeklődők számára fontos a francia irodalomhoz közvetlenül kapcsolódó, mintául szolgáló nagy prózai alkotások párhuzama, a barokk és klasszikus regényekre utalás Honoré d'Urfé-től La Calprenède-en át a felvilágosodás filozófikus szerzőiig, mint Fénelon vagy Voltaire, majd nagy ugrással a szentimentális levélregényig. A francia hatások bár kevésbé meghatározó módon, mint a 18. század végén, de a későbbi szerzőknél is fontos párhuzamként segítik a tájékozódást. A kötet bevezetője, amely ily módon is kontextualizálja a magyar prózatermést, egyben azt a célkitűzést szolgálja, hogy az egyébként nehezen befogadható, ismeretlen magyar irodalmat beágyazza az európai irodalomba, és azon belül a francia irodalommal való sokrétű kapcsolatai révén hozza közelebb a jövő fordítóihoz. A szerkesztő Kányádi jó érzékkel választotta az itthon is kevésbé ismert Gaal György *A Tudós palótz* című elbeszélésfüzérét, valamint Szekér Alajos *Magyar Robinsonját*, mert ezek a francia olvasó számára más-más módon ismerős tematikát dolgoznak fel, a falu és a város/főváros közötti ellentétet vagy a civilizációteremtést egy lakatlan szigeten, az egzotikumot beemelő kalandhistoria magyar változatában.

Az antológia második fejezetének címe, *A hajnal fényei* egy kétnyelvű szójáték, hiszen a hajnal franciául „aurora”, ezzel az *Aurora* zsebkönyv reformkort meghatározó szerepére utal. A fejezet szervezőlve olyan szerzők felvonultatása, akik az irodalom nyilvánosságának kibontakozásához az *Aurora*-ban vagy annak kisugárzó hatására megszülető sajtóorgánumokban publikáltak. Ez a megközelítés szintén elősegíti a francia olvasó tájékozódását a korabeli magyar irodalmi viszonyokban, hiszen olyan folyamatokat helyez előtérbe a szerkesztői bevezető, amelyek a 19. századi francia irodalmi közegből már ismerősek lehetnek. Másrészt a magyar prózairodalom korabeli közkedvelt témái, toposzai szervezik itt is a válogatás elvét, így a vidék és a város ellentéte, a régimódi és a városi, új életformák ellentétéből származó humoros, paródiába illő helyzetek, a vidéki nemes alakjának felbukkanása stb. (Kisfaludy *Tollagi Jónás viszontagságai*, Fáy András *A Bélteky ház*, Csató Pál *A Fantasztia* című művei).

A fejezetbe válogatott szövegek közül néhány a 19. század közepére kialakuló modern elbeszélői formákat is felvillantja, mint az első magyar tudományos-fantasztikus prózaként számontartott *Utazás a holdba* című műből vett részlet Ney Ferenc-től (1835) vagy Jósika Miklós *Abafija*, amelyet mint történelmi kalandregényt a kortársak a magyar regényirodalom alapító műveként tartottak számon. Kölcsey Ferenc novellája, *A vadász-lak* (1837) is helyet kapott a fejezetben, afféle „kakuktkojásaként” a korszak prózájának.

A harmadik fejezet címe ismét egy nyelvi játék, Balzac *Splendeurs et misères des courtisanes* című regényének címéből képezve: a *Magyarok tündöklése és bukása* a szabadságharcot megelőző évek, majd a szabadságharcot követő évtized prózaterméséből szemelget. A szabadságharc előtti időszakot a tündöklés korszakaként jellemzi a kötet

bevezetője, az irodalom intézményrendszerének megerősödésére és virágzására, a könyvkiadás jövedelmezővé válására stb. utalva. A korszak egyben a prózai műfajokat megjelentető sajtótermékek aranykora is, így a fejezet első szemelvénye Nagy Ignác *Magyar titkok* (1844–45) című, a folytatásos, népszerű irodalom kezdeteit reprezentáló művéből vett részlet. Nagy Ignácra jelentős hatást gyakorolt a francia irodalom, nemcsak Victor Hugót, Scribe-et fordított, hanem idézett regényében követi a népszerű francia prózairodalom, Eugène Sue *Párizs rejtelmei* című, fordulatokban, kalandokban gazdag nagyvárosi regényének romantikus receptjét. Petőfi egyetlen regényének, *A hóhér kötele* című művének francia befogadását szintén megkönnyíti a Victor Hugóval és Eugène Sue-vel való párhuzam. Meglepőnek tűnhet Arany János kevésbé ismert novellájának, a *Herminának* szerepeltetése, de ebben az esetben is fontosabb talán a francia olvasót figyelembe véve, hogy a költő a Victor Hugó-i romantika hatását mutató, tragikus szerelmi történetével léphet ki az ismeretlenség homályából.

A 19. századi regényirodalom legnagyobb alakjaitól, mint Eötvös József, Jókai Mór és Kemény Zsigmond két-két szemelvény található a kronologikus felépítésű antológiában. A szerkesztő ügyelt arra, hogy ugyanattól a szerzőtől saját prózáján belül megmutassa annak műfaji, tematikai sokféleségét. Eötvöstől *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* egy-egy részlete szerepel. Nem volt könnyű helyzetben a szerkesztő, hogy a korszakra jellemző nagyregényekből az egész mű karakterét visszaadó szemelvényt válasszon. *A falu jegyzőjéből* a főszereplő, Tengelyi Jónás a cselekmény fő helyszínére Taksony megyébe, Porvára érkezésének hátterét, körülményeit leíró részletet találjuk, hatásosan felvillantva az egész regényt meghatározó iróniát. *Magyarország 1514-ben* című, a francia közönség számára igencsak bonyolult történelmi regénynek ugyan már a címe is jelzi, hogy középpontjában egy ország áll, egy pontosan meghatározott, sorsfordítónak tekintett periódusban (1514), az viszont nem derül ki belőle, hogy Magyarországnak egy válságba jutott, felbomlóban lévő, súlyos történelmi időszakáról van szó. Ezért jó a kiválasztott részlet, amelynek középpontjában az alkalmatlan (Ulászló) és az alkalmas (Mátyás) király szemléletes összehasonlítása áll.

Jókai szerepeltetése a kötetben nagy kihívás, hiszen két rövid szövegrészleten keresztül szinte lehetetlen bemutatni mint a kor és egyben a magyar prózatörténet legnépszerűbb, legtermékenyebb íróját. Már csak ezért is esett jó érzékkel a választás Jókai fiatalkori, első nagy sikert hozó novellájára *A Nepean-szigetre* (1845), amely ráadásul olyan erőteljesen viseli magán a francia romantika hatását, hogy annak idején szinte fordításnak gondolták. A második Jókai-szemelvény az *Egy magyar nábob*ból való. Ennek érdekessége, hogy a jelenet Franciaországban, az ermenonville-i parkban játszódik, amelynek két történelmi személy a szereplője, Széchenyi István és Wesselényi Miklós, és szemléletesen írja le Rousseau híressé vált temetkezési helyét az angolpark egy szigetén.

Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című művéből vett szemelvény után a kötet utolsó írásai Kemény Zsigmondtól származnak. Az első az *Özveggy és leánya*

című történelmi regény lélektani teljesítményét illusztrálja egy jelenettel. Ennek különlegessége, hogy jól érzékelteti a szabad függő beszéd használatának kiemelkedő megvalósítását. A kötet utolsó szövegével, az 1859-es keletkezésű *A Rajongók* című regényből vett részlettel Kemény pszichológiai realizmusa kerül reflektorfénybe. A magyar próza nagymestereinek regényírói kvalitásait egyértelműen tükrözik a francia fordítások; legalábbis a mind könnyedebbé váló nyelvhasználat a fordításoknak is jót tesz, ellentétben a korábbi nehézségek nyersfordításszerű, magyarázó megoldásaival.

Az antológia egésze történeti és irodalomtörténeti értelemben egyaránt páratlanul izgalmas keresztmetszetű áttekintés: a Közép-Európa történelmét jellemző, hol prosperáló, hol válságba zuhanó korszakok gyors váltakozását éppúgy érzékeltetik a szövegek, mint azt az éppen ellenkező kibontakozást, ahogy a 18. század vége felé a verses műfajok által még elhomályosított próza bizonytalansága a reformkor időszakára szűnni kezd, és fokról fokra előtör teremtő eredetisége, amely a műfaj sokszínűségének alapvető (magyar) sajátossága (is).

Granasztói Olga

Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből. Bajza József színigazgatói működése (Kritikai kiadás). Sajtó alá rendezte, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Szalisznyó Lilla

Budapest, Ráció Kiadó, 2021, 839 l.

A Szalisznyó Lilla által sajtó alá rendezett kötet színháztörténeti alpmunka, amely a Nemzeti Színház első évtizedeinek értéséhez, értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges kéziratos forrásanyagot tett hozzáférhetővé a szakma, láthatóvá a tágasabb közönség számára. A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Munkabizottsága által elismert kritikai szövegkiadás, szervesen illeszkedik a szerkesztő eddigi szakmai teljesítményei közé.¹ Számos korábbi szövegkiadásán nyomot hagyott hivatástörténeti érdeklődése, jobban mondva olybá tűnik, mintha a hivatástörténeti folyamatok értelmezéséhez szükséges, eddig el nem végzett alap kutatások és a hozzájuk kapcsolódó szövegkiadások híján, az irodalomtörténeti munkát az alapjaitól, a szövegfeltárástól, szöveggondozástól, szövegkiadástól kezdve építi fel, egyszerre nyújtva gondozott színháztörténeti forrásanyagot, valamint módszertani fogódzókat és környezetet az értelmezéséhez.

Az ebben a kötetben érvényesített szerkesztői koncepció erős, és számomra nagyon különleges, hiszen olvasatomban az intézmény történetének kontinuitását nem a források időrendiségének visszaállításával és láthatóvá tételével látja elsődlegesen rekonstruálhatónak, nem a jelen lévő szereplők által hátrahagyott, kapcsolódó dokumentumok összegyűjtésével, nem az egyes dokumentumtípusokra épülő, azok sajátos történeteit összekapcsoló színháztörténeti narratívák felépítésével, hanem egy nagyon sajátos és invenciózus döntéssel a színház intézményi működése mögötti koncepció története érdekli elsősorban, és ehhez szabottan húzza meg a korpusza határait, valamint ennek értelmezéséhez alakítja ki az impozáns és szakszerű jegyzetanyagot: a kötet logikájában a Bajza József színigazgatói működésének forrásai által kirajzolódó hivatástörténeti folyamatok válnak fontossá.

A kritikai kiadás tartalmazza Bajza József száztíz színigazgatói levelét, huszonnégy színészeti választmányi ülés jegyzőkönyvét az 1837 és 1838 közötti időszakból, valamint harminckét igazgatósági ülés jegyzőkönyvét az 1847–1848 közötti időszakból.

¹ Módszertanilag szintén nagyon izgalmasnak találtam korábbi magisztrális kritikai kiadását, az Egressy család levelezésének kétkötetes sajtó alá rendezését, amelynek hivatástörténeti kerete a színészcsalád belső nyilvánosságában megfogalmazódó színészi szakmai szerepek, szakmaiság-elképzelések, szakmai identitás megfogalmazása számára teret jelentő családi levelezés vizsgálata: „*Irjátok a mi tollatokra jön*”: Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865), I–II, s. a. r. SZALISZNYÓ Lilla, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.

A három fő forráscsoportot huszonöt belső színházi bírósági jegyzőkönyv közreadása egészíti ki, amelyek a jegyzetek között kapnak helyet, a választmányi ülések jegyzőkönyveinek magyarázó kontextusaiként. Az említett forrásokat Bajza József személye kapcsolja össze. A kötet kitűnő összegző tanulmánya, a feldolgozott forrásanyagból kiindulva építi fel Bajza személyiségének, döntéseinek, elvi megfontolásainak, társadalmi státuszának és kapcsolati hálójának a viszonylatában a színházi hivatásosodás kezdeti időszaka legfontosabb mozzanatainak történetét, amelyet a tanulmány a „színházi üzem” kialakulásaként definiál.

Szakmai evidencia, hogy a szöveggondozás nem hagyja „érintetlenül” a forrásanyagot, a sajtó alá rendező mindig valamilyen előfeltevéssel, előzetes értelmezések felől, egy bizonyos szövegfogalom, forráskonceptió, történetiségképzet, textológiai elvek és ismeretanyag birtokában rendezi (!) sajtó alá – alakítja tehát – a forrásait. A Szalisznyó Lilla által választott, számomra legérdekesebb szerkesztési elv, hogy a rendelkezésére álló számos opció közül ő a színházi hivatásosodás történeti kérdéseinek irányából tekint a forrásaira, és a rekonstruált alapkorpust úgy veszi körül magyarázó jegyzetekkel, hogy azok láthatóvá tegyék azt a hivatástörténeti folyamatot is, amelynek a lenyomataiként értelmezhetők. Fontos és beszédes tehát ebből a szempontból, hogy a szerkesztő milyen típusú, természetű dokumentumokat emelt be a kiadásba, mit és milyen megfontolásból hagyott ki, hogy mettől meddig tart egy koncepcionálisan összefüggő korpusz, és mi az a koncepció, amely felől az adott forrás egybefüggőnek, összetartozónak tekinthető, valamint ide tartozik még annak a kérdése is, hogy a tárgyi magyarázatok milyen értelmezéseit adják az adott forrásanyagoknak. A korpusz határainak megállapítása tehát már értelmezés – a kötetben lévő források így együtt bizonyos típusú értelmezéseket tesznek lehetővé, bizonyos jellegű következtetések levonását facilitálják. A kötetben érvényesített forráskezelési gyakorlat olyan kontextusba helyezi a korpusz szövegeit, amellyel arra irányítja a figyelmet, hogy mit jelentett színházigazgatónak lenni (az intézmény korabeli szerepe ebből a szempontból is jelentésszerű: milyen elvárások, szimbolikus jelentések kapcsolódtak ehhez a szerephez), milyen volt a társadalmi megítélése, presztízse, milyen hatalmi struktúrába és érdekhálózatba ágyazódott maga az ekkor kialakuló szakmai szerepkör. Ebből a szempontból az válik hangsúlyossá, hogy Bajza személye hogyan határozta meg ennek a szerepnek a tartalmait, hogy a magával hozott baráti és viszonyhálózat hogyan befolyásolta azokat a hatalmi mechanizmusokat, amelyek a színházigazgatói szerepkör kialakulására is hatással voltak.

Ez viszont nem jelenti azt, hogy ezzel lezárna a forrásanyagot, sőt valójában ezáltal nyílik meg a lehetőség arra, hogy további kontextusokat rendeljünk hozzájuk: a feltárt szövegek visszahelyezhetők a Bajza-, a Sziglieti-, Laborfalvi-életmű kontextusába, és még sorolhatnánk azokat a színházi embereket, akiknek az életút-értelmezéséhez, a karriertörténetéhez fontos forrást szolgáltatnak a kötet szövegei. A kötet anyaga kontrollforrást jelent a kritikátörténet számára is, hiszen láthatóvá tesz számos,

bírsággal végződő színpadi, a korban akár botrányosként érzékelt eseményt, amelyeknek nem találjuk nyomát az adott előadásokról írott színikritikákban, olyan látens színikritikai normák válnak ilyenformán láthatóvá, amelyeket egyébként nehezen (esetleg korabeli egodokumentumokból, sporadikusan) tudunk visszafejteni. A korpusz, másrészt, nyilván a Nemzeti Színház történetének forrásanyagához tartozik, annak fontos szelete, történeti forrásként a színház mint intézmény jelentéseinek, jellemzőinek, kontextusának a meghatározásában bizonyos aspektusok kiemelését segíti: az igazgató szerepe válik fontossá ebben a színházszemléletben / színház történeti koncepcióban.

A színház működésének belső iratai a hivatástörténeti folyamatnak olyan aspektusait teszik láthatóvá, amelyeket egyéb forrásaink legtöbbször elfednek. A sajtós források alapján rekonstruált színházi viták alapjául szolgáló problémák legtöbbször elvi kérdésekként exponálódnak, a személyes ellentétek, a lehetőségeket leszűkítő anyagi gondok, a fizikai, tárgyi, személyi dotáció olykor kényszerítő meghatározottságai leggyakrabban nem jelennek meg a sajtó nyilvánosságában, pedig ezek is épp annyira részei a professzionalizációs folyamatnak, mint az azt lehetővé tevő elvi, koncepcionális keret és környezet.

A színház hivatásosodásának a történetét nagyban meghatározták a nemzetépítés folyamatai: a színháznak mint nemzeti intézménynek a jelentéseit, a színházi szakmák jelentéseit, a szakmai önértelmezés lehetőségeit a színházi üzem keretei között, valamint a reprezentációs/önreprezentációs lehetőségeket a színházi szakmák tekintetében. A kötet leveleinek, jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az intézményvezetés jól érzékelt a színháznak a nemzetépítés mechanizmusaiiban betöltött fontos szerepét, és a szakmaiság különböző tartalmának és normáinak a kialakításakor érezhetőek azok a törekvések, amelyekkel igyekeztek az intézmény renoméját ehhez igazítani. Már a kezdetektől fontos kérdés volt például, hogy a színészek milyen képet alakítsanak ki magukról a nyilvánosság számára. Különösen az erkölcsös életvitel látszatának fenntartása² és a szakmai szolidaritás, a munkahelyhez való lojalitás volt fontos, mikor

---

² A színészi adósság emiatt is kényes, rendezendő kérdés: „Jelentvén elnök az Ispány Úr: hogy elő kérte Lendvayné től adósságainak jegyzékét 's abból tapasztalván hogy e foglatban elő mutatott Ár Jegyzékek szerinti tartozása 943 f. 28 krajcárra megyen, 's ezeken kívül a' Zálog házba is 182 f. 30 krajcárral tartozván, ezen utóbbi summát a' magáéból ki fizette, a többiekre nézve pedig úgy vélekedik hogy felét most mindjárt ki kellene fizetni, a második felére pedig Lendvayné Jutalomjátékáig az illető hitelezőket” (128); az alkoholos befolyásoltság alatt elkövetett garázdaságot emiatt is komoly szankciókkal büntetik: „Jelentette ugyan csak az Igazgató Úr: hogy Komáromy színész közelebbi alkalommal a' Zrinyi Czimű Kávéházban le részegedvén magát olly botránkozttatolag viselte, hogy a' miatt kénytelen volt a' Játszástól azonnal felfüggeszteni. – Megfontolván a' Választmány, hogy az illy kicsapongások, ha megrovatlan hagyatnának, magát az Intézet betségét a' köz véleménybe tetemesen le süjjesztenék a' panaszlott színész el bocsáttatni rendeltetett” (135); ugyanígy válik fontossá az öltözőkben az erkölcsös viselkedés megtartása is: „Panasz tétetvén az Igazgatóság előtt, hogy a karszemélyzet némelly tagjai az öltözőkben a megkívántató csendet és rendet gyakran megzavarják; nevezetesen a férfiak pajzánkodás, czívódás és káromkodás, a nők pedig minden szemérmet sértő viselet és beszéd által: ennek végképeni megszüntetésére, az Igazgatóság

arra kezdtek figyelni, hogy a külső nyilvánosságban ki hogyan szólal meg munkahelyi kérdésekben,³ olyannyira, hogy pénzbüntetéssel szankcionálták, ha valaki szembement ezekkel az elvárásokkal. Ezekkel párhuzamosan persze a szakszerű munkavégzés, az intézmény gördülékeny működéséhez szükséges munkahelyi fegyelem betartatása is húsba vágóan fontos kérdés volt, az ilyen típusú szabályszegések esetén kiszabott szankciók mértéke mutatja, hogy mennyire is.

Nagyon izgalmas látni, ahogyan ezekben a dokumentumokban megelevenedik egy olyan színházi világ, amely nem csupán működésében, de strukturálisan is eltér a maitól: a játékrend, a színpad, a színpad mögötti tér és a nézőtér sem az általunk ismert mai színházi tereket idézi. A jelen lévő nemzetőrökön⁴ és az épp játszó színészekon kívül olyanok is megfordultak a színpadon az előadások közben, akikről a színibírálatokban sem olvashatunk.⁵ Rendelkezések, előírások és kilátásba helyezett büntetések sokaságával igyekezett az igazgatóság kitiltani minden olyan egyént és állatot, nemcsak a színpadról, hanem a színpad mögött is, aki és ami épp nem játszott az adott jelenetben.⁶

A nézőtér sem a ma ismert módon szerveződött. Egyrészt jelen voltak a színházi igazgatóság emberei, akiknek a nézőtéri rendbontások elhárítása volt a feladatuk,⁷ ám emellett jelen voltak cukrászok és gyümölcsárosok is a portékáikkal,⁸ az iskolai

---

a karszemélyzet t. cz. Tagjainak figyelmébe ajánlja a 108-dik törvényczikket: »Lárma, goromba tréfa, vitatkozás, s efféle csendháborító dolgok tilalmasok az öltöző szobában« (213–214).

³ Például: „Jelentvén Igazgató Úr: hogy Schmidt N. Kardalnok, ki különben is inkább csak könyörületességből fogadtatott fel, magát illetlenül viseli, az intézetet ocsárolja 's midőn a' Rendelők által hivatik meg jelenés helyett nevelt emberhez nem illő ki fejezésekkel izenget vissza; utasított igazgató Úr hogy a nevezett maga elébe rendelvén a Választmány nevében dorgálja meg, 's az intézettől azonnal bocsássa el" (174).

⁴ „*Rottenbiller Leopold*, a pesti nemzetőrség főparancsnoka, megkerestetett, hogy a színházhoz örökölni egy altisztet és 7 nemzetőrt szíveskedjék kirendelni; egyszersmind megkéretvén a nemzetőrség, hogy a kirendeltekön kívül mások a színpadra ne jöjjenek fel, mert az a színházi törvényekkel ellenkezik, s az előadó művészeknek gátul szolgál" (247).

⁵ „Panasz tétetvén az iránt hogy a' sok látogatók a színpadot Játék közben annyira el lepik hogy e miatt az elő adásokban is nem ritkán hátramaradás történik; meghagyatott Igazgató Úrnak hogy az illy látogatást mennyire lehet akadályozza, legczélszerűbbnek ítélte azon mod, hogy a' színház Örmestere ezen tilalmat nyomtatott czédulán mutassa a' színpadra tolakodóknak elő" (160).

⁶ Lásd ezzel kapcsolatban *A Nemzeti Színház Bővített Törvénykönyvét 1842-től*, a 32.; 38.; 39. §-okban. (Pest, 1842, 6–7).

⁷ „Szükségesnek találtatván hogy a' színházban elkövetetni szokott rendetlenségek kinyomozása tekintetéből az Igazgatóságnak a' néző Közönség közt a földszinten úgy, mint a' második emeleten és Karzaton megbízott emberei legyenek e' végett Igazgató Úr szabad rendelkezése alá oly hozzá tétellel adatott 20 bémeneti Jegy hogy azokat ön belátása szerént kiosztván egyszersmind az ily megbízandó személyeket a felől is tegye bizonyosokká, hogy ha a Közönség közül rend csend, és illedelem zavarókat fedeznek fel, 's azokat a Színházi Polgári Őrségnek átadandják, e' mellett még bizonyos jutalomra is számot tarthatnak. –" (145–146).

⁸ Lásd ezzel kapcsolatban a 31. sz. levelet: Bajza József – Kolosy Gergelynek Pest, 1847. november 7. (79–80) és a kapcsolódó jegyzeteket (345–347).

„curatorok”, akik a színházi előadásokat a tiltás ellenére látogató diákok számbavételét végezték el;⁹ a színészeknek viszont tilos volt előadások alatt a nézőtéren mutatkozniuk.¹⁰

A játékrendre általában mint elvi döntések nyomán kialakuló, jelentésszerű struktúrára gondolunk, a kötetben közreadott dokumentumok viszont megmutatnak olyan esetlegességeket is, amelyek óvatosságra intenek: a jutalomjátékok sorshúzással eldöntött sorrendjére gondolok itt például,¹¹ vagy arra a helyzetre, amikor az egyetemi ifúság küldöttsége kérést fogalmazott meg a soron következő előadáson előadott darabra vonatkozóan.¹²

A kötetben közreadott dokumentumok kéziratok több közgyűjteményben találhatóak, ezek felgyűjtése és összerendezése önmagában jelentős kutatói munkát feltételez. A tematikailag és műfajilag sokszínű korpusz számára a sajtó alá rendezőnek ki kellett dolgoznia a feldolgozásukhoz szükséges textológiai keretmódszert, méghozzá úgy, hogy a korábbi hasonló vállalkozásokban alkalmazott megoldásokat ennek a kiadványnak az esetében nem lehetett maradéktalanul alkalmazni a kiadvány természete (kritikai kiadás) és a korpuszt képező szövegek tematikai és műfaji sokszínűsége miatt, ezért – amint Szalisznyó Lilla maga is megfogalmazza a módszertani bevezetőjében – a kiadvány „kiadástörténeti szempontból is újszerű vállalkozás” (48). A 194 oldal terjedelmű forrásanyag után következő, 483 oldalra terjedő filológiai kiegészítés és tárgyi magyarázó jegyzet nem csupán a külső dokumentumokhoz vezető utalásokat oldja fel, hanem rávilágít a kötet különböző szövegei közötti sűrű kapcsolatháló elemeire, természetére is. A kötet végi mellékletek és mutatók pedig önmagukban is filológiai teljesítmények, és jelentősen hozzájárulnak a Pesti Magyar Színház / Nemzeti Színház Bajza igazgatósága, majd aligazgatósága alatti történetének megismeréséhez. Átfogó és szakszerű képet nyújt az eddig feltárt forrásokról és adatokról, és magas színvonalon végzi el azok elsődleges értelmezését.

Zabán Márta

⁹ „Kérem Kolosy urat intézze el ezekkel az iskolai curatorokkal a’ dolgot úgy, hogy azzal is nekem ne legyen bajom. [...] Nekik nem szabad magok’ mulatsága, hanem felvigyázás végett színházba járni [...]” (84–85).

¹⁰ „ez után a’ négy Rendezőn kívül más színészeknek magokat Földszinten mutatni szabad nem léend” (139).

¹¹ „A színészek részére adandó jutalom játékok iránt a’ határozatott: hogy azok jövő évi Husvét után vegyék kezdeteket. – S minthogy a nyári hónapoknál a’ téli rendszert jövedelmesebbek néhogy e’ miatt valamely színésznek rövidege legyen minden jutalom játék két részben tudni illik a’ nyári és téli 6 hónapokban adassék a fele jövedelem mindenkor a’ színházi Pénztárt illetvén; továbbá meghagyatott Igazgató Úrnak: hogy a’ jutalom Játéki rendre nézve az illető színészekkel sorsot húzasson [...]” (146). Lásd még erre vonatkozóan: 157.

¹² „Az egyetemi tanuló ifúság’ küldöttei épen most voltak nálam felszólítani, hogy ma Hunyadi Lászlót, vagy Benyovszkyt adassam, mint nemzeti operákat” (109).